

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO

2005

2

.....

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC

949.172"18/19" (05)

UDK

ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Jerca Vodušek Starič (glavna urednica), dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik),
dr. Damijan Guštin (pomočnik odgovornega urednika), dr. Boris Mlakar,
dr. Avguštin Malle, dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman

Redakcija zaključena 23. 12. 2005

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektorica: Marjetka Kastelic

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Andrej Turk - angleščina

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.ceplic@inz.si

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Ministrstva za šolstvo, znanost
in šport Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafika - M s.p.

Cena: 3500 SIT

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Andrej Pančur, (Ne)primerljive razmere v čeških in slovenskih
deželah v zadnjih letih Taaffejeve vlade 7
*(In)comparable Conditions between the Czech and Slovene Lands
during the Final Years of the Taaffe's Government*
UDK 323(436-89=162.3+163.6)"189"
- Andrej Studen, Za zdravje je potrebna snažnost : razpravljanje o
nasvetih za telesno higieno v 19. stoletju na Slovenskem 19
*Health Requires Hygiene. Discussing Personal Hygiene Advice in Nineteenth
Century Slovenia*
UDK 613.99(497.4)"1882"
- Žarko Lazarević, Prepletenost gospodarstva in nacionalizma v
jugoslovanski državi 31
The Link between Economy and Nationalism in the Yugoslav State
UDK 339.98(497.1)"18/1991"
- Mateja Ratej, Politika Slovenske ljudske stranke pred sklenitvijo
blejskega sporazuma leta 1927 43
The Policy of the Slovene People's Party Prior to the Bled Agreement in 1927
UDK 329.11(497.1)SLS"1927"
- Boris Mlakar, Oblike kolaboracije med drugo svetovno vojno s
posebnim ozirom na dogajanje v večnacionalni Jugoslaviji 59
*Types of Collaboration During the Second World War With a Particular
Focus on the Events in the Multiethnic Yugoslavia*
UDK 343.322(497.1)"1941/1945"
- Mojca Šorn, Preskrba Ljubljane s kurivom v času druge svetovne vojne 75
Fuel Supply in Ljubljana During the Second World War
UDK 354.86:662.6(497.4 Ljubljana)"1941/1945"
- Bojan Godeša, Slovenski komunisti in umestitev Trsta v program
Zedinjene Slovenije med drugo svetovno vojno 85
*Slovene Communists and the Placing of Trieste into the Programme of
United Slovenia During the Second World War*
UDK 341.221(497.4)"1941/1945"
- Aleš Gabrič, Opozicija v Sloveniji po letu 1945 97
Opposition in Slovenia after 1945
UDK 329(497.4)"1945/..."

Jože Prinčič, Sovjetizacija slovenske industrije v letih 1945-1950	121
<i>Sovietisation of Slovene Industry Between 1945 and 1950</i>	
UDK 330.342(497.4)"1945/1950"	

Mateja Režek, "Jugoslovanstvo" in mednacionalni odnosi v Jugoslaviji ob koncu petdesetih let 20. stoletja	133
<i>"Yugoslavism" and Interethnic Relations in Yugoslavia in the 1950's</i>	
UDK 323.1(497.1)"195"	

OBLETNICE - JUBILEES

Jasna Fischer, šestdesetletnica (Žarko Lazarević)	147
---	-----

POSVETOVANJA - SYMPOSIUMS

Konferenca <i>Evropská velkoměsta za II. světové války</i> (Praga 11. in 12. oktobra 2005) (Damijan Guštin)	151
--	-----

Mednarodna znanstvena konferenca <i>War Time Collaboration in Nazi Occupied Europe 1939-1945</i> (Firence 13. in 14. oktobra 2005) (Boris Mlakar)	153
--	-----

37. konferenca <i>American Association for the Advancement of Slavic Studies</i> (Salt Lake City, 3. do 6. november 2005) (Tadeja Tominšek Rihtar)	156
---	-----

Konferenca <i>Metodija Šatorov - Šarlo i negovoto vreme (1897-1944).</i> (Skopje 23. in 24. novembra 2005) (Vida Deželak Barič)	158
--	-----

OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS

Jasna Fischer, Družba, gospodarstvo, prebivalstvo (Zdenko Čepič)	161
--	-----

Maurice Williams, Gau, Volk und Reich. Friedrich Rainer und der österreichische Nationalsozialismus. Eine politische Biographie nach Selbstzeugnissen (Avguštin Malle)	166
--	-----

Gabriela Stieber, Consolidated Intelligence Reports. Psychological Warfare Branch Military Government Kärnten 1945 bis April 1946. Eine Quellenedition zur Geschichte der britischen Besatzungszeit in Kärnten; Gabriela Stieber, Die Briten als Besatzungsmacht in Kärnten 1945-1955 (Brigitte Entner)	174
---	-----

Hellwig Valentin, Der Sonderfall. Kärntner Zeitgeschichte 1918- 2004 (Avguštin Malle)	177
--	-----

Gorazd Bajc, Iz nevidnega na plan : slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji (Klemen Pust)	184
---	-----

Silva Bon, Anna Di Gianantonio, Chiara Fragiaco, Marina Rossi, Sarà ancora bello - Saj bo še vse v redu : storie delle donne della Venezia Giulia tra fascismo, Resistenza e dopoguerra - Prigode primorskih žena v času fašizma, odpora in povojne izgradnje (Nevenka Troha)	186
--	-----

Zdenko Čepič, Damijan Guštin, Martin Ivanič, Podobe iz življenja Slovencev v drugi svetovni vojni (Vida Deželak Barič)	189
---	-----

Uredniška navodila avtorjem¹

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejši zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi izvleček in povzetek (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). Izvleček (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura** in arhivski fondi.
6. Opombe morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: *Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929*. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: *Slovensko zgodovinske o času med obema vojnama in kulturna zgodovina*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo korekturo prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko dobijo avtorji na uredništvu.

¹ Periodična publikacija mora redno (v vsakem zvezku) objavljati navodila avtorjem, v katerih uredništvo avtorjem definira svojo uredniško politiko ter jim predstavi svoja vsebinska in tehnična navodila, katerih se morajo pri pripravi prispevka držati. Navodila avtorjem v znanstveni reviji *Prispevki za novejšo zgodovino* temeljijo na *Navodilih za oblikovanje znanstvenih in strokovnih periodičnih publikacij, ki jih sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS*.

1.01

UDK 323(436-89=162.3+163.6)"189"

Prejeto 4. 11. 2005

Andrej Pančur*

(Ne)primerljive razmere v čeških in slovenskih deželah v zadnjih letih Taaffejeve vlade

IZVLEČEK

Avtor v članku opisuje politične in nacionalne podobnosti in razlike med češkimi in slovenskimi deželami v zgodnjih devetdesetih letih 19. stoletja. Pri tem ugotavlja, da so bili češko nemški in slovensko nemški odnosi v teh deželah usodno obremenjeni z obojestranskim občutkom ogroženosti in nacionalne zapostavljenosti. Takšne nacionalne razmere so nujno porajale vedno nove nacionalne konflikte, obremenjevale trenutne politične razmere in zastirale diametralne razlike med slovenskim zagovarjanjem naravnega prava in češkim zagovarjanjem državnega prava.

Ključne besede: Slovenija, Češka, Avstro-Ogrska, 19. stoletje, Tomáš Garrigue Masaryk, politične stranke, narodnostni boji, naravno pravo, državno pravo

ABSTRACT

(IN)COMPARABLE CONDITIONS BETWEEN THE CZECH AND SLOVENE LANDS DURING THE FINAL YEARS OF THE TAAFFE'S GOVERNMENT

In the paper, the author describes political and ethnic similarities and differences between the Czech and Slovene lands in the Habsburg monarchy in the early 1890's. He concludes that the Czech-German and the Slovene-German relations in these lands were fatally overloaded with a reciprocal sense of threat and ethnic disregard. Such interethnic conditions inevitably became a breeding ground for recurrent conflicts, aggravating the existing political situation and obscuring the diametric differences between the Slovene support for natural law and the Czech support for state law.

Key words: Slovenia, Bohemia, Austria-Hungary, nineteenth century, Tomáš Garrigue Masaryk, political parties, ethnic struggles, natural law, state law

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: andrej.pancur@inz.si

Besedni dvboj

V avstrijskem državnem zboru se je 16. novembra 1892 začela generalna debata o proračunu za naslednje leto. Poslanci so dodobra izkoristili dano priložnost. Vendar pri tem v imenu svojih parlamentarnih klubov običajno niso govorili o gospodarskih vidikih vladnega predloga, temveč predvsem o političnih in nacionalnih problemih svojih volivcev. Takšna parlamentarna praksa je bila že dolgo časa nekaj povsem običajnega. Poslanci so lahko debatirali celo o nacionalnih problemih, ki so z današnjega stališča povsem nepomembni, toda takrat so ti problemi med sprtimi narodi povzročali boleče spore. Parlamentarni govorniki so morali vedno računati na ogorčena nasprotovanja, kajti njihovi nacionalni nasprotniki so hoteli predstaviti še svojo resnico. Kljub temu je parlamentarna debata v primerjavi s kasnejšimi časi ponavadi še vedno potekala precej gladko in mirno. Tako se je tudi leta 1892 generalna debata sprva nemoteno nadaljevala.

Naslednji dan, 17. novembra, je dobil besedo vodja nemških liberalcev Ernst Plener. Med drugim je še pripomnil, da Čehi ne bodo nikoli mogli uresničiti svojega državnopravnega političnega programa, kajti "na Češkem živi poleg 3 in ½ milijonov Čehov več kot 2 milijona Nemcev, kateri nočejo niti slišati o teh državnopravnih aspiracijah."¹ Mladočeški poslanec Tomáš Garrigue Masaryk se je čutil izzvanega. Zato je 18. novembra v svojem parlamentarnem govoru bolj nadrobno spregovoril o češkem državnem pravu. Ko je nato zaključil svoj govor, mu na odziv ni bilo potrebno dolgo čakati. Kot prvi mu je iz vrst nemških liberalcev na govorniškem odru sledil poslanec Max Menger. Ta je najprej ponovil nekatere nemške argumente proti češkemu državnemu pravu. Nato je poudaril: "Mi ne poznamo nobene češke države. Govoriti o obstoječi češki državi je po mojem mnenju veleizdaja." Mladočeški poslanci so se na takšne obtožbe odzvali z živahnim ugovarjanjem in burnimi protestnimi klici. Menger je še siloviteje ponovil svoje obtožbe: "Da, veleizdajalci ste! Veleizdajalci ste, če govorite o češki državi!"² Po njegovem mnenju je bil seveda tudi Masaryk nevaren veleizdajalec. Češki in kmalu tudi nekateri drugi slovanski poslanci so se začeli silovito razburjati. Zaradi glasnega hrupa iz slovanskih in nemških vrst državnega zbora Menger ni mogel nadaljevati svojega govora. Ko je hotel predsednik poslanske zbornice Franc Smolka umiriti Mengerja, je postal hrup tako močan, da je moral predsednik naposled zaključiti sejo državnega zbora.

Ti dogodki so kmalu vznemirili tudi javnost. Nemški liberalci in nemški nacionalci so podpirali Mengerja, nasprotno so ga Čehi ostro obsojali. Tudi slovenski časopisi so mu očitali manjvredno in sramotno obnašanje, ki ne sodi v parlament, temveč v beznico. Obratno so Masaryka opisovali kot genialnega politika, ki govori brez strasti, hladno, zadržano, premišljeno in utemeljeno.³ Zato so Slovenci podpirali Masarykovo zahtevo po sklicu komisije, ki bi presodila primernost Mengerjevih izjav o čeških veleizdajalcih. Mengerjev govor je nato obsodila večina ko-

¹ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes (dalje SPSHA), Wien 1892, 167. Sitzung, XI. Session, 17. november 1892, str. 7796.

² SPSHA, 167. Sitzung, XI. Session, 17. november 1892, str. 7866.

³ Slovenski narod, 21. 11. 1892, št. 266, Državni zbor; Slovenec, 21. 11. 1892, Konec viharja in splošnje budgetne razprave; Edinost, 23. 11. 1892, št. 94, Politični pregled.

misije⁴ in kasneje tudi državnega zbora (mlado in staročehi, češki aristokrati, Poljaki, Slovenci, Hrvati, nemški konservativci in krščanski socialci).⁵

Politične okoliščine

Iz teh burnih dogodkov lahko razberemo že prve kali bodoče uničujoče obstrukcijske politike. V teh letih je uradniška vlada Eduarda Taaffeja vedno težje dobila potrebno podporo med strankami. Vedno bolj nespravljivo politiko so gnale posebno nove stranke, ki so politično podporo iskale med širšimi množicami prebivalstva. Politiki novega kova so bili predvsem nemški nacionalci, Schönererjanci, mladočehi in krščanski socialci. Njihova politika je bila v prid nacionalno zavednega meščanstva. Velik del svoje pozornosti so nove stranke posvečale perečim socialnim in gospodarskim problemom srednjega sloja prebivalstva. Stranke množic so s pomočjo nacionalistične agitacije, postavljanjem maksimalnih nacionalnih zahtev in pomanjkanjem pripravljenosti za sklepanje nacionalnih kompromisov temeljito spremenile stil vodenja politike.⁶ Sčasoma so tudi nekatere stare stranke veljavno prevzele nacionalistično retoriko, da bi s tem pridobile ali vsaj obdržale volivce na svoji strani. Tako so hoteli tudi nemški liberalci prav s pomočjo poudarjenega nacionalizma ohraniti svoj položaj v nemški družbi.⁷ V sklopu teh zgodovinskih okoliščin moramo presojati tudi Mengerjev govor. Njegova retorika je bila v primerjavi z retoriko radikalnih nacionalistov ali v primerjavi s kasnejšimi državnozborskimi debatami še zelo zadržana. Zato lahko ogorčene napade na Mengerjeve besede do določene meje pravilno razumemo le v sklopu takratne kočljive politične situacije.

Po dolgotrajni vladavini v avstrijski polovici habsburške monarhije so nemški liberalci z nastopom vlade Eduarda Taaffeja leta 1879 kmalu odšli v opozicijo. Taaffe se je oprl na raznoliko koalicijo konservativnih (nemški konservativci) in slovanskih strank (Čehi, Poljaki, Slovenci in Hrvati). Vse te stranke so imele le en skupni imenovalec - svojega skupnega sovražnika, nemške liberalce.⁸

Tako imenovani "železni obroč" konservativno slovanske koalicije je Taaffejevi vladi zagotavljal udobno parlamentarno večino. Toda konec osemdesetih let je vladna koalicija prenehala biti vedno zanesljiva vladna opora. Češki del koalicije je namreč razpadel. Na eni strani so ostali vladi naklonjeni staročehi, na drugi strani so se osamosvojili vladi sovražni mladočehi. Le-ti so v češki družbi imeli vedno večji vpliv. Zato je Taaffe poskušal kot nadomestilo za vedno manj pomembne staro-

⁴ Jiří Kovtun: Slovo má poslanec Masaryk. Praha: Československý spisovatel, 1991, str. 106-131; Jaroslav Opat: Filozof a politik T.G. Masaryk 1882-1893 (Příspěvek k životopisu). Praha: Melantrich, 1990, str. 373-378; Zdeněk Šolle: Století české politiky : počátky moderní české politiky od Palackého a Havlíčka až po realisty Kaizla, Kramáře a Masaryka. [Praha]: Mladá fronta, 1998, str. 120-121.

⁵ Za je glasovalo 155 poslancev iz vrst mlado in staročehov, Hohenwartovega kluba, Poljskega kluba in krščanskih socialcev. Proti so glasovali 104 poslanci iz vrst nemških liberalcev in nemških nacionalcev. SPSHA, 167. Sitzung, XI. Session, 22. 11. 1892, str. 7943; Slovenec, 24. 1. 1892, št. 269, Državni zbor; Slovenski narod, 23. 11. 1892, št. 268, Državni zbor.

⁶ Helmut Rumpler: Eine Chance für Mitteleuropa : Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. Wien: Ueberreuther, 1997, str. 488-494; Fran Zwitter: Nacionalni problemi v habsburški monarhiji. Ljubljana 1962, str. 170-171.

⁷ Pieter M. Judson: Exclusive Revolutionaries : Liberal Politics, Social Experience, and National Identity in the Austrian Empire, 1848-1914. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996, str. 193-254.

⁸ Vasilij Melik: Slovenska politika v Taaffejevi dobi. V: Zgodovinski časopis, 1975, št. 1-2, str. 109.

čehe v vladno koalicijo pripeljati nemške liberalce. Po drugi strani so si v tem času tudi nemški liberalci prizadevali navezati stike s Taaffejevo vlado. Pri tem so poskušali iz vladne koalicije izriniti konservativni Hohenwartov klub in nato skupaj s Poljaki oblikovati novo vladno koalicijo. Taaffeju je naposled leta 1890 s pomočjo češko-nemške sprave uspelo nemške liberalce pridobiti za morebitni vstop v vladne vrste. Češko-nemška sprava je bila sicer kompromis med nekaterimi češkimi (staročehi in češki aristokrati) in nemškimi strankami (nemški liberalci) iz čeških dežel, vendar so glede na trenutne politične razmere debelejši konec vseeno potegnili Nemci. Poleg tega mladočehov sploh niso povabili k pravičnemu pogajanju. Zato so lahko mladočehi ob večinski podpori češke javnosti sprožili sistematično kampanjo proti češko-nemški spravi in staročehski stranki.⁹

*Najpomembnejši poslanski klubi v avstrijskem državnem zboru po volitvah leta 1891.*¹⁰

poslanski klubi			število poslancev
koalicija	Poljski klub	Poljaki	57
		Ukrajinci	7
	Konservativni klub (Hohenwartov klub)	nemški konservativci	26
		Slovenci	16
		Hrvati, Srbi	6 + 1
		Poslanci Bukovine	6
		češki aristokrati	18
	Staročehski klub		12
Združena nemška levica	(nemški liberalci)	109 + 2 neodvisna	
opozicija	Coroninijev klub		11
	Nemško nacionalno združenje	(nemški nacionalci)	19
	Klub nacionalno svobodomiselnih stranke	(mladočehi)	37
	krščanski socialci		14
			353

⁹ Prim. Otto Urban: Die tschechische Gesellschaft 1848 bis 1918. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 1994, (dalje Urban, Die tschechische Gesellschaft) str. 555-582; William Jenks: Austria Under the Iron Ring 1879-1893. Charlottesville: University Press of Virginia, 1965, str. 243-259; Bruce M. Garver: The Young Czech party, 1874-1901, and the emergence of a multi-party system. New Haven: Yale University Press, 1978, str. 146-156; Lothar Höbelt: Ausgleich und Ausstellung - Wirtschaft und Politik in Böhmen um 1890. V: Bohemia, 1988, str. 141-143; Marcela C. Efmertová: České země v letech 1848-1918 : Dejiny českých zemí. Praha: Nakladatelství Libri, 1998, str. 87-90; Jiří Kořalka: Češi v habsburské říši a v Evropě 1815-1914 : Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích. Praha: Argo, 1996, str. 163-166.

¹⁰ Lothar Höbelt: Parteien und Fraktionen im cisleithanischen Reichsrat. V: Helmut Rumpler in Peter Urbanitsch (ur.): Die Habsburgermonarchie 1848-1918, knjiga VII/1: Verfassung und Parlamentarismus. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000, str. 942-943; Lothar Höbelt: Die Linke und die Wahlen von 1891. V: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 1987, str. 270-301.

Ti dogodki so samo še dodatno omajali že tako in tako ogrožen ugled in vpliv staročehev v češki družbi. Taaffejeva vlada se je sčasoma lahko vse manj zanašala na staročeško podporo. Naposled so mladočehi na državnozborskih volitvah leta 1891 temeljito porazili staročehe. Z zmagoslavnim vzponom mladočehev je Taaffejeva koalicijska vlada dokončno izgubila svojo zanesljivo večino. Taaffejeva vlada je za normalno parlamentarno delovanje nujno potrebovala podporo nemških liberalcev.¹¹ Po drugi strani so tudi nemški liberalci potrebovali podporo vlade pri realizaciji nekaterih sklepov češko-nemških spravnih pogajanj, ki so jim bili v prid. Toda slovanski poslanci iz Hohenwartovega kluba so skupaj z nemškimi konservativci odločno nasprotovali vstopu nemških liberalcev v vlado.¹²

V teh političnih razmerah ni bilo čudno, da so vladne stranke izkoristile prav vsako priložnost, ko so lahko napadle in diskreditirale osovražene nemške liberalce. Zato so vladne stranke podprle tudi komisijo, ki je obsodila Mengerjevo besediljenje o čeških veleizdajalcih, čeprav po drugi strani tudi mladočehi zaradi svoje odločne opozicijske drže med vladnimi strankami še zdaleč niso bili priljubljeni. Tudi večina slovenskih poslancev je bila do mladočehev sovražno nastrojena. Po njihovem mnenju je bil mladočeški politični stil preprosto preveč radikalen. Njihov edini politični "uspeh" naj bi bil tako le morebitni vstop nemških liberalcev v vlado. S tem naj bi se njihova politika izkazala za povsem kontraproduktivno, kajti Čehi in posledično kmalu še ostali Slovani bodo pri vladi padli v nemilost in zato od vlade ne bodo več dobivali nobenih nacionalnih koncesij.

V tem času so bili slovenski državnozborski poslanci še vedno precej oportunistično naklonjeni vladi. Edina izjema je bil spodnještajerski poslanec in župnik Lavoslav Gregorec.¹³ Radikalna mladočeška opozicijska politika je bila deležna večjih simpatij le na deželni ravni, zlasti med slovenskimi liberalci iz Kranjske. Njihov tribun je bil Ivan Hribar,¹⁴ njihovo glasilo pa Slovenski narod. Nasprotno so vladi naklonjeni politiki svoja stališča objavljali v katoliškem dnevniku Slovenec. Tudi liberalno usmerjeno slovensko-hrvaško društvo Edinost iz Trsta je do določene mere podpiralo mladočehe. Po volitvah leta 1891 se je Edinost zavzemala za izstop slovenskih in hrvaških poslancev iz Hohenwartovega kluba in za ustanovitev neodvisnega poslanskega kluba, ki bi šel skupaj z mladočehi v opozicijo. Ko pa je naposled pet hrvaških poslancev iz Istre in Dalmacije ravno v času prej omenjenih napadov

¹¹ O razmerju političnih sil v državnem zboru po volitvah leta 1891 primerjaj tabelo Najpomembnejši poslanski klubi v avstrijskem državnem zboru po volitvah leta 1891.

¹² Gustav Kolmer: *Parlament und Verfassung in Österreich*, knjiga V: 1891-1895. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1978, str. 8-9, 14-15; Höbelt, Lothar: *Kornblume und Kaiseradler: Die deutschfreiheitlichen Parteien Altösterreichs 1882-1918*. München: Oldenburg, Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1993, str. 57.

¹³ Janez Cvirn: Gregorec, Lavoslav. V: *Enciklopedija Slovenija*, 3., Ljubljana 1989, str. 384. Gregorec je bil edini slovenski poslanec, ki je aprila 1892 podprl mladočeško ministrsko obtožbo proti pravosodnemu ministru Friedrichu Schönbornu. Pravosodni minister se je mladočehom zameril z izdajo naredbe o ustanovitvi novega sodnega okraja Teplice (Weckelsdorf). Predvidoma je bil to le prvi korak pri nadaljnji administrativni razdelitvi sodnih okrajev, s čimer je vlada ugodila zahtevam nemških liberalcev po narodnostni razdelitvi Češke. Prim. Slovenec, 29. 4. 1892, št. 97, Državni zbor.

¹⁴ Glej Vasilij Melik: Ivan Hribar in njegovi Spomini. V: Hribar, Ivan: *Moji spomini*. 2. del, Ljubljana 1984, str. 633; Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895, 5. del. Ljubljana 1966, str. 109-112; Dušan Kermavner: Slovenska politika v letih 1879 do 1895 : političnozgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848-1895. Ljubljana 1966, str. 199-202.

na Mengerja ustanovilo neodvisni Hrvaško-slovenski klub, so Slovenci iz Trsta ostali v vrstah vladne koalicije.¹⁵

V tej kočljivi politični situaciji ni bila Združena nemška levica niti vladna niti opozicijska stranka. Zato je moral Taaffe stalno manevrirati med interesi Združene nemške levice na eni in Hohenwartovega in Poljskega kluba na drugi strani. Vladi naklonjene stranke je poskušal zadovoljiti s podeljevanjem potrebnih koncesij in jih s tem posledično navezati na vladno. Vendar to ni bila lahka naloga. Nacionalno in svetovnonazorsko med seboj tako različne stranke so namreč skoraj vsako koncesijo presojale povsem različno. Zahteve nemških liberalcev tako tudi niso bile po godu slovenskim poslancem, ki so bili formalno takrat brez vsake izjeme še vedno del vladne koalicije. Z naraščanjem vpliva nemških liberalcev na vladno so se slovenski poslanci počutili vedno bolj ogrožene. Slovenski strah pred nacionalnimi sovražniki je bil tako močan, da je časopis Slovenec celo paranoično špekuliral, da je Menger le zato napadel Masarykove izjave o češkem državnem pravu, ker hočejo nemški liberalci prisiliti češke aristokrate,¹⁶ da izstopijo iz Hohenwartovega kluba. S tem naj bi bil Hohenwartov klub tako zelo oslavljen, da bi moral oditi v opozicijo.¹⁷

Obojestranski občutek ogroženosti in nacionalne zastopljenosti

Slovenci, Čehi, Poljaki, Hrvati, nemški konservativci in krščanski socialci so torej le zato družno grajali Mengerjev govor, ker so hoteli skupnega nemškoliberalnega sovražnika povsem preprosto politično ponižati. Vendar to še ne pomeni, da so se brezpogojno strinjali z Masarykovim govorom o češkem državnem pravu. Slovenska javnost je lahko le zato pritrjevala Masaryku, ker je bil spor med Mengerjem in Masarykom le zunanji izraz veliko globljih nacionalnih nesporazumov med Nemci in Slovani.

V tem smislu so si bili nemško-slovenski in nemško-češki spori precej podobni. V času Taaffejeve vlade (1879-1893) so tako Čehi kot Slovenci beležili pomembne nacionalne uspehe. V tem času se je slovenska kulturna in razvojna raven povzpela na precej višjo stopnjo. Tako imenovana drobtiničarska politika tako v čeških deželah¹⁸ kot na Slovenskem navsezadnje sploh ni zavirala narodnostnega razvoja, temveč ga je, ravno obratno, celo pospeševala. Čeprav Slovenci niso dobili prav vsega, kar so si želeli, je slovenščina med drugim dobila večjo veljavo v uradih, na sodiščih in tudi v šolah. Na Kranjskem se je dokončno končala nemška prevlada.¹⁹

Dejansko so imeli Nemci v primerjavi s Slovenci in Čehi še vedno precej več nacionalnih pravic. Vendar so se kljub temu počutili ogrožene od Slovanov. Nemci

¹⁵ Vjekoslav Bratulić: Politične stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda. V: Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri. Zagreb 1969, str. 308-310. Prim. Edinost, 28.3.1891, št. 25; 4. 4. 1891, št. 27; 8. 4. 1891, št. 28; 11. 4. 1891, št. 29, Politični pregled; Edinost, 8. 6. 1892, št. 46, Politično društvo "Edinost"; Slovenski narod, 18. 11. 1892, št. 264; 19. 11. 1892, št. 265, Politični razgled; Edinost, 21. 12. 1892, št. 102, Našim volilcem!.

¹⁶ Češki aristokrati so se vneto zavzemali za uresničitev programa češkega državnega prava.

¹⁷ Slovenec, 22. 11. 1892, št. 267, Politični pregled.

¹⁸ Otto Urban: Die tschechische Frage um 1900. V: Österreichische Osthefte, 1990, št. 3, str. 430-431.

¹⁹ Več v: Vasilij Melik: Slovenska politika v Taaffejevi dobi. V: Zgodovinski časopis, 1975, št. 1-2, str. 109-118; Dragan Matić: Nemci v Ljubljani 1861-1918. Ljubljana 2002, str. 197-298.

se niso počutili ogrožene le zaradi velikih političnih uspehov obeh slovanskih narodov (posebno na Češkem in Kranjskem), temveč tudi zaradi slovanskega priseljevanja na večinska nemška področja. Češki delavci so se tako priseljevali v večinsko nemške industrijske centre v čeških deželah. Slovenski kmetje so se priseljevali v mesta na Kranjskem in na Spodnjem Štajerskem.²⁰ Tako je v Ljubljani število Slovencev v primerjavi z Nemci stalno naraščalo, dokler Nemci naposled niso zdrsnili na položaj vedno manj upoštevane manjšine. Spodnještajerski Nemci so se bali, da jih bo kmalu doletela enaka usoda.²¹

Zaradi vsesplošnega napredovanja Slovencev v Celju in zaradi občutnih slovenskih nacionalnih in političnih uspehov so se vedno bolj ogrožene počutili tudi celjski Nemci.²² Te občutke spodnještajerskih Nemcev lahko podrobno razberemo iz govora celjskega poslanca Richarda Foreggerja v avstrijskem državnem zboru: Slovenizira se šole, urade in sodišča. "Tako se pa dela na vseh področjih. Iz tega utegneta razbrati, kako rastejo peruti gospodom mladoslovincem in na kakšen način se potiska nazaj nemštvo na Spodnjem Štajerskem. Toda tako kot tukaj se dogaja tudi na Koroškem in v ostalih kronovinah."²³

V resnici so bili Slovenci podobno kot Čehi v primerjavi z Nemci nacionalno še vedno zelo zapostavljeni. Toda za večino Nemcev je bila nacionalna neenakost nekaj povsem naravnega. Nemci so se večinoma dojemali kot najbolj razvit narod habsburške monarhije. Zato so sveto verjeli v naravno prevlado nemške kulture in nemškega jezika v Srednji Evropi. Foregger je to prepričanje povzel z naslednjimi besedami: "Do pred kratkim je bila neizpodbitna resnica, da se slovensko in sicer pisno, sploh ni komuniciralo. /.../ Slovenski knjižni jezik je bil sploh ustvarjen šele danes /.../ in ta umetna gojitev slavizma tam, kjer obstajajo nemški kulturni centri, to je slavizacija."²⁴

Slovenci se seveda glede tega niso mogli strinjati z Nemci. Slovenski poslanec Lavoslav Gregorec je slovenska stališča razložil z naslednjimi besedami:²⁵ "Peščiči pravih Nemcev na Spodnjem Štajerskem gre zelo dobro, veliko bolje kot nam. In še ti Nemci so večinoma priseljeni. Ta gospoda ima tukaj tri gimnazije, eno višjo real-

²⁰ Hans Mommsen: Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat, 1. del : Das Ringen im die supranationale Integration der zisleithanischen Arbeiterbewegung (1867-1907). Wien: Europa-Verlag, 1963, str. 24-39; Payrleitner, Alfred: Adler und die Löwe : Österreicher und die Tschechen : Die eifersüchtige Verwandtschaft. Wien: Kremayr & Scheriau, 1990, str. 117-119; Berthold Sutter: Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848 bis 1918. V: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, knjiga III/1 : Die Völker des Reiches. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980, str. 240-246, 248-256; Fran Zwitter: O slovenskem narodnem vprašanju. Ljubljana 1990, str. 26-42.

²¹ Janez Cvirn: Trdnjavski trikotnik : politična orientacija Nemcev na spodnjem Štajerskem (1861-1914). Maribor 1997, (dalje Cvirn, Trdnjavski trikotnik) str. 152-156; isti, Deželna in narodna zavest na (Spodnjem) Štajerskem. V: Avstrija, Jugoslavija, Slovenija : slovenska narodna identiteta skozi čas. Ljubljana 1997, str. 74-84; Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1979, str. 545-548.

²² Janez Cvirn: Boj za Celje : politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907. Ljubljana 1988, str. 37; Franjo Baš: Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije : izbrani zgodovinski spisi. Maribor 1989, str. 68, 70; Janko Orožen: Zgodovina Celja in okolice, II. del (1849-1941). Celje 1974, str. 277-278.

²³ SPSHAR, 154. Sitzung, XI. Session, 13. 7. 1892, str. 7133-7134.

²⁴ SPSHAR, 155. Sitzung, XI. Session, 14. 7. 1892, str. 7195.

²⁵ Debata med Gregorcem in Foreggerjem je potekala v sklopu debate o valutni reformi. Glej Andrej Pančur: Vpliv političnih in nacionalnih bojov na gospodarske reforme : (Primer avstroogrške valutne reforme leta 1892 in vloga Slovencev). V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1999, št. 2, str. 39-50; isti, V pričakovanju stabilnega denarnega sistema. Celje 2003, str. 249-262.

ko in nemški jezik v vseh učnih zavodih. /.../ Če bi mi Slovenci imeli kaj takšnega, bi bili zelo zadovoljni. Toda mi tega nimamo. /.../ Torej ni res, /.../ da se na Spodnjem Štajerskem slavizira, temveč je res ravno obratno, germanizira se." Obenem je še pristavil: "Spodnja Štajerska je večinoma slovenska in kar je slovensko, ne moremo slovenizirati."²⁶

Podobno kot Čehi so bili tudi Slovenci trdno prepričani, da bodo nemška mesta (ali nemški deli Češke) zaradi slovenskega priseljevanja (ali češkega naravnega prirastka) postala prej ali slej zopet večinoma slovenska (ali češka). Tako imenovano nemško posestno stanje je bilo za Slovence in Čeha le časovno omejen fenomen. Slovenci so bili prepričani, da bodo slovenske dežele nekoč zopet povsem slovenske, kakršne so bile že pred nemškim priseljevanjem v srednjem veku. Zato je bilo zanje vsako zavlačevanje pri uresničevanju nacionalne enakopravnosti le nadaljevanje procesa germanizacije. Po drugi strani so se namreč Slovenci v tem času počutili zelo ogrožene s strani Nemcev. Na Štajerskem in še v večji meri na Koroškem nemško gospostvo sploh ni bilo omajano. V mnogih predelih je germanizacija nemoteno potekala dalje. Potencialna zmaga slovenstva je bila tako potisnjena v bolj ali manj oddaljeno prihodnost, obratno pa je bila nemška grožnja stvar bridke sedanjosti.²⁷

Državno in naravno pravo

Na podlagi takšnih protislovnih dojemanj nacionalnih razmer je lahko med Nemci na eni in Slovenci ter Čehi na drugi strani prihajalo le do vedno novih nacionalnih konfliktov. V tem smislu je slovenska javnost razumela tudi Masarykov govor. Slovenska javnost se je zanimala le za Masarykovo temeljito obsodbo načrtnega procesa germanizacije. Posebno se je še zanimala za njegovo obsodbo knjige Matthiasa Ratkowskega o pravicah in dolžnostih germaniziranja Čehov in Slovencev. To knjigo so seveda ostro napadali tudi v slovenskem tisku.²⁸ Obenem se Slovenci sploh niso zanimali za Masarykovo precej bolj pomembno predstavitev problematike češkega državnega prava. Ker si slovenske in češke razmere niso bile le podobne, temveč so bile v mnogih pogledih tudi povsem drugačne, so si lahko bili interesi obeh narodov pogosto diametralno nasprotni. Ta različnost ni nikjer prišla tako zelo do izraza kot ravno pri zagovarjanju državnega in naravnega prava.

Čeprav so tako Čehi kot Slovenci veljali za nezdgovinsko ljudstvo²⁹ oziroma za nedominanten narod³⁰, so se lahko Čehi za razliko od Slovencev opirali na

²⁶ SPSHAR, 155. Sitzung, XI. Session, 14. 7. 1892, str. 7194-7195.

²⁷ Vasilij Melik: O razvoju slovenske nacionalno-politične zavesti 1861-1918. V: Zgodovinski časopis, 1970, št. 1-2, str. 39-47; Bogo Grafenauer: Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje. Ljubljana 1994, str. 22-24; Matjaž Klemenčič: Germanizacijski procesi na Štajerskem od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1979, št. 1-2, str. 350-369; Vasilij Melik: Nemci in Slovenci (1815-1941). V: Zgodovinski časopis, 1992, št. 2, str. 171-174.

²⁸ Slovenec, 16. 11. 1892, št. 262, Liga+3: Kako sodijo o nas; Slovenec, 21. 11. 1892, št. 266, Konec viharja in splošnje budgetne razprave; Slovenski narod, 16. 11. 1892, št. 262, Germanizacija - pravica in dolžnost; Slovenski narod, 21. 11. 1892, št. 266, Državni zbor.

²⁹ Fran Zwitter: Die nationalen Fragen in der Österreichisch-ungarischen Monarchie (1900-1914). V: Die nationale Frage in der Österreichisch-ungarischen Monarchie 1900-1918. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966, str. 11-13.

³⁰ Gerald Stourzh: Probleme der Konfliktlösung in multi-ethnischen Staaten. V: Staat und Nation in multi-ethnischen Gesellschaften. Wien: Passagen Verlag, 1991, str. 107-109.

"svojo" slavno zgodovino češke države. Nekdanja kraljevina Češka je v Avstro-Ogrski obsegala deželo Češko, Moravsko in manjši avstrijski del Šlezije. V prvih dveh deželah so Čehi predstavljali večino prebivalstva, Nemci pa politično in gospodarsko izjemno močno narodnostno manjšino. Obratno so bili v manj pomembni Šleziji najštevilčnejši narod Nemci, njim so sledili Poljaki in nato Čehi. Čehi so v okviru programa češkega državnega prava zahtevali ponovno združitev vseh teh nekdanjih dežel kraljevine Češke. Simbolno bi se to izrazilo s kronanjem avstrijskega cesarja za češkega kralja, dejansko pa bi Čehi v okviru habsburške monarhije dobili podoben položaj kot Madžari.³¹

Obratno so Slovenci živeli raztreseni po različnih cislitvanskih deželah, na Ogrskem in v Benečiji. Te dežele niso bile nikoli združene v zgodovinsko državno enoto. Poleg tega so bili Slovenci razen na Kranjskem povsod narodna manjšina. Zato so se razen redkih izjem³² sklicevali na naravnopravne ideje.

Ko so se npr. Čehi po letu 1867 začeli na množičnih zborovanjih zavzemati za program češkega državnega prava, je po češkem vzoru tudi slovensko taborsko gibanje doživelo silovit razcvet. Toda za razliko od češkega taborskega gibanja so se Slovenci na teh taborih nekako plebiscitno odločali za Združeno Slovenijo. Slovenci so zahtevali združitev vseh slovenskih naselitvenih področij, zaradi česar bi bilo najprej treba narodnostno razdeliti obstoječe zgodovinske dežele.³³ Seveda so se dobro zavedali, da je v danih normalnih pogojih program Združene Slovenije težko uresničljiv. Toda ta program je bil vedno idealen zgled za reševanje slovenskih narodnostnih problemov.³⁴

Slovenci so češko politiko običajno presojali zelo nekritično, večinoma le s perspektive slovanskega boja proti nemštvu. Zato so zabredli v hude konceptualne težave, ko je češko-nemška sprava predvidela delitev Češke na nemška in dvojezična okrožja. Nemci so namreč poskušali ohraniti nemško posestno stanje na Češkem prav s pomočjo narodnostne delitve te dežele. Toda mladočehi so se odločno zoperstavili tej delitvi. Narodnostno delitev Češke so obsojali kot raztrganje (nedeljive) dežele in ohranitev nemške nadvlade. Ključen element mladočeškega političnega programa je bila ravno češka državnopravna ideologija. Program češkega državnega prava je predpostavljал nedeljivost čeških dežel kot nujni pogoj za morebitno državnopravno združitev čeških dežel. Zato sploh ni bilo presenetljivo, da so mladočehi odločno nasprotovali sklepom češko-nemške sprave.

Nasprotno bi bila narodnostna delitev zgodovinskih dežel zelo primerna pri urejanju slovenskih narodnostnih problemov v slovensko korist. Zato je večina slovenske javnosti najprej pozdravila češko-nemško spravo,³⁵ ker je upala, "da se kaj

³¹ O vsebini programa češkega državnega prava glej Richard Plaschka: *Das böhmische Staatsrecht in tschechischer Sicht*. V: *Zeitschrift für Ostforschung*, 1959, št. 1, str. 1-14; Helmut Slapnicka: *Die Stellungnahme des Deutschtums der Sudetenländer zum "Historischen Staatsrecht"*. V: *Zeitschrift für Ostforschung*, 1959, št. 1, str. 15-41.

³² Tako imenovani mariborski program iz leta 1865. Glej Baš, n.d., str. 212-218; Vasilij Melik: *Slovenska politika ob začetku dualizma*. V: *Zgodovinski časopis*, 1968, št. 1-2, str. 26-31.

³³ Vasilij Melik: *Slovensko narodno gibanje za časa taborov*. V: *Zgodovinski časopis*, 1969, št. 1-2, str. 75-88; isti, *Slovenski tabori*. V: *Kronika*, 1968, št. 2, str. 65-76.

³⁴ Vasilij Melik: *Ideja Zedinjene Slovenije 1848-1991*. V: *Slovenija 1848-1998 : iskanje lastne poti*. Ljubljana : 1998, str. 15-20; Janko Prunk: *Slovenski narodni programi*. Ljubljana 1986.

³⁵ *Slovenec*, 23. 1. 1890, št. 18, "Mir hočem imeti med svojimi narodi!"; *Edinost*, 22. 1. 1890, št. 7, *Politični pregled*. Le liberalni časopis Slovenski narod že od začetka ni bil istega mnenja. Slovenski narod, 18. 1. 1890, št. 14; 21. 1. 1890, št. 16; 24. 1. 1890, št. 19; 27. 1. 1890, št. 21; 29. 1. 1890, št. 23.

takega, kakor na Češkem, mora uvesti tudi na Moravskem, v Šleziji, na Štajerskem, Koroškem in Primorskem."³⁶

V resnici je bilo to upanje le samozavajanje. Niti vlada niti Nemci niso bili pripravljeni razdeliti večinoma nemških dežel (Štajerska in Koroška) na slovenska in nemška okrožja. Zlasti nemški nacionalci se niso hoteli odpovedati narodnostni prevladi v alpskih deželah in so v večjezičnih regijah trdovratno branili obstoječe nemško posestno stanje. Zato so ogorčeno nasprotovali češko-nemški spravi, vladi in nenazadnje nemškemu liberalcem, ki so večinoma izvirali ravno iz čeških dežel.³⁷ Zaradi hudega pritiska češkega javnega mnenja so se naposled aprila 1892 tudi češki aristokrati in preostanki staročehov odpovedali češko-nemški spravi.³⁸ Sedaj je tudi zadnjim slovenskim zagovornikom sprave postalo jasno, da v danih političnih razmerah program narodnostne ozemeljske avtonomije v okviru obstoječih historičnih dežel nima nobene prihodnosti.³⁹

Takratni vodja slovenskih poslancev Fran Šuklje je še po razpadu habsburške monarhije obžaloval, da je češko-nemška sprava nazadnje žalostno propadla, ker so se mladočehi odločili proti njej "razpaliti po vsej deželi strastno gonjo"⁴⁰. Po njegovem je bila sprava resnični kompromis. Nasprotno so nekateri slovenski liberalci v zgodnjih devetdesetih letih 19. stoletja podpirali mladočeško politiko v glavnem prav zaradi njihove načelne opozicijske drže in ne zaradi njihovega boja za češko državno pravo.

Ironija zgodbe o Masarykovem govoru o češkem državnem pravu je v tem, da kljub različnemu odnosu Slovencev in Čehov do državnega in naravnega prava Masaryk sploh ni bil vnet zagovornik češkega državnega prava. V letih pred prvo svetovno vojno so poleg socialistov med vsemi češkimi strankami samo še Masarykovi realisti prenehali zagovarjati idejo češkega državnega prava. Masaryk obstoja resnično svobodne in socialne demokracije nikoli ni pogojeval z vzpostavitvijo določene državne forme, temveč s praktičnim udejanjanjem svoje socialno politične filozofije.⁴¹ Masaryk je sicer leta 1892 v svojem govoru zagovarjal češko državno pravo, toda izpolnitev tega političnega programa je bila zanj le ustrezno sredstvo za udejanjanje narodnostne enakopravnosti, gospodarske prosperitete in naposled za doseg miru med narodi.⁴²

³⁶ SPSHAR, 385. Sitzung, X. Session, 17. 4. 1890, str. 14242 (Lavoslav Gregorec). Prim. še Edinost, 25. 1. 1890, št. 8, In mi?!

³⁷ Berthold Sutter: Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897, ihre Genesis und ihre Auswirkungen vornehmlich auf die innerösterreichischen Alpenländer, 1. del. Graz, Köln: Verlag Hermann Böhlau Nachf., 1960, str. 104-106; Cvirn, Trdnjavski trikotnik, str. 159.

³⁸ Urban, Die tschechische Gesellschaft, str. 604-606.

³⁹ Slovenec, 5. 3. 1892, št. 53, Češkonemška sprava; Slovenec, 8. 4. 1892, št. 80, Češkonemška sprava; Slovenec, 10.3.1892, št. 53, "Ali more človek nazivati to kot spravo, pri koji se Nemec smeje, Čeh pa - joka?"; Slovenec, 3. 5. 1892, št. 100; 5. 5. 1892, št. 102; 6. 5. 1892, št. 103; 10. 5. 1892, št. 106, Po deželnih zborih. Češko.

⁴⁰ Fran Šuklje: Iz mojih spominov, 1. del. Ljubljana 1988, str. 213.

⁴¹ Robert A. Kann: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie : Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918, 1. del: Das Reich und die Völker. Graz, Köln: Verlag Hermann Böhlau, 1964, str. 201, 205. Prim. Karel Čapek: Pogovori s T.G. Masarykom. Ljubljana [1937], str. 111, 118, 133-134; Dragotin Lončar: Masaryk : ob njegovi 80 letnici dne 7. marca 1930 leta govoril višjim razredom ljubljanske srednješolske mladine v "Unionu". Ljubljana 1930, str. 19-20.

⁴² O Masarykovem stališču do Nemcev in do češkega državnega prava glej Zdeněk Šolle: Masarykova cesta k nové Evropě. V: Masaryk a myšlenka evropské jednoty. Praha: Centrum pro Desk-Top Publishing filozofické fakulty UK pro katedru politologie, 1992, str. 40-69; isti, T. G. Masaryk a

Sklep

Za slovensko javnost je bil Masaryk v času proračunske debate leta 1892 sicer globokoumen govornik, vendar se slovenska javnost pri tem sploh ni zanimala za resnični pomen Masarykovih misli. Slovensko javnost je površinsko zanimala le njegova vloga v aktualnih političnih in narodnostnih konfliktih. Ko je tako le par dni kasneje izbruhnila nova politična afera,⁴³ je besedni dvoboj med Masarykom in Mengerjem hitro zatonil v pozabo. Slovenski tisk je svojo pozornost začel takoj posvečati aktualnim problemom o sestavi bodoče vladne koalicije. Ko je Masaryk 20. marca 1893 v državnem zboru znova izčrpno spregovoril o češkem državnem pravu,⁴⁴ ga je slovenski tisk v najboljšem primeru le na kratko povzel (Slovenski narod).⁴⁵ Nekateri časopisi mu niso posvetili niti besedice (npr. Edinost), drugi so ga omenili le mimogrede (Slovenec)⁴⁶.

Omenjeni besedni dvoboj nam na prvi pogled razkriva jalovost Taafejevega vladnega sistema, ki obstoječe državne ureditve ne le ni mogel, temveč je sploh ni bil pripravljen spremeniti. Taafe je sicer dolgo časa spretno manevriral koalicijske stranke, toda razkorak med vlado in vladnimi strankami je bil vedno večji. Stranke so se ozirale skoraj samo na lastne interese. Kot do neba vpijočo krivico so dojemale vsako politično in narodnostno koncesijo, ki jo je vlada podelila nasprotni stranki. Zato so izkoristile prav vsako priložnost, ko so lahko ponižale nacionalnega in političnega nasprotnika.

Toda prej opisani besedni dvoboj nam še v večji meri razkriva obojestranski občutek ogroženosti in nacionalne zapostavljenosti. Ta občutek je usodno obremenjeval nemško slovenske in nemško češke odnose. Vpleteni narodi so nacionalne odnose dojemali kot igro ničelne vsote,⁴⁷ v kateri lahko en narod pridobi oziroma obdrži narodnostne pravice le na račun drugega naroda. Takšne nacionalne razmere so nujno rojevale vedno nove nacionalne konflikte. Zato je bil tudi Masaryk v danih pogojih lahko le stranski igralec na odru zgodovine, ki je postopoma sicer poskušal spremeniti realnost, vendar temeljnega konflikta s pomočjo svojega filozofska nauka enostavno ni mogel rešiti v obojestransko zadovoljstvo.

německá otázka do r. 1918. V: Gajan, Koloman (ur.): T.G. Masaryk a vztahy Čechů a Němců (1882-1937). Praha: Masarykova společnost, 1997, str. 34-59.

⁴³ Kolmer, n.d., str. 84-89.

⁴⁴ SPSHAR, 227 Sitzung, XI. Session, 20. 3. 1893, str. 10777-10785.

⁴⁵ Slovenski narod, 21. 3. 1893, št. 66, Državni zbor.

⁴⁶ Slovenec, 21. 3. 1893, št. 66, Državni zbor.

⁴⁷ Catherine Albrecht: The Bohemian Question. V: The Last Years of Austria-Hungary : A Multi-National Experiment in Early Twentieth-Century Europe. Exeter: University of Exeter Press, 2002, str. 91.

Andrej Pančur

(IN)COMPARABLE CONDITIONS BETWEEN THE CZECH AND SLOVENE LANDS DURING
THE FINAL YEARS OF THE TAAFFE'S GOVERNMENT

S u m m a r y

In the paper, the author analyses the reactions to the speech on the issue of Czech state law, given by Tomáš Garrigue Masaryk, a Young Czech Party delegate, on 18 November 1892 in the Austrian Parliament. His speech provoked a sharp reaction by Max Menger, a German Liberal delegate, who denounced all supporters of a Czech state guilty of high treason. These words of Menger were strongly condemned by both the oppositional Young Czech and the ruling Old Czech delegates. These were joined by the ruling parties (the Slavic clubs of parliamentary delegates and German conservatives) as well as the Slovene members and general public.

The ruling parties supported Masaryk, not because they entirely agreed with his views on Czech state law but in order to humiliate the common German enemy - the Liberals. Unlike the Czechs, the Slovenes preferred to address their national questions by appealing to natural law. Furthermore, the Slovenes were very uncritical in their judgement of Czech politics, viewing it only from the point of the common Slavic struggle against Germanhood.

The Slovene general public therefore nodded to Masaryk only because his quarrel with Menger was an external expression of much deeper ethnic conflicts between the Germans and Slavs in Austria-Hungary. The Czech-German and Slovene-German relations were fatally overloaded with a reciprocal sense of threat and ethnic disregard. Such interethnic conditions inevitably gave rise to recurrent ethnic conflicts.

1.01

Prejeto 2. 9. 2005

UDK 613.99(497.4)"1882"

Andrej Studen*

Za zdravje je potrebna snažnost Razpravljanje o nasvetih za telesno higieno v 19. stoletju na Slovenskem

IZVLEČEK

Poljudna knjižica uglednega zdravnika in porodničarja dr. Štefana Kočevarja Slovenska mati iz leta 1882 predstavlja eno redkih del v slovenskem jeziku v "higienskem" 19. stoletju. Njen avtor je v njej podal nasvete materam in porodnicam, kako naj zdravo živijo in kako naj ravnajo z rojenčkom in malčkom do tretjega leta starosti. Zanimivi so Kočevarjevi pogledi na telesno čistočo, saj podobno kot pred njim porodničar dr. Alojzij Valenta (knjiga Porodoslovje za babice, 1860) omenja umivanje spolovil, kar pa za čas 19. stoletja še zdaleč ni bilo nekaj povsem samoumevnega. Primerjava z drugimi takratnimi pisci nasvetov o telesni čistoči namreč pokaže, da je bilo omenjanje umivanja spolovil pri obeh porodničarjih nekakšna posebnost, saj so drugi pisci v svojih delih priporočali samo nego vidnih delov telesa - govorijo o negi las, zob in nohtov ter o umivanju vidnih delov rok in obraza. V vsakem primeru pa nikakor ne omenjajo območja genitalij. Kadar opominjajo, da mora biti telo vedno čisto, govorijo o vidnih delih telesa in o čistoči obleke, ki zakriva nevidno.

Ključne besede: 19. stoletje, zdravje, telesna čistoča, priročniki in nasveti za telesno higieno, dr. Štefan Kočevar

ABSTRACT

HEALTH REQUIRES HYGIENE

DISCUSSING PERSONAL HYGIENE ADVICE IN NINETEENTH CENTURY SLOVENIA

A popular booklet Slovenska mati (*The Slovene Mother*), published in 1882 by Dr Štefan Kočevar, a renowned physician and obstetrician, is one of the few Slovene works of this kind in the "hygienic" nineteenth century. In the booklet, the author advised young mothers on how to lead a healthy lifestyle and care for their newborn babies and toddlers up to three years of age. Kočevar's views on personal hygiene are of particular interest. As Dr Alojzij Valenta, another obstetrician, did before him in the book *Porodoslovje za babice* (*Obstetrics for Midwives*) (1860), Kočevar recommends genital washing. The mention of genital washing is something peculiar to the above obstetricians, as seen when compared with the works by other contemporary writers on personal hygiene who recommend only the care of exposed body parts - speaking of the hair, teeth and nail care and the washing of exposed areas of the hands and face. In no case is mention made of the genital area. When warning about the need to keep the body always clean, they speak about exposed areas and clean clothes to cover the unexposed.

Key words: Nineteenth century, health, personal hygiene, handbooks and advice on personal hygiene, Dr Štefan Kočevar

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: andrej.studen@inz.si

V 19. stoletju, ki so ga nekateri označili tudi kot "higiensko stoletje",¹ zasledimo na področju medicinske stroke le malo knjig in razprav v slovenskem jeziku. Strogo znanstvenih ni bilo. Če se pridružimo mnenju štajerskega zdravnika, pisatelja in politika dr. Josipa Vošnjaka, jih tudi nismo mogli imeti. Pa tudi popularnih, torej tistih, ki naj bi s takratnimi pogledi na zdravje in higieno seznanjale širše ljudske plasti, je bilo prav pičlo število.² Ena najvidnejših je bila gotovo Kočevarjeva podučna knjižica za matere in porodnice Slovenska mati iz leta 1882. Glede na tematiko velja med vsemi drugimi najprej opozoriti tudi na obsežno delo porodničarja dr. Alojzija Valente Porodoslovje za babice iz leta 1860,³ če seveda pustimo ob strani starejša dela⁴ in se omejimo zgolj na drugo polovico 19. stoletja. Poleg Valentovega obsežnega priročnika za babice seveda vsekakor ne smemo spregledati še zajetne knjige Makrobiotika ali nauki, po katerih se more človeško življenje zdravo ohraniti in podoljšati, ki jo je leta 1864 po že nekoliko zastarelem delu slavnega zdravnika in znanstvenika, očeta naravnega zdravilstva, Christoph Wilhelma Hufelanda s konca 18. stoletja, v glavnem prevedel in izdal doktor zdravilstva v Mariboru Matija Prelog.⁵ V okviru Slovenskih večernic za poduk in kratek čas je v Celovcu pri Družbi sv. Mohorja leta 1874 izšla tudi poučna knjižica Domači zdravnik, ki pa je ni napisalo pero zdravnika.⁶ Popularne knjige v slovenskem jeziku, ki naj bi podučevale o ohranjanju zdravja (Gesundheitslehre), je torej preprosto kmetško ljudstvo nasploh pogrešalo.⁷

Knjižica Slovenska mati, ki jo je "velezaslužni prvak in oče Slovencev", zdravnik in porodničar dr. Štefan Kočevar⁸ izdal v samozaložbi na večer svojega plodonosnega življenja (pred božičem leta 1882), predstavlja tako eno redkih del v slovenskem jeziku, ki je bilo namenjeno pouku preprostega ljudstva. "V njej daje navodila nosečnicam in porodicam, kako naj živijo in se hranijo med nosečnostjo in po porodu, kako naj ravnaajo z rojenčkom in malčkom do njegovega tretjega leta."⁹ Kot je zapisal dr. Josip Vošnjak, učeni strokovnjak s "petdesetletno praktično skušnjo" ni spisal knjige, "polne učenega balasta, da je človek, kateri ni vsaj srednjih šol dovršil, ne razume in kar je v njej praktičnega zrna, skrito je pod plevelom učenih fraz".¹⁰ V knjižici torej ni razkazoval samo svojo učenost in se šopiril s teorijo, temveč se je izkazal tudi kot poznavalec dejanskih razmer. Knjižica naj bi s svojimi nasveti pri-

1 Ulla Gösmann: "So viel Unheil quillet aus dem schmutzigen Unterrocke!": Ratschläge zur Körper- und Schönheitspflege im "hygienischen" 19. Jahrhundert. V: Reinliche Leiber - Schmutzige Geschäfte. Körperhygiene und Reinlichkeitsvorstellungen in zwei Jahrhunderten, Hrsg. von Regina Löneke und Ira Spieker, Göttingen 1996, str. 87-112.

2 Josip Vošnjak: Slovenska mati. Ljubljanski zvon, leto III, 1883, str. 63.

3 Alojzi Valenta: Porodoslovje za babice, Ljubljana 1860.

4 Mislimo na starejša poučna dela za babice v slovenskem jeziku, ki so jih napisali Anton Makovitz, Jan Matoshek, Janez Nepomuk Kömm.

5 Matija Prelog: Makrobiotika ali nauki, po katerih se more človeško življenje zdravo ohraniti in podoljšati, Maribor 1864.

6 Domači zdravnik : kratek navod si zdravje vterditi in življenje podaljšati. Po spisih modrih zdravnikov nabral Janez Volčič, duhoven ljubljanske škofije; Slovenskih večernic XXXI. zvezek, Družba sv. Mohora, Celovec 1874.

7 Vošnjak, Slovenska mati, str. 63.

8 Bojan Cvelfar, Andrej Studen: Posameznosti iz vsakdanjega življenja v Celju pred prvo svetovno vojno (A. Studen, Poslednje slovo od dr. Štefana Kočevarja, str. 335-338). V: Odsevi preteklosti 2 : iz zgodovine Celja 1848-1918. Celje, Muzej novejšje zgodovine Celje, 1998, str. 335.

9 Avgust Hribovšek, Eman Pertl: Dr. Štefan Kočevar, delavec na slovenski narodni in zdravstveni ledini. V: Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, Ljubljana, Slovenska matica, 1985, str. 104.

10 Vošnjak, Slovenska mati, str. 63.

pomogla k odpravljanju nevednosti, zlasti med neukim preprostim ljudstvom na podeželju, in služila bodočim materam, da ohranijo svoje zdravje in rodijo zdrave otroke.

V drobni, komaj 48 strani obsegajoči, a vsebinsko izredno bogati knjižici, Kočev var odpira številne tematike iz vsakdanjega življenja naših prednikov. Obravnava, denimo, temeljne konstante historične antropologije, kot so prehrana, oblačilna in stanovanjska kultura kot tudi mnoge druge plati vsakdanjika. Tako v prehrani kot tudi v obleki in stanovanju opozori na socialne neenakosti. V navodilih nosečnicam in porodnicam se zavzema za zdravo življenje. Zanimiva so tudi njegova makrobiotična stališča - npr. o srečnem zakonu, ki takrat velja za sredstvo, ki podaljša življenje - ali pa priporočila, kakšni morajo biti odnosi med zakoncema. Nadvse privlačno pa je ne nazadnje tudi Kočev varjevo razpravljanje o snažnosti, ki ga bomo v tej razpravi skušali postaviti v širši okvir zgodovine telesne higiene v dolgem stoletju meščanstva.

Čistoča je koristna za zdravje in dobro počutje človeka, še bolj pa si morajo zanjo prizadevati nosečnice.¹¹ Pod snažnostjo se takrat razume tako čistoča telesa kot tudi obleke, stanovanja, posteljnega perila, posode. "Žena z umazano kožo je podvržena kožnim in krvnim boleznim", zato je Kočev var nosečnicam svetoval, naj si vsaj enkrat na teden umijejo celo telo. Mrzla voda ženskam, ki so je navajene že od mladosti, pri umivanju ne škoduje. Sicer je treba vodo pogreti. Prve štiri mesece naj ženske ne namakajo nog v mrzli ali topli vodi, da ne bodo splavile. V tem času tudi ni varno kopanje celega telesa "v kadi ali parovnjaku (žehtniku)", pozneje pa ne bo nobena kopel, čeprav jo bodo ženske ponavljale enkrat na teden, "prouzročila spovitja (splava, op.a.), marveč bode porodu koristila". Kopel ne sme trajati dlje kot 20 minut, voda pa mora biti topla "28 gradov R.",¹² kakor kri zdravega človeka.¹³ Zadnja dva meseca nosečnosti mora nosečnica z mlačno vodo zjutraj in zvečer umivati in rahlo obrisati tudi seske, da jih ohrani zdrave in pripravi za dojenje.¹⁴

Nosečnicam je podobno kot dr. Kočev var tudi dr. Alojzij Valenta še posebej priporočal snažnost, saj se "nektre ženske prav po krivem bojé v nosečnosti kopanja in tudi družih ljudi se ne manjka, kateri jim ga odsvetujejo in še prepovedujejo. Prav živo moramo priporočati vsem nosečim kopanje celega života v zmerno topli vodi".¹⁵ Dr. Valenta jim je tudi priporočal, da naj si večkrat umijejo spolovila. Kasneje je tudi zdravnik dr. Kočev var porodnicam svetoval, da "naj si umiva vsaki dan vsaj dvakrat spolovila, dokler se čistijo, z gobo ali cunjjo, pomočeno v toplej vodi, katerej je primešano nekaj karbolove kisline".¹⁶

Tako dr. Valenta kot dr. Kočev var sta seveda priporočala materam, da naj skrbijo tudi za snažnost otrok. Če je možno, naj jim prve dni po porodu pomagajo babice. "Pridno kopanje otrok, toda brez mčila ali žajfe", je bilo za dr. Valento "najbolj gotovi pomoček, da se otroci ne osenjajo (ne postanejo frišni)", torej da ne dobijo vnetja kože. "Ravno zavoljo tega se morajo otroci vselej preobleči, kadar se onesnažijo, in z mlačno vodo vmiti, kjer so vmazani."¹⁷ Tudi dr. Kočev var je mate-

¹¹ Valenta, Porodoslovje za babice, str. 72.

¹² 28 stopinj R. (Réaumur) = 1,25 X 28 = 35 stopinj Celzija.

¹³ Kočev var, Slovenska mati, str. 12.

¹⁴ Prav tam, str. 15-16.

¹⁵ Valenta, Porodoslovje za babice, str. 73.

¹⁶ Kočev var, Slovenska mati, str. 12.

¹⁷ Valenta, Porodoslovje za babice, str. 136.

ram zabičal, da je njihova važna naloga, da ohranijo otroka snažnega. "Treba ga je kopati, umivati, obrisati in po vsakem snaženji ovijati ga z opranimi suhimi plenicami. /.../ V prvem letu naj se dete vsaki dan skoplje in vrh tega vsakokrat umije, kadar se onesnaži ali mokrega naredi, inace postane senjasto ali frišno na koži v zgibah med stegni in spolovili, na vratu in v pazduhah."¹⁸

Povsem naravno je, da se mora skrbeti za snažnost otroka tudi v drugem in tretjem letu. Dr. Kočevar je priporočal: "Drugo leto zadostuje vsaki teden jedna kopel, a nij treba, da je kopelna voda 28° R. topla, kakor v prvem letu, zadostuje toplota 26 ali 25 stopinj. V dnevih, v katerih ga koplejš, umivaj ga s prvega s toplo, pozneje z mlačno vodo po vsem životu. V tretjem letu umivaj ga vsako jutro z mrzlo vodo. Na tak način se bode okrepila njegova koža proti škodljivim uplivom mokrotnega mrzlega zraka, in ne bodo nastajale vnetice grla, davica, protin i. t. d. Kadar je po letu toplo vreme in v potoku voda vsaj 17 gradov R. topla, naj pelje mati otroka kopat v tekočo vodo, kar ga bode več okrepilo kot umivanje."¹⁹

Ta kratek diskurz o snažnosti, ki jo priporočata omenjena zdravnika - porodničarja iz 19. stoletja, je zanimiv zlasti zavoljo tega, ker oba omenjata umivanje spolovil, kar za tiste čase še zdaleč ni bilo nekaj povsem samoumevnega.²⁰ V bontonih poznega 18. in zgodnjega 19. stoletja namreč ne najdemo podrobnejših nasvetov za nego telesa in telesno higieno. Pisci bontonov pa, kadar opisujejo in priporočajo neko določeno vrsto telesne nege, nikoli ne govorijo o celem telesu, temveč vedno samo o določenih delih telesa - o laseh, zobeh, vidnih delih rok in o obrazu - in to vse do poznega 19. stoletja, deloma pa tudi še v zgodnjem 20. stoletju. Drugi deli telesa, kot so pokriti deli rok, trup ali pa noge, se komajda omenjajo, nikakor pa ne omenjajo območja genitalij.²¹ Pri slednjem je bila v moralnem oziru namreč prisotna skrb, da ne bi imenovali tistega, kar se ne sme oziroma ne spodobi izreči.²²

Preden se posvetimo številnim nasvetom o telesni higieni v 19. stoletju, med katerimi se bomo v pričujoči razpravi omejili predvsem na tiste v slovenskem jeziku, se zdi potrebno dati nekoliko uvodnih pojasnil o sami vsebini in o razširjanju te

¹⁸ Kočevar, Slovenska mati, str. 38-39.

¹⁹ Prav tam, str. 44.

²⁰ Dr. Janez Nepomuk Kömm, "vučnik zdravništva ino porodne pomoči na cesarsko-kraljevi Karla Frančevi višji šoli" v Gradcu, v svojem delu Bukve od porodne pomozhi sa porodne pomozhnize na kmetih, izdanim v Gradcu leta 1840, govori še precej nevtrarno o "porodnih delih", ki se po porodu "odspod navzgor z gobo ino mlačno vodo očistijo" (str. 122) ali pa: "Zunanji porodni deli se morajo vsako jutro ino vsak večer z gobo, ki je bila v mlačni (mlahni ne pretopli) vodi namočena, izčediti, dobro s suho, ogreto pertino pokriti." (str. 125) Starejši Anton Makovitz, ki se naslanja na nemški original Raphaela Johanna Steideleja, pa o umivanju otročnice v svojem delu Vshgarske bukke sa babize na desheli (Prashanje inu odgovori zhes vshegarstvu), Ljubljana 1788, pravi, da "sram (die Scham) se mora večkrat z toplim mlekom, inu z vodo sprati, de se ta kryvavi žlem (der Schleim), kateri zna pekoče bolečine ali rane narediti, proč spravi." (str. 504).

²¹ Ulrike Döcker: Die Ordnung der bürgerlichen Welt : Verhaltensideale und soziale Praktiken im 19. Jahrhundert. Frankfurt / New York 1994, str. 105.

²² Norbert Elias: O procesu civiliziranja, Prvi zvezek, Ljubljana 2000, poglavje Spremembe v pogledu na odnose med moškim in žensko, str. 301-333. Elias tu obravnava občutek sramu, ki prežema spolna razmerja med ljudmi in se je v civilizacijskem procesu občutno okrepil in spremenil. V primerjavi s 16. stoletjem, ko je Erazem Rotterdamski izdal slavne Colloquia [Družinski pogovori] in je bilo samoumevno, da so o spolnih rečeh govorili, je postalo v 19. stoletju, v času vplivnega nemškega pedagoga Raumerja (Geschichte der Pädagogik, Stuttgart 1857), ki je kritiziral Erazmovo delo, popolnoma samoumevno, da o njih niso govorili. Raumerju se zdi najbolj pomembno spodbujati bojazen pred "temi stvarmi", tj., občutke sramu, strahu, neugodja in krivde. V njegovem času je to postala "skrivnost", občutek sramu odraslih je postal samoprisila, ki jim je zapirala usta. Tisto, kar se krepostnemu opazovalcu iz 19. stoletja zdi najbolj prostaški opis pohote, je neizprosno sodilo v "zaroto molka".

poučne in poljudne literature med nestrokovno javnost. Zdi se, da je leta 1797 izdano delo nemškega zdravnika Melchiorja Adama Weikarda *Toilettenlektüre für Damen und Herren in Rücksicht auf die Gesundheit* (*Branje o toaleti za dame in gospode z ozirom na zdravje*) v celi vrsti virov, ki so jih poznali tudi na Slovenskem, zgodovinsko najzgodnejše besedilo, katerega branje naj bi osvetlilo vsebine in oblike kasnejših "meščanskih" nasvetov o telesni negi. V knjigi je tudi poglavje *Von der Unreinlichkeit* (*O nečistoči*), ki ga je Weikard prvič objavil že leta 1780.²³

Da bi pritegnil pozornost bralcev na "medicinsko koristnost čistoče",²⁴ je najprej pojasnil, kaj pomeni "telesna nečistoča". Če se človek v neki družbi pojavi "umazan, neumit in nepočesan", jo ne samo žali, temveč ji daje tudi priložnost, da podvomi v njegov nramni značaj, kajti: "Telesna nečistoča večinoma izdaja tudi prav tako nečisto dušo, neplemenito nemarnost, ravnodušnost, brezskrbno nesnažnost."²⁵ Toda Weikard ni hotel dajati navodila samo o snažnosti, temveč je bil ob modnih norostih takratnega šminkanja prepričan tudi o tem, "da bo večini lepotic lahko svetoval, da bodo postale zdrave in rdeče obarvane od znotraj navzven. Šele temu lahko rečemo prava lepota."²⁶

Za Weikarda je bila "ena prvih oblik čistoče, na katero tako pogosto pozabimo, umivanje obraza in telesa".²⁷ V njegovih navodilih in nasvetih o umivanju in kopanju, o negi zob, ravnanju z lasmi in o šminkanju se zrcalijo takratne predstave o higieni, v njihovi formulaciji pa se kaže tudi njihov popularizacijsko-vzgojni namen.

Poleg Weikardovega dela so bile svetovalno sredstvo o negovanju telesa in hkrati tudi posebnost iztekaajočega se 18. in prve polovice 19. stoletja knjižice nasvetov za "eleganten svet". Avtorji knjižic večinoma niso dajali samo navodil o "razumni toaleti", temveč tudi o "telesni vzgoji", prehrani, negi otrok in drugih vprašanih vsakdanjega življenja.²⁸ Šele kasneje, okrog srede 19. stoletja in naprej, so se v okviru medijev za popularizacijo zdravja in telesne higiene, ki so bili prežeti tudi z vedno novimi in novimi spoznanji medicine, kot poseben literarni žanr s svojo svetovalno funkcijo utrdili tudi razni dietetični traktati, almanahi, pratike in časopisni članki za širše plasti ljudstva. Zdravstveni nasveti o skrbi za telesno čistočo so se torej vedno bolj širili tudi med pripadnike nižjih slojev, med kmete in delavstvo, med sloje, od katerih se je vzpenjajoče se meščanstvo (pa tudi plemstvo) distanciralo, češ da so umazani, da se njihova revščina izpričuje v njihovem vonju (zauzdanju in smradu). Vse te pomanjkljivosti spodnjih slojev naj bi bile prepoznavno znamenje pripadnikom zgornjih slojev in hkrati razlog za odmikanje od družbenega dna. Poleg zdravnikov so se kot pisci (oziroma na Slovenskem pogosto kot prevajalci v slovenščino) pojavljali tudi avtorji iz vrst katoliške duhovščine.

Kot prvi primer v slovenskem jeziku, ki ga bomo vzeli pod drobnogled v naši razpravi, naj navedem katekizem *Napeljevanje k pobožnemu življenju in lepemu zadržanju*, ki ga je v nemščini spisal briksenški knezoškof Bernard Galura, Simon Klančnik pa ga je na pobudo ljubljanskega knezoškofa Antona Alojza Wolfa leta

²³ Melchior Adam Weikard: *Toilettenlektüre für Damen und Herren in Rücksicht auf die Gesundheit*, Zweyter Theil. Frankfurt am Main 1797, poglavje *Von der Unreinlichkeit* 1780 je na straneh 361-453.

²⁴ Prav tam, str. 374-375. "Čist človek opravlja mnoge malenkosti in vse so koristne za zdravje. Pri tem mislim na umivanje, česanje, striženje nohtov, las, menjavo platnenih in volnenih oblačil itd."

²⁵ Prav tam, str. 361 in 362.

²⁶ Prav tam, str. 431.

²⁷ Prav tam, str. 393.

²⁸ Gösmann, "So viel Unheil quillet aus dem schmutzigen Unterrocke!", str. 87.

1840 prevedel v "krajnski jezik", da se bodo tudi ljudje na Kranjskem lahko učili pobožnega življenja in lepega vedenja. V tej poljudni knjižici o snaznosti beremo, da moramo imeti čist obraz, lase, roke in oblačilo. "Obraz in roke morajo biti čisto umite, nohtovi porezani, lasje poravnani, oblačila snazne in ne stergane."²⁹

Tudi priljubljeni Anton Martin Slomšek, ki je med našim ljudstvom širil in krepil omiko, je v svoji knjigi *Blaže in Nežica v nedeljskej šoli*³⁰ dal mladeničem in možakom zanimiva priporočila o čistoči obleke in telesa. Moškemu svetu je svetoval, da naj se umivajo, kadar so blatni in umazani in še posebno, kadar sedejo po delu k mizi. Vsak večer naj si trebijo zobe in izplaknejo usta, zjutraj usta in ušesa, tisti, ki njuhajo, pa tudi nos. Večkrat naj se tudi počesejo, nohte naj si ne grizejo, temveč porežejo s škarjami, vsako soboto pa naj si obrijejo brado. "Oblačilo moškega spola naj bo čedno, obutev osnažena, naj že bojo škorni ali čevli, opanke alj cokle. Raztergani bodijo lenuhi, okerpani pošteni možje; le potepuhom pavc iz škorna gleda."³¹

Leta 1846 je v Celovcu pri Leonu izšla poučna knjiga benediktinca in c. kr. učitelja matematike Karla Robide *Zdravo telo nar boljši blago alj navk zdravje ohraniti*. Robida se je v njej opiral na Slomška, na nasvete, ki so jih prinašale Bleiweisove Kmetijske in rokodelske novice in na znanje, ki si ga je pridobil s prebiranjem "umnih ljudi" kot so Tissot, Hufeland, Pavlicki in Maher. Zavzemal se je za snaznost stanovanja, posode in obleke.³² Posebno poglavje je namenil umivanju in kopanju. Ljudstvo je podučil, da "sleherni kočjaš vé, de konjam snaznost dobro dé. Vsak dan jih češe, večkrat tudi omiva. Kaj, ali so konji naše skerbi in našiga truda bolj vredni, kakor mi sami? Ali nismo že skusili, kako se dobro počutimo, kedar smo truplo (telo, op. a.) omili ino skopali?" Bralcem je svetoval, da naj se držijo naslednje telesne higijene: "Zjutro ko vstaneš, si vmi vbraz, vrat in roke; si usta in zobe z perstam podergni in gerlo izgergraj! Tako boš imel čiste oči, brihtno glavo in čedne zobe. Zdravo je tudi po jedi, kedar se ti usta in zobje pohlade, jih z studenčnico poplakniti. Beli zobje človeka lepšajo, dobri zobje mu življenje dalšajo. Kdor dobro seka, dobro kuha."³³

Današnjemu bralcu, ki je navajen drugačnih higienskih standardov, se morda zdijo naravnost smešni takratni običaji umivanja glave. V času brez šamponov (t. i. našamponiranje je prišlo v navado šele v zadnji četrtini 19. stoletja) se je namreč ponekod ustalili tale način: "Je slovita navada po nekterih krajih, de gospodinje ob osvetku, postavim pred vsim Svetim, na sv. Večer, veliko Soboto domačim glavo omivajo. Tako bo glava po zimi, ker se kopati ne moreš, osnažena; in če se leto (le to, op. a.) na večer zgodi, se ti prehladiti ni bati."³⁴

To poljudno modrovanje Karla Robide za takratni čas seveda ni bilo nič neobi-

²⁹ Napeljevanje k poboshnimu shivljenju in lepimu sadershanju. Iz nemshkiga prestavljeno in natisnjeno po povelji milostliva in prezhatstliva Firshita, Gospoda Antona Alojsa Ljubljanskiga Shkofa, Ljubljana 1840, str. 33.

³⁰ Popularna Slomškova knjiga je v 19. stoletju izšla kar trikrat (leta 1842 v Celju, 1848 v Ljubljani in 1857 v Celovcu), naši predniki pa so pokupili "nad 6000 in več izvodov /.../, dasi nikdar ni bila potrjena šolska knjiga, ki bi jo smeli uporabljati v redni šoli." - Vinko Brumen: Spretna beseda. V: Anton Martin Slomšek, Blaže in Nežica v nedeljskej šoli. Učitelom in učencom za pokušno spisal Anton Slomšek, nekdanji Vozeniški fajmošter. - Faksimile izdaje iz leta 1857, 2. izd. / [izdajo pripravila Joža Mahnič in Marijan Smolik], Celje 1995, str. 328.

³¹ Prav tam, str. 54-55.

³² Karl Robida: *Zdravo telo nar boljši blago alj navk zdravje ohraniti*. Celovec 1846, str. 18-19, 69.

³³ Prav tam, str. 86.

³⁴ Prav tam, str. 87.

čajnega. Strahovi pred vodo namreč še vedno niso povsem izginili in razlage za različne navade težko najdemo v današnjih pogledih na telesno higieno. V daljni Franciji je, denimo, Briand še leta 1826 menil, da "umivanje glave pogosto povzroča glavobol in trdovraten zobobol".³⁵ Podobnih nazorov se je navzelo tudi porajajoče se meščanstvo in seveda aristokracija, pomehkužen stan, v katerega je meščanstvo uperilo svoje kritike, po drugi strani pa ga nadvse rado posnemalo. Tudi na področju telesne higiene se namreč meščanske metode čiščenja vendarle niso bistveno razlikovale od plemiških. Čeprav so pomehkuženemu plemstvu, ki naj bi mu manjkala meščanska temeljitost in natančnost, v boju za prevlado družbenih elit očitali, da samo hlini, da neguje svoje telo in da se pri tem, da bi prikrilo svojo pomanjkljivo čistočo in zdravje, maže z vsemi mogočimi "žavbami", so tudi meščani za telesno nego priporočali razna olja, pomade in mazila za lase.³⁶

V prvi polovici 19. stoletja je bila torej voda, navkljub svoji tako poudarjeni vlogi v teoriji, še vedno prežeta s tabuji in odporom. Številne predstave so bile še vedno zavezane starim prepričanjem. Za nego las se je marsikomu zdela celo nevarna. Ljudje so se npr. bali, da se z vodo lahko vse križem zmeša harmonija temperatur, npr. ko bi zjutraj šli s prepotenimi ali vlažnimi lasmi iz hiše, ali pa, da bi lase izpostavili močnim temperaturnim nihanjem. Vlažne lase mora takratni človek najprej prepustiti izparevanju, nato jih mora temeljito drgniti z brisačo, da se posušijo, na koncu pa mora s krtačo z njih skrtati prah. V takratni uglajeni družbi so "čisti" lasje sploh veljali za simbol uravnoteženosti. Takrat namreč niso samo verjeli, da bodo po izgledu las prepoznali bolezni jeter, pljuč ali žolča, temveč tudi (in to je morda naravnost šokantno) moralne pomanjkljivosti.³⁷

Umivanje glave bi sredi 19. stoletja lahko imeli kar za nekakšen ritual, po navedbah Karla Robida pa bi med obredne prakse ponekod lahko uvrstili že umivanje nog. Robida je namreč na ves glas grajal kmete, da pri njih umivaje nog ni ravno v navadi. Da je tovrstna "obredna" praksa koristna zlasti za zdravje, jih je skušal prepričati z naslednjim namigom: Kopanje nog je gotovo zdravo, "zakaj noge se veliko poté, se omažejo v gerdim vremenu, ker mokrota in blato skoz čevle vdari. Osaži jih pridno, in si boš marsikatero bolezen odgnal. Kedar te glava, ušesa alj zobje bolé; kedar ti kri pogosto iz nosa teče, in proti glavi alj persam teši; kedar imaš kervave oči, nahod in kašel: napravi si gorke vode v škafu, noge noter postavi in dobro zagarni. Tako posedi, dokler voda začne hladna perhajati; potlej si noge dobro oteri, in v postelo se spravi. Zjutro boš terden vstal."³⁸

Tudi *Stoletna pratika devetnajstiga stoletja od 1801-1901* iz leta 1847 je takratno večinsko kmečko prebivalstvo glede snažnosti poučila, da je "snažnost prva lepota človeka. Ona je tudi večkrat očitno znamenje neomadeževane duše in notranje pokojnosti in veseljnosti; kakor je nasproti vmazanost in razrahnjanost znamenje še bolj vmazane duše in razterganiga, nemarniga serca. Snažnost pa tudi veliko perpomore k lepoti, krepkosti ali moči in terdnosti telesa, zato je tedaj k ohranjen-

³⁵ Georges Vigarello: Čisto in umazano : telesna higiena od srednjega veka naprej. Ljubljana 1999, str. 217-218.

³⁶ V propagandnem smislu je šlo za boj med naravnostjo (meščanstva) in izumetničenostjo (plemstva), za načelno nasprotje med "zdravjem in kozmetiko". Prelom med novo "krepkostjo" in aristokratsko "mlahavostjo" je podkrepilo "za čistočo bolj odločujoče: tisto, ki loči naravno od umetnega". - Prim. Vigarello, Čisto in umazano, poglavje Naravno in umetno, str. 165-178.

³⁷ Döcker, Die Ordnung der bürgerlichen Welt, str. 106-107.

³⁸ Robida, Zdravo telo nar boljše blago alj navk zdravje ohraniti, str. 87.

nju zdravja potrebna. /.../ De se zmirej čedniga in snažniga ohraniš, umij vsako jutro obraz in roke z merzlo vodó, včasih pa tudi zvečer, ko se izuješ, nogé, de ti ne bojo kot kuga smerdele; izmij ali izplakni vsako jutro in po vsaki jedi tudi usta z merzlo vodó, ter tudi zmed zób ostanke jedil iztrebi, de ti ne bojo med zobmi gnjili, in de ti ne bo potem iz ust smerdelo. Zobe trebiti in zmivati je tudi zato dobro, de se delj časa terdni ohranijo in ne bole. Poleti včasih tudi ves život v tekoči vodi umij, tode če plavati ne znaš, se v globoko vodo nikar ne postopi. Spreobleci večkrat srajco in spodnje hlače, če jih nosiš, in nikar ne misli, de jih pervarvaš, če jih le malokdaj v perilo daš; zakaj pot obleko préjé, in perica jo mora tolikanj bolj mancati in žegljati, kolikor bolj je zamazana, zato ti je v drugim ali tretjim perilu že stergan. In koliko si potem na dobičku? Še škodo imaš! Tudi kuhenjsko posodo je treba dobro očediti, posebno kotle in une piskre in kozice, ki so iz kotlovine ali kufra, ker se na njih kaj rada zelena mišica naredi, ki je zdravju grozno škodljiva, in več ljudi je že pomerlo, ki so v slabo pomitih kotlih in piskrih kuhane jedila povžili. K snažnosti tudi gré, da se večkrat počeseš, sebesno če žival v glavi imaš. Glave pa nikdar ne maži z živim v masti umorjenim srebram, de bi žival iz nje spravil; pa tudi ne rok, če garje imaš, ker jih tako s srebram vred pod kožo vženeš, de se potem v tebi pasejo, srebro pa se po tebi sprehaja, kar je večkrat vzrok mnogih bolezni. Snažnost še tirja, de si nohtí na perstih porezuješ i. t. d."³⁹

Če vzamemo pod drobnogled še nekaj kasnejših del v slovenskem jeziku, ugotovimo, da se tudi v njih v zvezi z umivanjem in nego telesa spolovila posebej ne omenjajo. Franc Kosar je leta 1852 v spisu *Od telesne reje otrok* imel za snažnost tako čistočo telesa kot hiše: "Da drevo lepo zraste in cveti, je pa dalej treba, da ga pridno snažimo. Bodite torej snažne matere pri svojih otrocih; - nesnažnost je mati veliko bolezni. Bodite posebno snažne pri svojih hčerah in jih snažnosti učite, da ne bodo enkrat gospodinje vse nesnažne, ktere in njih otroke in hišo pogledati, je človeka kar strah in groza. Dokler je voda zastoj in metla tudi veliko ne velja, je snažnost še zmiram dober kup in je lahko tudi pri največjem vbožtvu doma. Če si šestkrat na dan lice ali roke omažeš, si jih tudi šestkrat na dan zopet omij; iz nesnažne roke se ne mili človeku še kos kruha vzeti. In če se ti desetkrat na dan nasmeti, jo tudi desetkrat ti, ali še bolj prav, tvoja hčer naj pomete."⁴⁰

Dobri dve desetletji kasneje je duhovnik Janez Volčič, ki se je skliceval na spise modrih zdravnikov, v *Domačem zdravniku* v poglavju o vodi poudaril, da ni dovolj, da si oplaknemo samo obraz, temveč da je za snažnost pomembno umivanje celega telesa: "Umivaj se vsak dan z merzlo vodo, pa ne le samo nosa ali čela in lic, ampak celo telo ter si tako ribaj kožo, kar jej da neizrečeno veliko živosti in čednosti."⁴¹ Nadvse zanimivi so tudi Volčičevi nasveti o kopanju otrok. Kopel je namreč

³⁹ Stoletna pratika devetnajstiga stoletja od 1801-1901 : za duhovne, deshelske slushabnike in kmete. Ljubljana 1847, str. 201-202.

⁴⁰ Franc Kosar: *Od telesne reje otrok*. Drobntince za novo leto 1852, str. 23. Nesnažne ženske - gospodinje - niso nič vredne tudi za Antona Martina Slomška, ki dekleta poučuje, naj bodo skrbne in snažne, kajti gospodinja podpira tri vogale hiše. Posebej obravnava snažnost mladeničev in moških. - Anton Slomšek: Blaže in Nežica v nedeljskejši šoli. Tretji natis, Celovec 1857, str. 49-55.

⁴¹ Domači zdravnik, str. 13. Ta nasvet Volčič povzema po Hufelandovi makrobiotiki. Glej Christoph Wilh. Hufeland: *Makrobiotik oder die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*. Jena 1797, str. 249; Prelog, *Makrobiotika ali nauki*, po katerih se more človeško življenje zdravo ohraniti in podolgšati, str. 208. Glej Karl Hartmann: *Die Kunst des Lebens froh zu werden und dabei Gesundheit, Schönheit, Körper- und Geistesstärke zu erhalten und zu vervollkommen : Eine Glückseligkeitslehre für das physische Leben des Menschen*. Berlin 1872, str. 61.

"eden najbolj zdatnih pripomočkov, da bo dete terdno in zdravo". /.../ Skrbna mati koplje svoje dete vsaki dan v hladni vodi, katero je iz studenca ali če tudi iz kapnice prinesla. Voda ne sme dalje časa v posodi stati, kajti naglo izpuhti svojo okrepčevalno moč. Perve tedne je prav, da prineseš malo mlačne vode; poznej naj bo le merzla. Omivaj z merzlo vodo pa urno; počasno polivati to mrazi; urno ribati greje; zato naglo posuši ali oteri dete..."⁴²

Da je zlasti v poletni vročini kopanje in plavanje zelo koristno, je bralce prepričeval tudi Gregorij Pečjak, ki je na pragu 20. stoletja izdal *Stoletno pratiko* dvajsetega stoletja 1901-2000. Bralce je opozarjal, da naj nikar ne gredo v vodo, če so preveč segreti, oziroma s polnim želodcem. V vodi naj tudi ne ostanejo predolgo, "ne čez četrte ure!" Poskrbel je tudi za moralni poduk. Da ne bi koga pohujšali, je kopalcem svetoval: "Potem se moker obleci in toliko časa precej urno hodi, da se posušiš in nekoliko segreješ."⁴³

Pečjak je bralcem tudi priporočal, da naj skrbijo za snažnost kože: "Umivaj si pogosto glavo in roke, pa tudi ves život, navadno s hladno vodo, večkrat pa tudi s toplo. Pri vodi rabi milo, ki je poceni, dragih ne kupuj."⁴⁴

Navkljub številnim nasvetom se na začetku 20. stoletja zlasti na kmetih "ne gleda mnogo na negovanje telesa. Vsakdanje in redno umivanje telesa, četudi samo rok in obraza, še zdaleka ni povsod v modi. /.../ Na umivanje celega telesa misli pač sila majhen del kmetijskih ljudi; le v kratki dobi poletja si privoščijo blagodat rečne kopeli, če je prilika v to. Tudi životna snaga je posledica vzgoje." Ernest Feltgen je v delu *Higijena na kmetih (Landhygiene)*, ki jo je leta 1910 v slovenščino "priredil" Mirko Črnič, poudaril, da je negovanje kože ena prvih dolžnosti za telesno zdravje. "Po umazanih rokah se utegnejo prenesti povzročitelji bolezni s človeka na človeka, z umazanimi rokami si zamoremo tudi sami škoditi na zdravju s tem, da z jestvinami spravimo v usta strupene snovi ali povzročitelje bolezni, ki vdoro skozi ustno sluznico mnogo lažje v telo nego skozi zunanjo kožo.

Za higijensko pravilo naj torej v tem pogledu velja sledeče: roke in obraz si je treba vsako jutro, ko vstanemo, in zvečer, predno gremo spat, redno in skrbno umiti; tudi po dne si moramo večkrat očistiti roke in sicer redno brez izjeme pred vsako jedjo, potem po vsakem opraviilu, pri katerem smo si roke onečedili; vsak teden enkrat si je treba umiti noge, vsak mesec ali vsaj vsaka dva meseca pa ves život, bodisi v kopeli, bodisi z mokrimi oteraci."⁴⁵

Glavnina avtorjev v svojih nasvetih za osebno higieno priporoča skrb za čistočo obraza, vidnih delov rok ter nego las, brade, nohtov in zob. Ti, z obleko nepokriti deli telesa, imajo nekaj skupnega: razgaljeni so izpostavljeni pogledu drugega. Ker je nesnažnost telesa zaradi umazanih in smradu zoprna, odurna in gnusna, moramo poskrbeti, da smo snažni, preden stopimo drugim pred oči.⁴⁶ To seveda velja tudi za čiščenje obleke, ki je tematizirana namesto pod njo ležečih, pokritih delov telesa. Medtem ko je danes samoumevno, da ločeno obravnavamo čiščenje oblek in

⁴² Prav tam, str. 8.

⁴³ *Stoletna pratika* dvajsetega stoletja 1901-2000. Spisal dr. Gregorij Pečjak, Ljubljana 1901, str. 170.

⁴⁴ Prav tam, str. 174.

⁴⁵ *Higijena na kmetih*. Po dra. Ernesta Feltgena knjigi *Landhygiene* priredil M. Č., Krško 1910, str. 41-43.

⁴⁶ Napeljevanje k poboshnimu shivljenju in lepimu sadershanju, str. 33.

nego telesa, so takratni pisci oboje ozko povezovali. Samo oboje skupaj je bilo za-nje "resnična čistoča".⁴⁷

Kadar torej pisci opozarjajo, da mora biti telo vedno čisto, govorijo o vidnih delih telesa in obleki, ki zakriva nevidno. Le poredko govorijo o telesnem spodnjem perilu, za premožne meščane npr. večinoma le o srajci, ovratniku in manšetah, kajti čista srajca in čistoča telesa sta prav tako nujno potrebni za zdravje, kot izogibanje gnusnosti in priskutnosti.

Kratek pregled nasvetov nekaterih avtorjev o telesni higieni (rezultati ne bi bili nič drugačni, če bi pritegnili še nekatere ohranjene bontone in druge poučne knjige v nemškem jeziku) in njihova primerjava s priporočili za snažnost porodničarjev dr. Valente in dr. Kočevarja opozori na nekatere razlike med pogledi avtorjev na snažnost človeškega telesa. Pokazali smo, da priporočila o umivanju (ženskega, sic!) spolovila dejansko zasledimo samo pri obeh zdravnikih.⁴⁸ Ta organ človeškega telesa se v preostalih obravnavanih knjižicah preprosto ne omenja, omenjajo se samo vidni deli telesa in skrb za čistočo obleke, ki prekriva nevidno na telesu. Tudi dr. Kočevar, ko svetuje glede snažnosti otroka v drugem in tretjem letu, ne pozabi opomniti matere, da "snažna mati ne bode trpela zamazanega ali onesnaženega oblačila na otroku, ona ga bode ali sama oprala ali oprati dala."⁴⁹

Pogled na čistočo vidnih in zakritih delov človeškega telesa se v tem pogledu torej ni razlikoval. Ne nazadnje pa je ob vsem povedanem treba izpostaviti tudi ciljni krog bralcev, ki jim je bilo delo namenjeno. Dr. Valenta je svojo obsežno knjigo zastavil kot učbenik za babice, dr. Kočevar ga je zastavil širše in ga namenil v poduk bodočim materam, pa tudi babicam. Preostali avtorji so pisali nasvete, ki so bili namenjeni širšemu krogu bralcev. Mnogo teh del z nasveti o higieni sta v svojem času poznala tudi oba zdravnika - porodničarja in se pri pisanju svojih nanje tudi v določeni meri opirala. Mlajše delo dr. Kočevarja pa se je na mnogih mestih opiralo na delo dr. Valente. Povsem drugo vprašanje pa je, koliko se je ves ta pisan mozaik nasvetov o snažnosti prijel tudi v vsakdanjem življenju.

⁴⁷ Döcker, *Die Ordnung der bürgerlichen Welt*, str. 105.

⁴⁸ Znano je, da je bilo ločevanje vlog po spolu stalnica dolgega stoletja meščanstva in tudi na tem mestu se zdi poudarek na umivanju ženskega spolovila povsem na mestu, saj porodničar Janez Nepomuk Kömm, že leta 1840 razlaga: "Ženska je poklicana, otroke spočeti, v svojim telesi nositi, roditi in po rojstvu nekaj časa z svojim mlekom preživiti. Po tim poklicu je ženska spodobljena, in se razloči ne le sploh na celim trupli, in posebej na porodnih udih od moškiga, ampak tudi celó skoz čas razcvetenja in dozorenja svojih telesnih in dušnih moči. Žensko truplo je po navadi manjše, drobnejše ino slabейše spodobljeno, kakor moško." Kömm, *Bukve od porodne pomozhi sa porodne pomozhniže na kmetih*, str. 13.

⁴⁹ Kočevar, *Slovenska mati*, str. 44.

Andrej Studen

HEALTH REQUIRES HYGIENE

Discussing personal hygiene advice in nineteenth century Slovenia

S u m m a r y

A popular booklet *Slovenska mati* (*The Slovene Mother*), published in 1882 by Dr Štefan Kočever, a renowned physician and obstetrician, is one of the few Slovene works of this kind in the "hygienic" nineteenth century. In it, the author advises young mothers on how to lead a healthy lifestyle and care for their newborn babies and toddlers up to three years of age. The booklet opens up before us numerous topics from everyday life among which Kočever's views on personal hygiene are of particular interest. As Dr Alojzij Valenta, another obstetrician, did before him in the book *Porodoslovje za babice* (*Obstetrics for Midwives*) (1860), Kočever recommends genital washing, which was not a commonplace in the nineteenth century. Numerous writers of advice on personal hygiene from the late eighteenth and early nineteenth centuries, when describing or recommending a particular type of body care, never speak of the entire body but only of its individual parts - hair, teeth and exposed areas of the hands and face. Other parts of the body, such as covered areas of the hands, trunk or legs, are hardly mentioned but never the genital area. When warning about the need to keep the body always clean, they speak about exposed areas and clean clothes to cover the unexposed. The mention of genital washing by these two obstetricians is, therefore, something extraordinary for the nineteenth century, as comparison with many other contemporary booklets on personal hygiene shows.

Slovenska
Slovenska
novjša
novjša
zgodovina
zgodovina

1848-1992

1848-1992

1

inštitut
za
novjšo
zgodovino
inštitut
za
novjšo
zgodovino

Mladinska knjiga
ZALOŽBA

Slovenska
Slovenska
novjša
novjša
zgodovina
zgodovina

1848-1992

1848-1992

2

inštitut
za
novjšo
zgodovino
inštitut
za
novjšo
zgodovino

Mladinska knjiga
ZALOŽBA

SLOVENSKA NOVEJŠA ZGODOVINA : od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992. Ljubljana : Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, 1509 strani

1.01
Prejeto 18. 11. 2005

UDK 339.98(497.1)"18/1991"

Žarko Lazarević*

Prepletenost gospodarstva in nacionalizma v jugoslovanski državi

IZVLEČEK

Avtor obravnava nekatere plati prepletenosti gospodarstva in nacionalizma v jugoslovanski državi (1918-1991). Pri tem ugotavlja, da je večnacionalni značaj države imel v različnih obdobjih in s tem drugačnih razmerah podobne učinke, to je močno prisotnost nacional(istič)nega naboja tudi v gospodarskih zadevah.

Ključne besede: Jugoslavija, država, gospodarstvo, politika, nacionalizem

ABSTRACT

THE LINK BETWEEN ECONOMY AND NATIONALISM IN THE YUGOSLAV STATE

In the paper, the authors deals with some aspects of the overlapping of economy and nationalism in the former Yugoslav state. He finds that, in different periods and circumstances, the multi-ethnic character of the Yugoslav state displayed similar effects, i.e. a strong nationalist(ic) charge, also in economic affairs.

Key words: Yugoslavia, state, economy, policy, nationalism

Tematika prepletenosti gospodarstva in nacionalizma je zelo obsežna. Gospodarstvo je bilo namreč zelo priročno orodje v političnih bojih in pri spodbujanju nacionalne in politične diferenciacije. Tesno povezavo med gospodarstvom in nacionalizmom je najti tudi pri jugoslovanskih narodih, ki so do začetka devetdesetih let prejšnjega stoletja praviloma živeli v nacionalno mešanih državah. In v teh državah so prehodili pot do samozavestnih narodnih skupnosti. Emancipacijo jugoslovanskih narodov kot samostojnih etničnih entitet je spremljala tudi gospodarska emancipacija. Ideal je bila celovita nacija z vsemi komponentami, se pravi s kulturno, politično in tudi gospodarsko emancipacijo. Prepričanje, da le narod z lastnimi gospodarskimi institucijami lahko, zahvaljujoč se ustreznim materialnim podlagi, uveljavlja tudi politično voljo, je bilo vsesplošno. To je bil pogoj, da določen narod ni ostal le kulturni fenomen, odvrnjena je bila nevarnost, da zdrsne na raven folklorne zanimivosti.

V zgodovinski perspektivi razvoja nacionalnih gibanj narodov nekdanje Jugosla-

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: zarko.lazarevic@inz.si

vije se je tematika prepletenosti nacionalizma in ekonomije kazala na različne načine. Vsako obdobje je prinašalo svoje poudarke, ki so bili odvisni od splošnih socialnih, političnih in gospodarskih razmer. Upoštevanje teh kriterijev vodi do delitve razvojne linije v dve osnovni obdobji in sicer na čas do nastanka jugoslovanske države in potem. Hkrati je treba zaradi različnega konteksta časa in dogajanja jugoslovansko obdobje nadalje členiti še na obdobje jugoslovanske države med obema vojnama in na čas socialistične Jugoslavije po drugi svetovni vojni do razpada države.

* * *

Do nastanka jugoslovanske države je potekal razvoj ločeno, saj so bile Slovenija, Hrvaška, Vojvodina in Bosna znotraj habsburške skupnosti narodov, Srbija in Črna gora pa sta kot samostojni kraljevini živeli svoje lastno državno življenje. Ta izhodiščna razlika je seveda določala tudi osnovne značilnosti razvoja. V Srbiji in Črni gori ni bilo potrebe po narodno emancipacijskem gibanju, podobnem tistim v Habsburški monarhiji. Pogoje za kulturni, politični in gospodarski razvoj oziroma za definiranje interesov je zagotavljala država, vzpostavljena z upori proti Turkom. Vprašanje narodnosti se kot tako sploh ni zastavljalo, saj je bil vzpostavljen enačaj med državo in narodno pripadnostjo. Država pa naj bi s svojimi mehanizmi carinske in druge zaščite zagotavljala spodbudo razvoju domačega gospodarstva. Uspešno in trdno gospodarstvo naj bi zaokrožilo politično emancipacijo s pridobitvijo državnosti.

Povsem drugačne razmere pa so vladale na območju Habsburške monarhije. Enačaja med državo in narodno pripadnostjo ni bilo. Nekdanji jugoslovanski narodi so na tem območju živeli pomešani med seboj in tudi z drugimi narodi. Tako so na slovenskem etničnem prostoru sobivali Slovenci, Nemci, Italijani in Madžari. Na Hrvaškem so poleg Hrvatov bili opaznejši še Srbi in Italijani ter Madžari. Vojvodina je bila pravi konglomerat narodov, kjer so prevladovali Srbi in Madžari. Bosno pa so si delili Srbi, Hrvati in Muslimani.

V drugi polovici 19. stoletja so južnoslovanski narodi znotraj Habsburške monarhije razločno krenili na pot narodnega osveščanja. Stekel je proces nacionalne emancipacije Slovencev, Hrvatov in Srbov. Kulturna uveljavitev je samodejno prenašala v politično. Sestavni oziroma hkratni del tega procesa je bila tudi gospodarska emancipacija, ki se je izražala z izgradnjo lastnih gospodarskih ustanov. Zaradi narodnostno mešane strukture posameznih pokrajin se je slovenska, srbska ali hrvaška emancipacija oblikovala kot odgovor na politične in gospodarske težnje drugih narodov. V pretežnem delu Slovenije nasproti Nemcem, na obrobju slovenskega prostora proti Italijanom in Madžarom. Na Hrvaškem tako proti Italijanom v Dalmaciji, drugje proti Madžarom, kakor tudi Srbov proti Hrvatom na celem območju Hrvaške. V Vojvodini je bila srbska emancipacija odgovor na madžarske težnje. V Bosni je ta proces potekal v navzkrižno nasprotujočih si interesih med Srbi, Hrvati in Muslimani.

Pobudniki oziroma voditelji narodnih gibanj so kmalu, tako iz tujih vzorov kakor iz lastnih izkušenj, ugotovili, da je lahko tudi gospodarski element pomemben vzvod v političnem boju. Kmalu so se pojavile besede in pozivi k nacionalni/politični diferenciaciji tudi na gospodarskem področju v imenu obče koristnih ciljev politične okrepitve slovenskega, hrvaškega ali srbskega naroda. Klici k nacionalni diferenciaciji na gospodarskem področju, kar je posledično pomenilo izgrad-

njo lastnega sistema "nacionalno-političnih" gospodarskih ustanov, so pomenili zapiranje narodnih skupnosti v strogo nacionalne okvire, ne samo na kulturnem ali političnem temveč tudi na gospodarskem področju. Pomenili so klice k vzpostavljanju vzporednih sistemov v kulturi, politiki in ekonomiji na določenih geografskih območjih z jasno ločnico v nacionalni pripadnosti prebivalstva. Nacionalne skupnosti naj bi zaživele ena ob drugi namesto ena z drugo.

Vzpostavljanje paralelnih nacionalnih sistemov kulturnih, političnih in gospodarskih ustanov je bil dolgoročen proces. Hkrati je treba opozoriti, da so bili južnoslovanski narodi ekonomsko nerazviti, po gospodarski strukturi in učinkovitosti gospodarjenja povsem nekonkurenčni. Šlo je za pretežno agrarne družbe, kjer je bila industrializacija komaj na začetku. Vse te družbe je pretresalo tudi boleče prestrukturiranje drobno gospodarskega sektorja v pogojih vsesplošne komercializacije gospodarskega življenja.

Že leta 1875 postane med Slovenci nacionalno povsem izpričan kriterij razločevanja tudi na gospodarskem polju. Takrat slovenski politični veljaki med ljudstvo vržejo krilatico "Ali ni lepše trgovati, če ostanemo med sabo". Gre za nedvoumen poziv k bojkotiranju nasprotne strani, v tem primeru Nemcev v osrednjem slovenskem mestu Ljubljani. Slovenci naj bi poslovali samo s Slovenci, Nemci pa kakor želijo. Ekonomski pritisk naj bi prisilil nasprotno stran k upoštevanju slovenskih gospodarskih, kulturniških in političnih interesov. Šlo je za slovensko inačico v avstrijskih razmerah pogosto uporabljane klica "svoji k svojim".¹ Slovensko-nemški gospodarski bojkoti so bili aktualni vse do konca monarhije, čeprav vsi niso pustili otipljivih posledic. Nemci Slovencem niso ostajali dolžni, kar dokazuje zaupna brošura s konca 19. stoletja, v kateri so naštetih ljubljanski trgovci in obrtniki zanesljivo zapisani nemštvu.²

Ne glede na to, da ne poznamo dejanskega obsega medsebojnih bojkotov in trajanja, pa tudi ne njihovega stvarnega učinka, pa lahko zatrdimo, da so ekonomski bojkoti vendarle dosegli svoj namen. Sirene nacionalnih klicev so z bojkoti kot orodjem močno prispevale k jasni homogenizaciji na obeh bregovih, k jasnemu nacionalnemu opredeljevanju mnogih omahljivcev in njihovi uvrstitvi v pravi tabor. Medsebojni ekonomski bojkoti pa so imeli tudi drugo plat, ki na prvi pogled ni tako očitna. Sproženi so bili resda v imenu plemenitih ciljev, vendar pa so imeli pomembno ekonomsko posledico. Njihov namen je bil tudi izločiti nadležno konkurenco. S tem pa so določenemu delu prebivalstva, ki je lahko svoje podjetniške interese poistovetilo s splošnimi cilji, s t.i. "nacionalnimi interesi", omogočali nepričakovan dobiček. Prav tako so se lahko z "nacionalnim interesom" okoristili tudi drugi, pa čeprav so bili tujega rodu. Pogoj je bil, da so bili njihovi interesi v sozvočju z interesi domačih političnih in gospodarskih elit. Tako nastane zanimiva situacija, ko obstajata kategoriji koristnega in škodljivega tujega kapitala.

¹ Slovenski narod, osrednji slovenski časopis tistega časa, je bil več kot jasen: "Začenja se tiha agitacija, katera našim slovenskim ljudem govori: kupuj vse, česar trebaš in kar moreš pri slovenskem narodnem trgovcu. V štacuno nemškutarjevo (Nemci slovenskega rodu - renegati), v delavnico ponemčenega in tistega, ki z nemškutarji vleče, voli in vpije - pa ne hodi. Svoji k svojim." Dragan Matić: Nemci v Ljubljani, 1861-1918. Ljubljana 2002, str. 130-131.

² Slovenska kronika 19. stoletja, 1861-1883. Ljubljana 2003, str. 279-280.

Vendar pa ni moglo ostati samo pri bojkotih, ljudem je bilo treba ponuditi še kaj več. Treba jim je bilo ponuditi celo paletu institucij, da bi gospodarsko življenje lahko potekalo nemoteno tudi v zamejenosti nacionalne pripadnosti. Tako orodje so voditelji nacionalnih gibanj našli v zadružništvu. Zadružništvo se je zdelo pravi odgovor za vzpostavljanje paralelnega gospodarskega sistema z nacionalnim predznakom. Bilo naj bi pisano na kožo predstavnikom drobno gospodarskega sektorja, ki so prevladovali pri južnoslovanskih narodih. Ustrezalo je tudi egalitarističnim nagnjenjem pretežnega dela javnosti. Zadružništvo je bilo poleg tega še relativno neodvisno od oblasti, zanj so bila poleg politične volje potrebna le majhna sredstva. Z različnimi tipi zadrug, proizvodnimi, prodajnimi in kreditnimi, so si obetali ustvariti zaokrožen sistem, ki bi v široko razpredeni mreži zadovoljeval gospodarske potrebe in sčasoma povečeval kupno moč članov. Ko že govorimo o zadružništvu, pa ne smemo spregledati še dodatnega, zelo pomembnega elementa. Ni bil namreč pomemben samo nacionalno-politični vidik zapiranja znotraj lastne skupnosti, temveč v enaki meri, če ne celo bolj še socialno-gospodarska plat, ki jo je narekovala stvarna gospodarska potreba.

Zadružništvo je bilo v tem pogledu posrečeno orodje, saj je omogočalo sinergijo obeh elementov, to je socialno-gospodarskega in nacionalno-političnega. V pogojih komercializacije gospodarjenja in napredujoče individualizacije je zadružništvo s propagiranjem vzajemnosti v zadružni skupnosti dajalo občutek varnosti. Negotovitosti, tako politični kot ekonomski, se je bilo mogoče izogniti z naslonitvijo na svoje sonarodnjake s podobnimi, če že ne enakimi interesi. Poleg tega pa je zadružništvo dajalo tudi vtis ljudskosti, enakosti, demokratičnosti... Streglo je tudi proti kapitalističnim občutkom predstavnikov drobno-gospodarskega sektorja, ki so bili najbolj na udaru vsesplošne komercializacije gospodarjenja. Prav gotovo pa ni odveč tudi opozorilo, da so večji poudarek socialno-gospodarski plati dajali tisti sodbujevalci zadružništva, ki so izhajali iz katoliške gospodarsko-socialne doktrine.

Razširjenost zadružništva med južnoslovanskimi narodi v Habsburški monarhiji je bila različna, odvisna je bila od položaja posameznega naroda znotraj upravnih enot, v katerih so živeli. Največji razmah je zadružno gibanje nedvomno doživelo med Slovenci, tako po številu, kakor tudi po organizacijskih oblikah. V času od srede sedemdesetih let do leta 1918 je slovensko ozemlje prepredla gosta zadružna mreža. Število zadrug je dosegalo število 1000, polovica med njimi je bila kreditnih. Slovensko zadružništvo je bilo posebno tudi po tem, da se ni oziralo na upravno-politične meje, temveč se je širilo po vsem slovenskem etničnem prostoru. Ni bilo pokrajinsko omejeno, temveč slovensko v pravem pomenu besede. Slovensko zadružništvo je bilo značilen primer enakomerne zastopanosti obeh komponent, tako nacionalno-politične kot tudi gospodarsko-socialne. Prvo načelo je prevladovalo v začetnem obdobju, v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja, drugo je pridobivalo na veljavi v kasnejših obdobjih.³

³ Prva slovenska zadružna zveza "Zveza slovenskih posojilnic" z izrazito nacionalnim predznakom je bila ustanovljena 1883 leta v Celju. Kasneje sta bili v Ljubljani ustanovljeni še dve slovenski zadružni zvezi z močnim nacionalnim poudarkom. V skladu s politično cepitvijo sta bili poleg nacionalnega še politično izraziteje profilirani, ena bolj katoliško opredeljena (Zveza kranjskih posojilnic / Zadružna zveza 1895) in druga bolj liberalno usmerjena (Zveza slovenskih zadrug, 1907). Žarko Lazarević, Zadružništvo v Sloveniji v času kapitalizma (Sistemi in organizacije). V: Arhivi, 1994, št. 1-2, str. 12-19; Žarko Lazarević: "Aristokrati" in "demokrati" med zadružniki. V: Gestrinov zbornik. Ljubljana 1999, str. 351-364.

Na Hrvaškem so bile razmere drugačne. Razlike po posameznih pokrajinah so bile velike. Hrvaško zadružno gibanje v Dalmaciji in Istri, ki je bilo tesno povezano s slovenskimi zadružnimi zvezami, je bilo izrazito hrvaško nacionalno opredeljeno zaradi italijanske nadvlade. V preostalih delih Hrvaške zaradi njenega posebnega državno pravnega statusa nacionalni naboj ni bil toliko prisoten. Tam so bili bolj v ospredju gospodarsko-socialni vidiki.⁴ Od preloma v dvajseto stoletje so opazna prizadevanja za okrepitev zadružnega gibanja po slovenskem vzoru,⁵ vendar opaznejših rezultatov, zlasti v primerjavi s Slovenijo ni bilo.

V primerjavi s Hrvati so bili v drugačnem položaju hrvaški Srbi. Kot prepoznavna etnična entiteta so se morali emancipirati ne samo nasproti Italijanom ali Madžarom, temveč tudi ali predvsem nasproti Hrvatom. In Srbi na Hrvaškem so v tem procesu dejavno uporabili zadružništvo kot orodje za vzpostavitev vzporednega sistema gospodarskih institucij. Na začetku dvajsetega stoletja (1901) so v Zagrebu oblikovali zvezo srbskih zadrug (Savez srpskih zemljoradničkih zadruga), ki je že z imenom, tako kot njene članice, posamezne zadruge, jasno pričala o nesporni srbski nacionalni opredeljenosti. Zveza je združevala in usklajevala delo množice zadrug, do prve svetovne vojne se je njihovo število približalo petstotim, pri čemer so, tako kot v slovenskem primeru, prevladovale kreditne in nabavno-prodajne zadruge.⁶ Dopolnilo delovanju zadružništva je predstavljala še poudarjeno srbska bančna delniška družba (1905). Ščasoma je postala osrednja finančna ustanova srbskega prebivalstva na Hrvaškem.⁷ Na srbsko zadružno centralo v Zagrebu so bile navezane tudi srbske zadruge iz Vojvodine, ki so se začele v večji meri pojavljati od preloma v dvajseto stoletje dalje.⁸

Tudi v Bosni je prihajalo so delitve gospodarskih organizacij in ustanov na nacionalni osnovi. Resda se je to dogajalo kasneje kot v sosedstvu, vendar pa so bili rezultati nazadnje enaki. Razlogi zakasnitve so bili dvojni. Na eni strani velika ekonomska in socialna nerazvitost nekdanje turške province, na drugi strani pa tudi oblastna politika. A emancipacije posameznih narodnih skupnosti se ni dalo ustaviti. Občutljivosti tega vprašanja so se zavedale tudi oblasti, zaradi tega tudi niso vse do leta 1907 dovoljevale nacionalnih obeležij oziroma ustanavljanja nacionalno jasno opredeljenih gospodarskih ustanov. Takrat so že delujoče zadružne organizacije nemudoma dodale pred svoja imena nacionalne pridevnike - srbske, hrvaške in muslimanske oznake. Nastopila je samo javna legalizacija že prej obstoječega stanja. Čeprav oblast ni dovoljevala nacionalnih opredelitev, so te v zadružništvu obstajale, vsi so vedeli zanje in jih tudi upoštevali. Šlo je za tradicijo nacionalno-konfesionalne delitve, ki je imela trdno oporo še v turški dobi. Vse tri narodne skupnosti nato oblikujejo svoje gospodarske zadružne organizacije, na njihovem čelu pa kot centrale stojijo bančne delniške družbe.⁹

⁴ To je zlasti vidno iz zadružnega gibanja pod vodstvom Antuna Radića. Glej Hrvatski seljački pokret braće Radića. Knjiga I., Seljački pokret, Antun Radić. Beograd 1940, str. 83-150.

⁵ Zadružni leksikon FNRJ. The Yugoslav Co-operative Encyclopedia. Knjiga I. Zagreb 1956, (dalje Zadružni leksikon FNRJ) str. 370-379.

⁶ Zadružni leksikon, knjiga I., str. 379; knjiga II., 1121.

⁷ Zadružni leksikon, knjiga II., 1255.

⁸ Zadružni leksikon, knjiga II., 1425.

⁹ Tako so bosanski Hrvati organizirali svoje zadružništvo okoli Hrvatske zadružne banke. Srbi so imeli Savez srbskih zemljoradničkih zadruga, ki sta ga dopolnjevali dve delniški družbi, Srbska narodna in Srbska centralna banka. Tudi muslimanska populacija ni zaostajala. Kakor drugi dve skupnosti so tudi oni združili svoje zadružne organizacije okoli Muslimanske centralne banke. Kot zanimivost na-

Nastanek jugoslovanske države je prinesel spremenjene okoliščine, značilnosti pojavnih oblik ekonomskega nacionalizma pa so vztrajale še naprej. Kontinuiteta je opazna na obeh ravneh, tako na ravni države kot tudi na ravni nacionalnih skupnosti, to je težnji po zapiranju v meje lastnega naroda.

Integracijo nove države je tako kot v drugih državah, ki so nastale na pogorišču Habsburške monarhije, zaznamovalo popravljanje "krivične zgodovine". Nova država je pomenila priložnost nadoknaditi primanjkljaj na gospodarskem področju, ki ga je povzročalo konkurenčno bolj zahtevno okolje. Z nastankom jugoslovanske države se je ponudila možnost znebiti se tuje konkurence. Tako je nekaj prvih let, do let 1922/23, vladalo ozračje izrazito nenaklonjeno gospodarski aktivnosti tujcev. S pridobitvijo zakonske oziroma zakonodajne moči in temu sledeče prisile so lahko dosegli spremembe v lastniški strukturi v gospodarstvu in zagotovili prevlado jugoslovanskih državljanov. Sproženi so bili procesi t.i. "nacionalizacij", oziroma bolj natančno rečeno "jugoslovanizacij" gospodarskih subjektov.¹⁰ Gibalo je postalo geslo o zaščiti narodnega premoženja. Želeli so hitro uskladiti politično stvarnost z ustrežno lastniško strukturo gospodarskih subjektov.¹¹ Proces "nacionalizacij/ jugoslovanizacij" so bili značilni za jugoslovanska območja nekdanje habsburške monarhije. Ti procesi so bili usmerjeni proti ekonomski moči nekdanj prevladujočih narodov, predvsem proti Nemcem in Madžarom, zlasti tistim, ki niso prevzeli jugoslovanskega državljanstva.

Jugoslovanski gospodarski prostor je bil nedvomno drugačen kot tisti do leta 1918. Njegovo težišče je ležalo na jugovzhodu. Bil je bistveno manj konkurenčen, država je imela povsem agrarni značaj. To je imelo otipljive posledice pri oblikovanju in vodenju gospodarske politike ter določanju razvojnih prioritet. Z beograjskega zornega kota se je zdelo, da gre za razširjeno Srbijo. Po tem vzoru so Jugoslavijo oblikovali kot relativno zaprto, protekcionistično tržišče. Branik pred tujo konkurenco so bile precej visoke zaščitne carine, kar naj bi dalo priložnost razmahu domačega podjetništva, predvsem v industriji. Vloga države z državnimi in paradržavnimi podjetji, industrijskimi ali bančnimi, je bila v tem konceptu nepogrešljiva. Srbski poslovneži so, prav nič drugače kakor so bili vajeni v času pred prvo svetovno vojno, državo kot orodje za uresničevanje lastnih podjetniških interesov neredko uporabljali v svoj prid.¹² Državni intervencionizem oziroma povečana vloga države v ekonomiji se je okrepila v tridesetih letih, med veliko gospodarsko krizo in zlasti po njej.¹³ Prevladujoče načelo v jugoslovanski gospodarski politiki je bilo oblikovanje narodnega kapitala v narodni državi, oziroma zaščita nacionalnega interesa v gospodarstvu. Nacionalni interes pa so istovetili s pripadnostjo jugoslo-

vajamo, da je v Bosni delovala tudi zveza nemških zadrug. Zadrugi leksikon, knjiga I., str. 91-94; Dževad Juzbašić: Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom. Sarajevo 2002, str. 152.

¹⁰ Žarko Lazarević: Obrat proti jugu. V: Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju, 1918-1945-1991. Ljubljana 1996, str. 95-106.

¹¹ Besede, vzete iz tedanjega časopisja so več kot zgovorne: "Glavno prizadevanje pa je ubraniti se prepojitve nacionalnega gospodarstva s tujim podjetništvom. Čemu naj bi v trgovini in industriji zavladal tuj element, čemu naj se okorišča naravnih bogastev, produktivnih sil tuji podjetnik". Slovenski narod, 16. 7. 1919.

¹² Mijo Mirković: Ekonomska historija Jugoslavije. Zagreb 1958, str. 332-413.

¹³ Smiljana Đurović: Državna intervencija u industriji Jugoslavije. Beograd 1986.

vanski državi. In ta krepitev nacionalnega kapitala/interesa je seveda šla na račun potrošnikov, kar je najbolj prišlo do izraza s spremembo relativnih cen. V novem protekcionističnem okolju so industrijske cene nesorazmerno zrasle v primerjavi s kmetijskimi.¹⁴

Hkrati se je sorazmerno spremenil tudi položaj nekdanjih območij Habsburške monarhije. Slovenija, Hrvaška in Vojvodina so na mah postale gospodarsko in tehnološko najnaprednejši del države, kraji in prebivalstvo pa v povprečju med najboljšimi v državi. In to kljub temu, da so bili njihovi dotedanji gospodarski dosežki v habsburškem okviru precej skromni.¹⁵ Brez vpliva na samozavest, predvsem politično, to gotovo ni moglo ostati. Sprememba relativnostnega položaja v politično, kulturno in gospodarsko sila raznorodni državi je imela večplastne posledice, zlasti na fiskalnem področju. Slovenija in Hrvaška npr. sta v Jugoslaviji postali neto plačniki, kar je bil povod nenehnih političnih konfliktov.

Vir tovrstnih konfrontacij je bil v političnem in gospodarskem nesorazmerju v državi. Politična moč se je osredotočila v Beogradu, ekonomska je bila locirana v Sloveniji in na Hrvaškem. Nosilci politične premoči torej niso zmogli tudi ekonomske nadvlade. V primerjavi s Habsburško monarhijo je torej nastopila nova dimenzija, manj razviti naj bi določali pogoje gospodarjenja. Srbska stran je z obvladovanjem državnih mehanizmov, to je s prerazdeljevanjem, tudi prek ali mimo fiskalnega sistema, uravnoteževala ekonomsko nekonkurenčnost. Navzven se je ta spopad kazal kot spopad med centralistično in avtonomistično zasnovo družbenega mehanizma. Šlo je za boj, kdo bo določal razvojne prioritete oziroma gospodarsko politiko države. Šlo je za boj, kdo bo v večji meri uporabljal državo za krepitev lastne ekonomske moči. Politiki iz severnih jugoslovanskih predelov so terjali svoj delež pri tem.

Takrat se je tudi jasno izpostavilo, da je Jugoslavija odvisna od srbsko - hrvaških odnosov oziroma razmerij. Ob koncu tridesetih let se je tudi izkazalo, resda v spremenjenih mednarodnih političnih okoliščinah, da politične premoči dolgoročno ni mogoče zagotavljati brez ustrezne ekonomske prevlade. Tudi odkrita diktatura ni mogla prevesiti tehtnice. V Jugoslaviji je končno prišlo do nujnega in dolgo pričakanega kompromisa. S sporazumom o vzpostavitvi Banovine Hrvaške,¹⁶ proti koncu poletja 1939, so k oblikovanju državne politike, tudi gospodarske, poleg srbskih pripustili tudi hrvaške politične in gospodarske elite.

Vzpostavljeni razvojni model protekcionizma, ki naj okrepi nacionalno ekonomsko substanco, bi brez posebnih težav deloval v enonacionalni državi. A Jugoslavija, čeprav so jo tako upravljali, to ni bila. Ideološka utemeljitev se je glasila, da naj bi bila Jugoslavija narodna država troedinega naroda, ki sicer ni imel imena. Smatrali so, da so Slovenci, Hrvati in Srbi pripadniki enega naroda, le da nosijo različna imena zaradi različnega zgodovinskega razvoja. Zaradi tega naj bi do leta

¹⁴ Rudolf Bičanić: *Economic policy in socialist Yugoslavia*. Cambridge 1973, str. 6-21.

¹⁵ Razkorak zgovorno ilustrira podatek, da je v letu 1910 npr. slovenski bruto proizvod na prebivalca presegal jugoslovanskega za trikrat. Slovenski bruto proizvod na prebivalca v letu 1910 je dosegal 220 dolarjev, v južnih predelih Jugoslavije pa borih 70 do 80 dolarjev. Toussaint Hočvar: *The Structure of the Slovenian Economy 1848-1963*. New York 1965, str. 114.

¹⁶ Banovina Hrvaška je bila posebna upravna enota v Kraljevini Jugoslaviji, ki je v svojih mejah združila hrvaška ozemlja, z zelo obširnimi pooblastili. Ustanovljena je bila avgusta 1939, le nekaj dni pred začetkom 2. svetovne vojne, z združitvijo hrvaških in bosanskih okrajev v katerih so živeli Hrvati. Po nekaterih interpretacijah naj bi to pomenilo začetek federalizacije jugoslovanske kraljevine. Ali je šlo za izsiljeni kompromis ali trajno usmeritev je v zgodovinskega razvoja. Zaradi tega naj bi do leta

1918 nacionalno jasno opredeljene gospodarske organizacije opustile vse neekonomske atribute in izpostavljale samo še gospodarsko-socialne motive.

Ta ideološko-politična predpostavka je bila le politično prikladno geslo, ki pa ni imela opore v stvarnosti. Jugoslavija je bila v marsičem dedinja tradicije nekdanje Habsburške monarhije. S to tradicijo je v dar prejela tudi enake težave in nasprotja velikih medregionalnih razlik, začinjene z različno nacionalno pripadnostjo. V novo državo se je prenesel tudi model politične prakse in dvojne pripadnosti, lastnemu narodu in državi. S tem pa tudi potreba po narodno opredeljenih gospodarskih organizacijah.

Šlo je za kontinuiteto, le razmerja so v posameznih jugoslovanskih pokrajinah postala nekoliko drugačna. Prej prevladujoča naroda, nemški in madžarski, sta bila v novi državi izrazita manjšina. Transformacija v manjšino je prinesla tudi potrebo po nacionalni in politični homogenizaciji. Kot nekdanj Srbi, Hrvati ali Slovenci začnejo iz enakih pobud in enakih namenov v veliko večji meri kot kdaj koli prej instrumentalizirati zadružništvo kot orodje ekonomskega zapiranja znotraj svojih vrst. V Vojvodini, kjer so bili najbolj številčno zastopani, so Nemci oblikovali svojo zadružno zvezo,¹⁷ ki je združevala nemško zadružništvo v celotni Jugoslaviji. Zanimivo je, da so se tej zvezi množično priključevale tudi zadruge madžarske manjšine, saj sami niso oblikovali svojih osrednjih gospodarskih organizacij.¹⁸

Razpršitev nemške premoči je v Sloveniji prinesla olajšanje zaradi vsesplošne slovenizacije političnega, socialnega in gospodarskega življenja. Ker je Slovenija postala nacionalno skoraj homogena pokrajina, je odpadla potreba po jasni slovenski/nacionalni profiliranosti gospodarskih ustanov. To je bilo nekaj samoumevnega, gospodarsko-socialne vsebine delovanja so zares stopile v ospredje. Pri zadružništvu pa je še vedno ostala v veljavi politična primes. Če je prenehala potreba po nacionalnem opredeljevanju, pa so bila zadružna omrežja še vedno zelo uporabna za politično mobilizacijo prebivalstva.¹⁹

V drugih jugoslovanskih predelih nacionalni značaj zadružništva ni prav nič splahnel. Tudi v tem primeru je šlo za kontinuiteto razmer izpred prve svetovne vojne. Razlika je bila le v tem, da so zadružni voditelji iz Beograda skušali centralizirati vse srbsko zadružništvo na jasno izpričani podlagi srbstva kot skupnega imenovalca. Tako pod primat Beograda pridejo zadružne organizacije Srbov na Hrvaškem in Vojvodini.²⁰ A ta centralizacija srbskega zadružništva ni pomenila, da so v ospredje prišle zgolj in samo gospodarske vsebine. Daleč od tega. Na Hrvaškem ali v Bosni vloga in namen srbskih paralelnih gospodarskih organizacij, zadružnih in delniških družb, ostaneta še naprej enaka. Prav nič drugače ni s hrvaškim zadružništvom, tudi to zadružništvo združujejo na državni ravni, ne glede na pokrajinske ali notranje administrativne meje.²¹ Vmes med srbskimi in hrvaškimi gospodarskimi institucijami pa so svoj paralelni svet gospodarskih ustanov razvijali Muslimani v Bosni.²² Kontinuiteta uveljavljenega vzorca omrežij nacionalnih gospodarskih

¹⁷ Landwirtschaftliche Zentraldarlehenskasse s sedežem v Novem Sadu.

¹⁸ Zadružni leksikon, knjiga II., str. 1426-1427.

¹⁹ Slovenske zadružne organizacije so bile več kot očitno politično nazorsko opredeljene. Katoliška, liberalna in socialdemokratska stranka so imele vsaka svojo zadružno mrežo.

²⁰ Zadružni leksikon, knjiga II., str. 1121.

²¹ Zadružni leksikon, knjiga I., str. 387-403.

²² Prav tam, knjiga I., str. 95.

ustanov naj bi še naprej, poleg ekonomskih učinkov, zagotavljala solidarnost in homogenizacijo srbskega, hrvaškega ali muslimanskega naroda v Jugoslaviji.

Vzpostavitev komunističnega režima po drugi svetovni vojni je Jugoslaviji kot celoti prinesla veliko sprememb. Državo so federalizirali, ponovno se je zdelo, tako kot po prvi svetovni vojni, da je nacionalno vprašanje zadovoljivo rešeno. Tip družbene, politične in gospodarske ureditve je bil povsem drugačen kot pred drugo svetovno vojno. Jugoslavija je stopila na pot radikalne transformacije družbe in ekonomije, ki jih združuje pojem socialistične /komunistične revolucije. Stopila je na pot lastninskega in strukturnega preoblikovanja gospodarstva, njegovega povezovanja v novo celoto, oblikovanje državnega gospodarskega intervencionizma in ustreznega administrativnega aparata za vodenje gospodarstva. V tem obdobju je postala politika gospodarskega razvoja primarna naloga države, ki je v temeljih spremenila lastninska razmerja s poddržavljanjem zasebnih gospodarskih podjetij v letih 1946 in 1948. Podržavljena je bila celotna industrija, finančne institucije, trgovina in kmetijske površine.

Povojna jugoslovanska država je uveljavila protekcionističen in deloma avtarkičen koncept gospodarskega razvoja, ki ga je nadgradila še z modelom centralnega planiranja in prerazporejanja investicijskih sredstev po sovjetskem vzoru. Tudi ta model, voden z jasno željo okrepiti lasten ekonomski potencial, je na splošni ravni preslikava oziroma nadaljevanje predvojnega modela ekonomske krepitve domačega kapitala in podjetništva. Prej so govorili o krepitvi nacionalnega kapitala, o zaščiti nacionalnega gospodarskega interesa. Komunisti pa so izpostavljali zaščito proletarskega gospodarskega interesa, to je krepitev socialističnega gospodarskega sektorja oziroma materialne baze delavskega razreda. Tako kot so pred vojno za protekcionistični razvojni okvir potrebovali konstrukt enega naroda, so tudi komunisti po vojni potrebovali združujočo podlago. Namesto naroda so jo našli v razredu. Povezovalno tkivo raznorodnih jugoslovanskih narodov je postala pripadnost delavskemu razredu. Oba modela dejansko družijo negiranje nacionalnega elementa v politiki in gospodarstvu.

Vendar večnacionalne strukture države ni bilo mogoče prezreti. Težava je bila toliko večja, ker so se tudi regionalne razlike v stopnjah gospodarske in socialne razvitosti pokrivale z nacionalnimi ločnicami. Jugoslovanski komunistični partiji ni mogoče očitati, da bi zanemarjala to dejstvo. Komunisti so obljubljali preureditev države v skupnost enakopravnih narodov. Enakopravnost v tedanjem jeziku in pojmovanju ni pomenila samo ali le politično enakopravnost, to je možnost enakopravnega soodločanja o skupnih in samostojnega odločanja o lastnih zadevah. Nova oblast je definicijo nacionalne enakopravnosti dvignila na višjo raven. Narodno enakopravnost so namreč razširili, oziroma, bolje rečeno, celo pogojevali so jo z ekonomsko in socialno enakopravnostjo.²³ Da bi to dosegli, so uporabili mehanizme centraliziranega prerazporejanja sredstev na ravni države. To je pomenilo prenos dotedanjenega predvojnega načina upravljanja države, le na drugi ideološki postavki.

A ta vzorec upravljanja tudi komunistični jugoslovanski državi ni zagotavljal

²³ Kosta Mihailović: Regionalna stvarnost Jugoslavije. Beograd 1990, str. 22.

dolgoročne stabilnosti. Enaki osnovni okviri gospodarske politike so imeli tudi enake učinke. V večnacionalni državi so neizogibno vodili v politične in gospodarske spore z jasno nacionalno identifikacijo. Ponovila se je zgodba izpred druge svetovne vojne. Takrat je predvojni centralistični/unitaristični model nasedel na čerih občutkov prikrajšanosti oziroma občutkov vsestranskega izkoriščanja posameznih narodov v novi državi, predvsem Hrvatov. Tudi komunisti so se srečali z enakim problemom, kako najti kompromis med nasprotujočimi si interesi centra in sestavnih delov. Uskladiti je bilo treba interese silno različnih okolij, interese, ki so temeljili oziroma izhajali iz povsem različnih stopenj družbenega in gospodarskega razvoja. Trdno so bili prepričani, da bodo uspeli oblikovati take razmere, da hitrejši razvoj nerazvitih ne bo šel v škodo razvitih, temveč da bodo oboji skladno napredovali.

V konfliktu med željami in mejami mogočega je šla stvarnost svojo pot, mimo politične volje. Predvojni spopad med avtonomistično in centralistično zasnovo je v času po drugi svetovni vojni dobil še dodatno razsežnost. Prepoznaval se je tudi kot spopad med zagovorniki tržnih reform in večje politične in gospodarske odprtosti v svet ter ohranjevalci centraliziranega avtarkičnega gospodarskega sistema. Tudi delitve so bile zelo podobne predvojnim. Politiki iz razvitejših republik (iz Slovenije in Hrvaške) so poleg decentralizacije terjali še neke vrste "tržni socializem" oziroma zmanjšano vlogo države in povečano odgovornost podjetij za lastni uspeh. V drugih jugoslovanskih predelih pa je bilo še vedno močno priseganje na mehanizme države pri spodbujanju gospodarskega razvoja.

Jugoslavija je tako zaradi notranjih razlogov doseganja političnega ravnovesja med njenimi sestavnimi deli krenila na pot reform gospodarskega sistema in mehanizmov odločanja. Stopnja decentralizacije je sredi sedemdesetih let dosegla višek. Tekom desetletij so se republiške komunistične partije "nacionalizirale". Počasi so opuščale identifikacijo z delavskim razredom. Začele so se istovetiti s prevladujočim narodom v posamezni republiki, postale so zagovornice svojega okolja, dejansko so se spreminjale in na koncu tudi spremenile v nacionalne stranke. Ta proces se označuje kot federalizacija komunistične partije. Šlo je za vzročno-posledičen proces, ki so ga sočasno spremljale reforme jugoslovanske države. Z reformami so se namreč navzdol prenašale tudi ekonomske funkcije. Nastajanje jasno izpričanih nacionalnih partij je spremljalo tudi vzpostavljanje t.i. "republiških ekonomij", to je zapiranje gospodarskega življenja znotraj svojih meja. Na republiški ravni poskušajo zgraditi samozadosten gospodarski sistem tako v upravnem kot proizvodnem smislu. Partijska vodstva znotraj svojih republik začnejo uveljavljati protekcionistični razvojni model, ne samo nasproti tujini, temveč tudi v razmerju do drugih jugoslovanskih republik. Posamezne republike začnejo delovati kot samostojna narodno-gospodarska področja. V takih razmerah je bilo seveda izjemno težko doseči delujoč konsenz o gospodarski politiki na zvezni ravni. Noben sestavni del ni bil dovolj močan, da bi lahko prepričljivo pridobil preostale na svojo stran. Tako je jugoslovanska država razpadla v paradoksalni situaciji, da so se, navkljub mehanizmu državnega prerazporejanja sredstev za financiranje velikih investicij v manj razvitih predelih, v desetletjih po drugi svetovni vojni, regionalne razlike poglobljale. Hkrati pa so vsi skupaj čedalje bolj zaostajali za bližnjo severno in zahodno sosesčino.²⁴

²⁴ Neven Borak: Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije. Ljubljana 2002.

Nasprotujoče je tudi dejstvo, da so se vsi skupaj čutili ekonomsko prikrajšane. Natančneje, govorilo se je o izkoriščanju, oziroma o bogatenju na račun drugih. V razvitih republikah je tovrstno frustracijo povzročalo odlivanje materialnih sredstev prek fiskalnega sistema ali mimo njega in zaostajanje v razvoju v primerjavi z bližnjo sosesčino. V nerazvitih predelih pa so frustracije temeljile na nižji ravni gospodarskega in socialnega razvoja, na prevladujoče enostranski gospodarski strukturi in na nezadostni konkurenčnosti na notranjem in zunanjem tržišču. In to je pravzaprav stalnica, ki jo zasledimo tako v času pred drugo svetovno vojno kot po njej.²⁵

To stanje so utemeljevali na različne načine, poudarki, ki se kot rdeča niti vlečejo skozi celotno jugoslovansko obdobje, pa so ostajali enaki. Najbolj značilen tovrsten dokument pred drugo svetovno vojno je bila knjiga "Ekonomska podloga hrvatskog nacionalnog pitanja" iz leta 1938. Temeljno vodilo knjige je poudarjanje ugotovitve, da je srbska oblast s kontrolo državnih mehanizmov in veliko vloge države v gospodarskem življenju, spravila v gospodarsko podrejen položaj Hrvaško in z njo tudi Slovenijo, Bosno in Vojvodino. Ti ukrepi, predvsem na finančnem področju, naj bi pripomogli k stanju, ko naj bi se že kazala tendenca prenosa ekonomske moči v Beograd, to je v politični center države.²⁶ Srbska stran je z ogorčenjem odgovorila, da naj bi Hrvaška (in tudi Slovenija) pridobila nov trg in s tem priložnost hitrejšega gospodarskega razvoja. V okolju protekcionistične gospodarske politike naj bi Hrvaška (Slovenija) še povečala konkurenčne prednosti pred Srbijo zaradi bolj uravnotežene gospodarske strukture. Medtem, ko je bila Hrvaška (Slovenija) že deloma industrializirana, pa je bila Srbija še vedno krepko prevladujoče agrarna dežela. Z novo državo naj bi največ pridobili severni jugoslovanski kraji, ker v spremenjenih razmerah po letu 1918 srbsko gospodarstvo ni moglo v celoti izkoristiti ukrepov, v ekonomskem smislu paternalistične države.²⁷ V času po drugi svetovni vojni pa velja izpostaviti tekst Srbske akademije znanosti in umetnosti iz srede osemdesetih let, ki argumentira srbsko nezadovoljstvo z Jugoslavijo po drugi svetovni vojni. V osnovi nadaljuje stališča, ki so bila prisotna že prej. Po tem mnenju naj bi v času po drugi svetovni vojni v Jugoslaviji prevladovala politika, ki je v gospodarskem oziru škodovala Srbiji. Srbija naj bi v tem času relativno nazadovala. Zlasti v primerjavi s Slovenijo in Hrvaško, ker je bila njena gospodarska struktura manj razčlenjena. Gospodarska politika in ureditev države, ki sta ju vsilili Slovenija in Hrvaška, pa naj bi onemogočali izravnavo teh neskladij. Vse to naj bi odpravila okrepljena država, ki bi v znatno večji meri upoštevala interese srbskega gospodarstva.²⁸

Podrobnejši prikaz manifestacij ekonomskega nacionalizma v jugoslovanskem prostoru smo začeli z izrabo ekonomije za dosego političnih ciljev s spodbujanjem nacionalizma. V razpravljanje smo stopili s primerom slovenskega bojkota nemških

²⁵ Žarko Lazarević: Razkorak med razvitimi in nerazvitimi - zaviralni dejavnik modernizacije Jugoslavije?. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2002, št. 2, str. 77-88.

²⁶ Rudolf Bičanić: Ekonomska podloga hrvatskog nacionalnog pitanja. Zagreb 1938.

²⁷ Istina o ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja. Odgovor g. dr. Bičaniću. Beograd 1940.

²⁸ Memorandum SANU. Grupa akademika Srpske akademije nauka i umetnosti o aktuelnim društvenim pitanjima u našoj zemlji. Nedovršeni dokument. Beograd, 1986. Duga, vanredno izdanje, juni 1989.

trgovcev v Ljubljani leta 1875, da bi le-te prisilili k razumevanju zahtev slovenskega narodnega gibanja. Presenetljivo pa ga lahko prav tako zaključimo z ekonomskim bojkotom, ki je potekal dobro stoletje kasneje. V letu 1989, v času izjemno zaostrenih političnih nasprotij v Jugoslaviji, so srbski politiki uvedli ekonomski bojkot Slovenije, bojkot slovenskih izdelkov in slovenskih podjetij v Srbiji. Bojkot je bil selektiven, da ne bi preveč prizadel srbskih interesov, nadzirali so ga politični organi.²⁹ V državi je zavladala osuplost, saj se kaj takega do tedaj še ni zgodilo. S tako odkrito obliko manifestacije nacionalizma v ekonomiji se še niso srečali. Vzrok bojkota, ki je bil vrhunec srbskega ekonomskega nacionalizma, je bil enostaven. Slovenski politiki so bili, ob tihi podpori drugih, poglavitna ovira težnjam k povrnitvi modela zaščitniške države, ki naj predvsem spodbuja in varuje domače podjetništvo. Namen bojkota pa ni bil dosežen. Sloveniji je bila resda prizadejana velika škoda, a svojih stališč ni spremenila. Nasprotno, ta bojkot je še pospešil dejanski razpad jugoslovanske države.

Okoliščine so bile sicer drugačne, a vendar oba bojkota na simbolični ravni povezujeta stoletni lok življenja v večnacionalnih državah.

Žarko Lazarević

THE LINK BETWEEN ECONOMY AND NATIONALISM IN THE YUGOSLAV STATE

S u m m a r y

The issues of the overlapping of economy and nationalism are very comprehensive. Economy has proved a very useful tool in political struggles and the stimulation of ethnic and political differentiation. There was a widespread conviction that only a nation possessing its own economic institutions was, thanks to an adequate material basis, able to assert its political will. This was seen as a guarantee that an individual nation would not remain merely a cultural phenomenon and be reduced to a folkloric peculiarity.

Given that, even before the unification, the southern Slavic nations lived in multiethnic communities, demands for their emancipation emerged as a response to the political and economic tendencies of other nations. Before the First World War, the southern Slavic nations within the Habsburg Monarchy made generous use of various forms of cooperativism as a tool for strengthening their economic basis and closing themselves within their own communities. Contrary to this, cooperativism in Serbia was devoid of any nationalistic connotation. In an already existing Serbian state the national question was not even raised.

This situation changed with the foundation of a Yugoslav state in 1918. In an attempt to strengthen domestic enterprise, the government introduced nationalistic economic policies. As a result, the denial of the national question in internal politics became evident. The continuity of the established pattern in the network of national economic institutions ensured the solidarity and homogenisation of the Yugoslav nations as well as economic effects.

The post-war Yugoslav state established a protectionist and partly autarchic concept of economic development, which was upgraded by a model of central planning and a reallocation of investment resources according to the Soviet model. This model, applied with a clear desire to strengthen one's own economic potentials, is also a copy and continuation of the pre-war model of economic strengthening of domestic capital and enterprise. In other words, the working class came to the fore.

However, even this model of management failed to provide the communist Yugoslav state with long-term stability. Equal basic frameworks of the economic policy also gave equal effects. In a multi-ethnic state these inevitably led to political and economic conflicts with a clear ethnic identification which, due to differing concepts of the political system, eventually brought about the disintegration of the Yugoslav state.

²⁹ Božo Repe: Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana 2002, str. 141-142.

1.01
Prejeto 27. 11. 2005

UDK 329.11(497.1)SLS"1927"

Mateja Ratej*

Politika Slovenske ljudske stranke pred sklenitvijo blejskega sporazuma leta 1927

IZVLEČEK

Avtorica obravnava politiko Slovenske ljudske stranke pred sporazumom, sklenjenim na Bledu 11. julija 1927, ki je pomenil višek strankinega taktičnega približevanja Narodni radikalni stranki oziroma političnim usmeritvam vlade. Podrobneje se ukvarja s pomenom potoovanja načelnika Slovenske ljudske stranke Antona Korošca v Bolgarijo (Sofija) dan po razpisu volitev v Narodno skupščino 16. junija 1927.

Ključne besede: Kraljevina SHS, zunanja politika, Slovenska ljudska stranka, Blejski sporazum, Anton Korošec, volitve, 1927

SUMMARY

THE POLICY OF THE SLOVENE PEOPLE'S PARTY PRIOR TO THE BLED AGREEMENT IN 1927

The author deals with the policy of the Slovene People's Party prior to the agreement concluded at Bled on 11 July 1927, which represented a climax in the Party's tactical rapprochement with the National Radical Party and government policies. She deals in greater detail with the significance of the visit by Anton Korošec, leader of the Slovene People's Party, to Bulgaria (Sofia), on 16 June 1927, one day after the call for the election to the National Assembly.

Key words: Kingdom of the SCS, foreign politics, Slovene People's Party, Bled Agreement, Anton Korošec, election, 1927

* Dr., asistentka z doktoratom, ZRC SAZU, Filozofski inštitut, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2;
e-mail: mratej@zrc-sazu.si

"*Za spretnega političnega taktika dr. Korošca nikoli ni bilo mrtvih situacij. Njegovi politični nasprotniki so njegove taktične poteze večkrat razglašali za nedoslednost. V resnici pa se je za temi spremembami skrila železna doslednost: zagotoviti življenjske interese Slovenije v skupnosti s Hrvati in Srbi.*"¹ Tako je ob smrti načelnika Slovenske ljudske stranke Antona Korošca leta 1940 razmišljal hrvaški publicist in zgodovinar Josip Horvat; politika Slovenske ljudske stranke se je v duhu njegovih besed razvijala tudi spomladi in poleti 1927, torej pred sklenitvijo Blejskega sporazuma, ki je bil sklenjen 11. julija 1927 med Velimirjem Vukičevićem (Narodna radikalna stranka) in Antonom Korošcem ter je pomenil višek taktičnega približevanja Slovenske ljudske stranke Narodni radikalni stranki oziroma vladi.

Anton Korošec se je 5. maja 1927 po daljši odsotnosti vrnil v Beograd - središče političnega dogajanja v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (dalje: Kraljevina SHS). Težave s srcem in sladkorna bolezen so ga izdajale že med pogajanji s predstavniki vlade jeseni 1926, po odstopu zadnje vlade Nikole Uzunovića (Narodna radikalna stranka) in nastopu prve vlade Velimirja Vukičevića 17. aprila 1927 pa se je njegovo zdravstveno stanje ponovno poslabšalo.² Načelnik Slovenske ljudske stranke je bil po skupščinskih volitvah leta 1923 v stalnih stikih s predstavniki Narodne radikalne stranke, ki so se po smrti političnega zaveznika Stojana Protića združevali okrog predsednika Narodne skupščine Ljubomirja Jovanovića. Mednje je spadal tudi Velimir Vukičević.³ Vidnejši začetki njegovega političnega sodelovanja z Antonom Korošcem so segali v čas po sklenitvi sporazuma Pašić - Radić⁴ julija 1925, ko sta poskušala Korošec in Vukičević izriniti iz vlade Hrvatsko seljačko stranko.⁵ Intenzivno sta se sestajala pred oblikovanjem zadnje vlade Nikole Uzunovića, ko sta med reševanjem vladne krize decembra 1926 kralju ponudila skorajda enake predloge za njeno reševanje.⁶ Velimir Vukičević je bil v zadnji

¹ Janko Prunk: Politični profil in delo dr. Antona Korošca v prvi Jugoslaviji. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1991, št. 1, str. 53.

² Slovenec, 28. 10. 1926, str. 1, Dr. Korošec obolel; Jutro, 28. 10. 1926, str. 1, Politična bolezen dr. Korošca; Jutro, 29. 10. 1926, str. 1, Dr. Korošec resno obolel; Slovenec, 6. 5. 1927, str. 1, Kombinacije o bivanju dr. Korošca v Belgradu.

³ O tem glej v: Mateja Ratej: Slovenski politični katolicizem s posebnim poudarkom na razvoju dogodkov na Štajerskem med leti 1923 in 1929. Doktorska disertacija, Univerza v Mariboru, 2004 (dalje Ratej, Politični katolicizem).

⁴ Prvaka največje srbske in največje hrvaške politične stranke Nikola Pašić (Narodna radikalna stranka) in Stjepan Radić (Hrvatska /republikanska/ seljačka stranka) sta poleti 1925 sklenila sporazum, ki je v temeljih spremenil politična razmerja med parlamentarnimi strankami v Kraljevini SHS. Radić je dotlej republikansko stranko preimenoval v Hrvatsko seljačko stranko in priznal legitimnost vidovdanske ustavi ter dinastiji Karadorđević. Anton Korošec je kot edini izmed voditeljev opozicijskega Bloka narodnega sporazuma in kmečke demokracije, ki je do podpisa omenjenega sporazuma vključeval tudi Hrvatsko republikansko seljačko stranko, zavrnil Pašić-Radićevo politiko kot neiskreno in dvolično. Slovenec, 29. 3. 1925, str. 1, Izjava dr. Korošca o položaju; Ferdo Čulinović: Jugoslavija između dva rata, I. knjiga. Zagreb 1961, (dalje Čulinović I), str. 470-474, 476; Branislav Gligorić: Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929), Beograd 1979, (dalje Gligorić, Parlament i političke stranke) str. 200-201 in 203.

⁵ Nadškofijski arhiv Ljubljana, Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik, (19. 7. 1925).

⁶ Slovenec, 15. 12. 1926, str. 1, Mandat za sestavo nove vlade dobil Uzunović; Jutro, 15. 12. 1926, str. 2, Kaj so voditelji strank nasvetovali kroni; Slovenec, 30. 1. 1927, str. 1, Uzunović dobil mandat za sestavo vlade; Slovenec, 1. 2. 1927, str. 1, Pred novo vlado; Slovenec, 29. 4. 1927, str. 2, Lepa navodila gospoda Vukičevića; Slovenec, 31. 5. 1927, str. 2, Dr. Korošec pri kralju; Jutro, 31. 5. 1927, str. 1, Dr. Koroščeva pot v Vrnjačko banjo; Slovenec, 3. 6. 1927, str. 1, Plenarna seja Jugoslovanskega kluba v Mariboru; Kmeti list, 8. 6. 1927, str. 1, Nova politika Slovenske ljudske stranke; Slovenec, 12. 6. 1927, str. 1, Sušnik na dvoru; Konference dr. A. Korošca; Slovenec, 14. 6. 1927, str. 1, Razgovori med dr. Korošcem in Vukičevićem; Dr. Korošec pri Marinkoviću; Slovenec, 18. 6. 1927, str. 1, Sestava volivne vlade; Jutro, 2. 8. 1927, str. 2, Tudi Nikola Uzunović napada vlado.

Uzunovičevi vladi minister za vere; kot vodja Jovanovičeve frakcije v Narodni radikalni stranki se je januarja 1927 ponovno priključil matičnemu poslanskemu klubu, v aprila 1927 oblikovani vladi pa je prevzel tudi resor za notranje zadeve.⁷ Njegovo politično zavezništvo z načelnikom Slovenske ljudske stranke se je s tem začelo polno udejanjati.

Anton Korošec je po zmagi Slovenske ljudske stranke na volitvah v oblastne skupščine⁸ 23. januarja 1927 na podlagi sklepa o razširitvi pristojnosti oblastnih samouprav kot izhodišču za uveljavitev zakonodajne avtonomije v Sloveniji sklenil koalicijsko pogodbo z Nikolo Uzunovičem. Koroščevi argumenti o nujnosti sodelovanja slovenskega naroda pri državnem odločanju in pobude slovenskim političnim strankam k sklenitvi političnega soglasja za vzpostavitev gospodarsko močne Slovenije (branika na severozahodu države) so temeljili na zaostrovanju odnosov med Kraljevino SHS in Kraljevino Italijo, ki je novembra 1926 sklenila Tiranski pakt z Albanijo.⁹ V Slovenski ljudski stranki so po Uzunovičevem odstopu aprila 1927 formalno obsodili neparlamentarno¹⁰ rešitev krize vlade, vendar je bila odstranitev Pašičevega naslednika skladna s političnimi interesi strankinega vodstva.¹¹ Največja slovenska politična stranka je bila po oblikovanju vlade Velimirja Vukičevića v najugodnejšem položaju med opozicijskimi strankami. Ob ustanovitvi državnega odbora, mešanega posvetovalnega telesa v okviru finančnega odbora v Narodni skupščini, ki ga je Finančni zakon za leto 1927/1928 predvidel za izvajanje nadzora nad porabo javnih financ v državni upravi,¹² je bil, denimo, kot edini

⁷ Jutro, 30. 1. 1927, str. 1, Važni dogodki pri radikalih; Jutro, 16. 2. 1927, str. 1, Radikali so se pobotali z jovanovičevci.

⁸ Vidovdanska ustava (1921) je določala izvrševanje državne uprave po oblasteh, okrožjih, srezih (= okrajih) in občinah, za katere je bila predvidena oblastna, sreska in občinska samouprava. Posamezna oblast je lahko imela največ 800.000 prebivalcev, posle državne uprave v vsaki od njih pa je opravljal od kralja imenovani veliki župan kot vrhovni predstavnik državne administracije v oblasti. Temeljna organa oblastne samouprave pod nadzorstvom velikega župana sta bila oblastna skupščina kot najvišje predstavniško telo in oblastni odbor kot izvršilni organ oblastne samouprave. Slovenija je bila upravno razdeljena na mariborsko in ljubljansko oblast. Ustava Kraljevine SHS, Ljubljana 1925, členi 95-103, str. 36-42; Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1993, št. 1-2, str. 19-21; Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem 1927-1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma (dalje Stiplovšek, Slovensk parlamentarizem). Ljubljana 2000, str. 41, 48, 53-54, 134, 241.

⁹ Ratej, Politični katolicizem, str. 158-164.

¹⁰ Prva vlada Velimirja Vukičevića je bila sestavljena iz dveh frakcij v Narodni radikalni in Demokratski stranki, ki nista imeli širše podpore v svojih strankah, zaradi česar so opozicijski poslanci vlado imenovali zunajparlamentarna, takšno pa je bilo tudi stališče poslanskih klubov in glavnih odborov Narodne radikalne in Demokratske stranke. Nova vlada v Narodni skupščini ni imela večine, zato je njen predsednik Marko Trifković 19. aprila 1927 prekinil zasedanja do 1. avgusta 1927. Čulinović I, str. 496; Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 224 in 230.

¹¹ Slovenec, 18. 4. 1927, str. 1, Vlada brez Slovencev in Hrvatov; Jutro, 19. 4. 1927, str. 2, Volitve se bodo vršile v novembru?; Slovenec, 20. 4. 1927, str. 1, Komunike Jugoslovanskega kluba; Vlada je volivna?; Slovenski gospodar, 21. 4. 1927, str. 4, Franjo Žebot, Zakaj je naša vlada morala odstopiti?; Slovenski gospodar, 28. 4. 1927, str. 1, Nova vlada in parlament; Slovenec, 26. 4. 1927, str. 3, Veliki shodi SLS; Franc Gabrovšek, Dva meseca v vladi. V: Socialna misel, 1927, str. 97-99.

¹² Nadzorna vloga Državnega odbora se do srede avgusta 1928, ko je protestno odstopil njegov podpredsednik, ni pričela uresničevati. Zaradi omejenih pristojnosti odbora so tudi v Slovenski ljudski stranki njegovo oblikovanje sprejeli zadržano. Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 45/26. 4. 1927, str. 277, Finančni zakon za leto 1927/1928; št. 56/21. 5. 1927, str. 345-346, Uredba o načinu poslovanja, pravicah in dolžnostih državnega odbora in o načinu, uporabljanju in izvrševanju ukrepov, predlaganih za izvajanje varčevanja v državni upravi; Jutro, 12. 8. 1928, str. 2, Podpredsednik finančnega odbora dr. Šečerov je podal demisijo; Slovenec, 5. 7. 1927, str. 1-2, Zbor zaupnikov SLS v Ljubljani - programatični volilni govor dr. Korošca.

predstavnik opozicijskih strank 20. maja 1927 vanj izvoljen poslanec Jugoslovanskega kluba¹³ Franc Smodej.¹⁴ Ker so imele večino glasov v finančnem odboru opozicijske stranke, je izvolitev Franca Smodeja v državni odbor v začetku maja 1927 opredelila odnos vodstva Slovenske ljudske stranke do vlade in položaj Jugoslovanskega kluba v Narodni skupščini.¹⁵

Visoka stopnja zaupanja med Slovensko ljudsko in Narodno radikalno stranko pred podpisom Blejskega sporazuma je bila razvidna tudi iz potovanja Antona Korošca v Bolgarijo 16. junija 1927. V Sofiji se je srečal z najvišjimi predstavniki oblasti v državi: s kraljem Borisom, predsednikom vlade Andrejem Ljapčevom, z ministrom za zunanje zadeve in najvišjimi cerkvenimi dostojanstveniki.¹⁶ Bolgarija je igrala pomembno vlogo v jugoslovanski viziji razvoja mednarodnih odnosov v jugovzhodni Evropi.¹⁷ Odnosi med državama so bili zaradi bolgarskih zahtev po reviziji mirovnih pogodb, vojaških vpadov nacionalistov v Makedonijo in beguncev, ki so po državnem udaru Aleksandra Cankova dobili politično zatočišče v Kraljevini SHS, v letih 1925-1926 na robu oboroženega spopada. Bolgarija je pri tem uživala polno podporo Kraljevine Italije.¹⁸ S sklenitvijo Tiranskega pakta novembra 1926 so postali ponovno aktualni načrti jugoslovanskega državnega vrha o oblikovanju balkanskega pakta, obrambne zveze proti širitvenim interesom Kraljevine Italije na Balkan.¹⁹ O tovrstnih strategijah jugoslovanske zunanje politike je govoril tudi Anton Korošec, ki je Tiranskemu paktu pripisoval velik pomen.²⁰ Rezultati parlamentarnih volitev v Bolgariji spomladi 1927 so napovedovali konsolidacijo notranjepolitičnih razmer in s tem ustrezen čas za začetek pogovorov za rešitev ozemeljskih vprašanj s Kraljevino SHS;²¹ slednje je potrjevalo tudi srečanje bolgarskega kralja Borisa in jugoslovanskega kralja Aleksandra v Münchnu avgusta 1927.²²

¹³ *Jugoslovanski klub* je bil leta 1919 oblikovan parlamentarni poslanski klub Slovenske ljudske, Bunjevsko-šokačke in Hrvatske pučke stranke. Glej Politični katekizem ali kaj mora vsak državljani vedeti o politiki? Ljubljana 1920, str. 40; Neda Engelsfeld: Prvi parlament Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca - Privremeno narodno predstavništvo. Zagreb 1989, str. 112.

¹⁴ Slovenec, 21. 5. 1927, str. 1, Državni odbor izvoljen; Jutro, 21. 5. 1927, str. 1, Eksodus celotne opozicije iz finančnega odbora.

¹⁵ Slovenec, 23. 8. 1927, str. 1, Važen programatičen govor dr. Korošca v Ptuj; Jutro, 23. 8. 1927, str. 2, Pripovedke g. Korošca v Ptuj.

¹⁶ Slovenec, 19. 6. 1927, str. 1, Dr. Korošec odpotoval v Sofijo; Dr. Korošec pri bolgarskem kralju Borisu; Slovenec, 23. 6. 1927, str. 1, Velik pomen bivanja dr. Korošca v Sofiji; Slovenec, 25. 6. 1927, str. 2, Dr. Korošec v Sofiji; Slovenec, 2. 7. 1927, str. 1, Misija dr. Korošca v Sofiji.

¹⁷ Slovenec, 3. 1. 1928, str. 1, Naša politika je vseskozi miroljubna; Jutro, 3. 1. 1928, str. 1, Zunanjepolitična debata v finančnem odboru.

¹⁸ Arhiv Srbije i Crne Gore (dalje ASCG), fond št. 74, (Kraljev dvor), fasc. 11/12, Prošnja bolgarskih beguncev kralju Aleksandru za politično zatočišče, Praga 12. 8. 1924; Zapisnik in resolucija Glavnog upravnog tela Zemljoradničke emigracije u Kraljevini SHS i inostranstvu, fasc. 50/68, Beograd 9. 5. 1925; Milan Skakun: Jugoslovensko-bugarski odnosi. Beograd 1979, str. 36-37.

¹⁹ Anton Korošec: Nekaj evropske politike. V: Socialna misel, 1926, št. 3, str. 51; Glej tudi: Slovenec, 1. 1. 1927, str. 1 Anton Korošec, Ob novem letu; Anton Korošec: Balkanska politika. V: Socialna misel, 1926, št. 7-8, str. 146; Živko Avramovski: Balkanska antanta. Beograd 1986, str. 25-30.

²⁰ Naša Straža, 21. 9. 1925, str. 1, Zbor delegatov SLS iz mariborskega volilnega okrožja - govor Antona Korošca; Anton Korošec: Nekaj evropske politike. V: Socialna misel, 1926, str. 51.

²¹ Jutro, 31. 5. 1927, str. 1, Zmaga Demokratičnega zgovora v Bolgariji; Jutro, 4. 6. 1927, str. 1, Konsolidacija bolgarske politike; Jutro, 26. 6. 1927, str. 1, Kralj Boris potuje v Evropo; Slovenec, 1. 1. 1928, str. 1, Anton Korošec, Izgledi v leto 1928; Jutro, 7. 11. 1928, str. 2, Stabilizacija bolgarske valute.

²² Slovenec, 13. 8. 1927, str. 1, Sestanek med kraljem Aleksandrom in kraljem Borisom.

Na državniški pomen Koroščevega obiska v Bolgariji junija 1927 poleg opisanih okoliščin kažejo srečanja z ministrom za zunanje zadeve Vojislavom Marinkovićem in bivšim ministrom za notranje zadeve Božidarjem Maksimovićem od začetka maja 1927.²³ Arhiv jugoslovanskega poslaništva v Sofiji ni ohranjen, zato potovanja načelnika Slovenske ljudske stranke poleti 1927 ni mogoče opredeliti niti na podlagi fragmentarno ohranjenih arhivskih dokumentov Ministrstva za zunanje zadeve, ki se nanašajo na odnose Kraljevine SHS z Bolgarijo.²⁴ Zaradi volilne kampanje za skupščinske volitve so potovanju Antona Korošča pripisovali velik pomen predvsem v uradnem glasilu Slovenske ljudske stranke *Slovenec*,²⁵ medtem ko v liberalnem *Jutru* o njem iz istega razloga niso pisali.²⁶

Drugače je bilo v Narodni skupščini, kjer je prvak Samostojne demokratske stranke Svetozar Pribičević večkrat zahteval pojasnilo o naravi Koroščevega potovanja v Bolgarijo.²⁷ Minister za zunanje zadeve Vojislav Marinković je o tem spregovoril 2. januarja 1928 med razpravo o proračunu zunanjega ministrstva v finančnem odboru Narodne skupščine: *"Izjavljam, da je dr. Korošec v resnici šel z mojo vednostjo v Bolgarijo, ker je smatral, da mora kot šef stranke poznati razmere v sosednji državi. Nobenega razloga ni bilo, da se ne bi to potovanje izvršilo. Jasno pa je, da se potovanju šefa stranke in tako uglednega politika, kakor je dr. Korošec, pripisuje poseben značaj. Jaz sem popolnoma soglašal z njim. Bilo mi je milo, da je šel dr. Korošec v Bolgarijo. Pribičević pravi, da dr. Korošec ne pozna dovolj razmer v Bolgariji. To mi je pred svojim odhodom dejal dr. Korošec in je bil le en vzrok več, da je šel v Sofijo. Zagotavljam vam, da je dr. Korošec zapustil v Sofiji najlepše vtise. Naš poslanik v Sofiji dr. Nešić, ki iskreno dela na politiki sporazuma z Bolgarijo, mi je javil, da je dr. Koroščevo bivanje v Sofiji naredilo najboljši vtis in da je v veliko korist za naše razmerje do Bolgarije. Izrecno tako se glasi poročilo našega poslanika iz Sofije. Nasproti Bolgariji vodim politiko iskrenega zблиžanja (podčrtala M. R.)."*²⁸

Negotov zunanjepolitični položaj Kraljevine SHS, ki je bil eden glavnih argumentov vodstva Slovenske ljudske stranke za vstop v zadnjo Uzunovičevo vlado, je po podpisu koalicijske pogodbe v začetku leta 1927 izgubil svoj politični naboj.²⁹

²³ Slovenski narod, 4. 5. 1927, str. 1, Klerikalcev ne marajo v vlado; Slovenski narod, 6. 5. 1927, str. 1, Dr. Korošec pri zunanjem ministru; Slovenec, 6. 5. 1927, str. 1, Kombinacije o bivanju dr. Korošča v Belgradu; Slovenski narod, 7. 5. 1927, str. 1, Pred važnimi političnimi dogodki; Slovenski narod, 14. 6. 1927, str. 1, Dr. Korošec konferira.

²⁴ ASCG, fond št. 334, (Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije), fasc. 8/28, Političko odeljenje; Odnosi Kraljevine Jugoslavije sa drugim zemljama - Bolgarija 1919-1941.

²⁵ Slovenec, 23. 6. 1927, str. 1, Balkanski problem; Slovenec, 2. 7. 1927, str. 1, Misija dr. Korošča v Sofiji; Slovenec, 13. 7. 1927, str. 1, Misli bolgarskega politika; Slovenec, 13. 7. 1927, str. 1, *La Bulgarie* o obisku dr. Korošča v Sofiji; Slovenec, 23. 8. 1927, str. 1, Važen programatičen govor dr. Korošča v Ptuj; Jutro, 23. 8. 1927, str. 2, Pripovedke g. Korošča v Ptuj; Slovenec, 24. 8. 1927, str. 2, Inozemski tisk o dr. Korošču; Slovenec, 25. 8. 1927, str. 1, Odmev dr. Koroščevih izjav o zunanje-političnih smernicah.

²⁶ Jutro, 27. 5. 1927, str. 2, Pribičević o volitvah in o zunanji politiki.

²⁷ Slovenec, 3. 7. 1927, str. 2, Izjava dr. Korošča; Slovenec, 24. 11. 1927, str. 1-2, Marinkovićev ekspozé o zunanji politiki; Jutro, 24. 11. 1927, str. 1, Ekspozé zunanjega ministra; Slovenec, 24. 11. 1927, str. 2, Marinkovićev ekspozé o zunanji politiki - Pribičević je radoveden; Jutro, 24. 11. 1927, str. 1, Ekspozé zunanjega ministra - Drugače je delal dr. Korošec; Slovenec, 3. 1. 1928, str. 1, Naša politika je vseskozi miroljubna; Jutro, 3. 1. 1928, str. 1, Zunanjepolitična debata v finančnem odboru; Jutro, 23. 12. 1928, str. 1, Državniške izjave Svetozarja Pribičevića.

²⁸ Slovenec, 3. 1. 1928, str. 1, Naša politika je vseskozi miroljubna; Jutro, 3. 1. 1928, str. 1, Zunanjepolitična debata v finančnem odboru.

²⁹ Slovenec, 4. 2. 1927, str. 1, Konferenca dr. Korošča z ministrom dr. Perićem; Slovenec, 25. 3. 1927, str. 1, Naš spor z Italijo je v bistvu likvidiran; Slovenski gospodar, 31. 3. 1927, str. 4, Franjo

Poslanci Jugoslovanskega kluba so, na primer, 4. februarja 1927 glasovali proti predlogu opozicijskih strank o oblikovanju parlamentarnega odbora za zunanjo politiko,³⁰ vendar napetost med državama do maja 1927 ni popustila.³¹ Na nevarnost italijanske zunanje politike so neprekinjeno opozarjali tudi v opozicijskem demokratskem taboru,³² slovenski literarni kritik Josip Vidmar pa je v zasebnem pismu februarja 1927 zapisal: *"Dan za dnem čutim, kako postaja zrak zopet težji in kako se med nami in Italijo pripravlja spopad. Ne bo dolgo, ko bo nekaj moralo izbruhniti."*³³ Vprašanje italijanske ekspanzionistične politike je v Slovenski ljudski stranki ponovno stopilo v ospredje poleti 1927, ko si je vodstvo prizadevalo poenotiti slovenski politični prostor pred skupščinskimi volitvami in je hkrati sprejelo vladni program, v katerega okvir je sodila pomirjevalna politika do Kraljevine Italije.³⁴

Srečanja Antona Korošca z ministrom za zunanje zadeve Vojslavom Marinkovićem in javni nastopi, v katerih je izpričeval dobro obveščenost o zunanjepolitičnih strategijah jugoslovanske vlade (zlasti pred sklenitvijo francosko-jugoslovanskega sporazuma o prijateljstvu ob koncu leta 1927), kažejo na uspešnost njegovih prizadevanj za vključitev v državno zunanjo politiko po sklenitvi Tiranskega pakta med Kraljevino Italijo in Albanijo.³⁵ Vodja desnega krila v Demokratski stranki Vojslav Marinković je postal z inavguracijo vlade Velimirja Vukičevića ap-

Žebot, Vojna nevarnost odstranjena; Slovenski gospodar, 28. 4. 1927, str. 1, Naš spor z Italijo se polega.

³⁰ Jutro, 5. 2. 1927, str. 1, Klerikalci in radikali proti parlamentarni kontroli.

³¹ Bogdan Krizman: Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941 : diplomatsko-historijski pregled. Zagreb 1975, str. 47.

³² Jutro, 12. 1. 1927, str. 1, Italija nadaljuje z obkroževanjem naše države; Jutro, 17. 2. 1927, str. 1, Velik govor Svetozarja Pribičevića v Narodni skupščini; Jutro, 22. 2. 1927, str. 1, Italijansko vojaštvo v Albaniji; Jutro, 2. 3. 1927, str. 2, Italija hoče imeti na Balkanu proste roke; Jutro, 3. 3. 1927, str. 1, Italijanske vojne priprave proti Franciji; Jutro, 4. 3. 1927, str. 1, Zakaj se oborožuje Italija; Jutro, 6. 3. 1927, str. 2, Alarmantne vesti o namerah Italije; Jutro, 9. 3. 1927, str. 1, Oboroževanje Italije; Italija odkriva svoje prave namere; Jutro, 31. 3. 1927, str. 1, Italija se pripravlja na vojno.

³³ Josip Vidmar: Pisma Karmeli Kosovel. Ljubljana 1997, str. 61.

³⁴ Slovenec, 5. 7. 1927, str. 1-2, Zbor zaupnikov SLS v Ljubljani - programatični volivni govor dr. Korošca; Slovenec, 2. 8. 1927, str. 1, Znamenit govor dr. Korošca v Kranju; Slovenec, 9. 8. 1927, str. 2, Dr. Korošec v Slivnici in v Slov. Bistrici; Slovenec, 17. 8. 1927, str. 2, Dr. Korošec v Rajhenburgu; Slovenec, 23. 8. 1927, str. 1-2, Važen programatičen govor dr. Korošca v Ptuj; Slovenec, 30. 8. 1927, str. 2, Tabor SLS v Ljutomeru - govor dr. Korošca; Slovenec, 31. 8. 1927, str. 2, Govor dr. Korošca na shodu SLS v Mariboru; Slovenec, 9. 9. 1927, str. 1, Impozanten shod SLS v Unionu - govor dr. Korošca; Slovenec, 24. 11. 1927, str. 1-2, Marinkovićev ekspozé o zunanji politiki; Jutro, 24. 11. 1927, str. 1, Ekspozé zunanjega ministra; Slovenec, 1. 1. 1928, str. 1, Anton Korošec, Izgledi v leto 1928.

³⁵ Slovenec, 12. 6. 1927, str. 1, Konference dr. A. Korošca; Jugoslovanski klub zahteva sejo; Slovenec, 14. 6. 1927, str. 1, Dr. Korošec pri Marinkoviću; Slovenec, 27. 7. 1927, str. 1, Dr. Korošec v Belgradu; Slovenec, 2. 8. 1927, str. 1-2, Znamenit (programatični) govor dr. Korošca v Kranju; Slovenec, 9. 8. 1927, str. 2, Dr. Korošec v Slivnici pri Mariboru in v Slov. Bistrici; Kmetški list, 10. 8. 1927, str. 1, Ivan Pucelj, Dr. Korošec v Kranju; Slovenec, 17. 8. 1927, str. 1, Velepomembne izjave g. Vukičevića; Dr. Marinković na Bledu; Slovenec, 18. 8. 1927, str. 1, Konferenca med Vukičevićem in dr. Korošcem; Jutro, 18. 8. 1927, str. 1, Dr. Marinković o svojem blejskem boravku; Slovenec, 23. 8. 1927, str. 1, Važen programatičen govor dr. Korošca v Ptuj; Slovenec, 27. 8. 1927, str. 1, Dr. Korošček sestanek z angleškim poslanikom; Slovenec, 30. 8. 1927, str. 2, Govor dr. Antona Korošca v Ljutomeru; Slovenec, 31. 8. 1927, str. 2, Govor dr. Korošca v Mariboru; Jutro, 2. 9. 1927, str. 1, Važne izjave zunanjega ministra; Jutro, 6. 9. 1927, str. 1, Končne odločitve dozorevajo; Slovenec, 22. 11. 1927, str. 2, Seja načelstva SLS; Slovenski gospodar, 24. 11. 1927, str. 1, Pogodba s Francijo in njen pomen - govor dr. Hohnjeca na zboru SLS; Slovenec, 24. 11. 1927, str. 1-2, Marinkovićev ekspozé o zunanji politiki; Jutro, 24. 11. 1927, str. 1, Ekspozé zunanjega ministra; Slovenec, 3. 12. 1927, str. 1, Važne konference med Korošcem, Vukičevićem in Marinkovićem; Slovenec, 7. 12. 1927, str. 2, Izjava g. Vukičevića.

rila 1927 eden vodilnih politikov v Kraljevini SHS, ki mu je uspelo konsolidirati odnose s Kraljevino Italijo po sklenitvi italijansko-albanskega sporazuma novembra 1926. V dvajsetih letih 20. stoletja je užival politično podporo in zaupanje Antona Korošca.³⁶ Z Marinkovičem sta se zbližala po spremembi politike Hrvatske seljačke stranke julija 1925, ko se je začela Slovenska ljudska stranka odmikati od opoziicijske politike in prvaka Demokratske stranke Ljubomirja Davidovića.³⁷ Vezala so ju podobna stališča glede vprašanj jugoslovanske zunanje politike, intenzivno pa sta sodelovala predvsem v usklajevanju Marinkovičevega načrta o širokih samoupravah z avtonomističnim državnopravnim programom Slovenske ljudske stranke iz leta 1921.³⁸ Ker je taktično približevanje Slovenske ljudske stranke vladi spomladi in poleti 1927 slabilo položaj Demokratske stranke, obenem pa krepilo Marinkovičev položaj, mu Davidovići prištaši niso bili naklonjeni.³⁹

Anton Korošec je 23. februarja 1928 kot prvi nesrbski politik zasedel mesto ministra za notranje zadeve v preoblikovani vladi Velimirja Vukičevića.⁴⁰ Ob vstopu v vlado je med svoje temeljne naloge štel zagotovitev varnosti in ureditev razmer v Makedoniji.⁴¹ Aprila 1928 je bil v Makedoniji na daljšem nadzornem potovanju,⁴² vlada pa je sredi leta 1928 sprejela sanacijski program za izboljšanje sploš-

³⁶ Straža, 30. 7. 1924, str. 1, Nova vlada in njeni člani; Slovenec, 16. 7. 1927, str. 2, G. Vukičević o sporazumu z dr. Korošcem; Tudi Voja Marinković za sporazum; Slovenec, 20. 7. 1927, str. 1, Popolno soglasje med Marinkovičem in Vukičevićem; Slovenec, 23. 8. 1927, str. 1, Važen programatičen govor dr. Korošca v Ptuj; Jutro, 23. 8. 1927, str. 2, Pripovedke g. Korošca v Ptuj; Slovenec, 6. 9. 1927, str. 1, Sijajno uspeli shodi dr. Korošca v Moravčah, Kamniku in Škofji Loki; Slovenec, 24. 11. 1927, str. 1-2, Marinkovičev ekspozé o zunanji politiki; Jutro, 24. 11. 1927, str. 1, Ekspozé zunanjega ministra.

³⁷ Slovenec, 9. 2. 1926, str. 1-2, Proračunski govor dr. Antona Korošca; Slovenec, 31. 8. 1927, str. 2, Govor dr. Korošca na shodu v Mariboru; Slovenec, 16. 9. 1927, str. 1, Davidović tipa semintja; Slovenec, 12. 10. 1927, str. 1, Voja Marinković-Ljuba Davidović; Slovenec, 28. 10. 1928, str. 1, Davidović napada; Jutro, 28. 10. 1928, str. 1, Lepe besede Ljube Davidovića; Branislav Gligorijević: Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Beograd 1970 (dalje Gligorijević, Demokratska stranka), str. 465.

³⁸ Jutro, 12. 2. 1924, str. 1, Marinkovičev načrt kot osnova upravnega programa opozicijskega bloka; Slovenec, 15. 2. 1924, str. 1, Avtonomistični program SLS; Slovenec, 24. 4. 1927, str. 3, Zunanjepolitične smernice Voje Marinkovića; Slovenec, 29. 4. 1927, str. 1, Skrajno miroljubno stališče naše vlade; Slovenec, 10. 5. 1927, str. 1, Seja načelstva in vodstva SLS; Slovenec, 26. 5. 1927, str. 1, Bivanje dr. Korošca v Beogradu; Slovenec, 14. 8. 1927, str. 1, Nova varijanta blejskega sporazuma; Slovenec, 18. 8. 1927, str. 1, Izjava Marinkovića o notranjih in zunanjih problemih; Jutro, 18. 8. 1927, str. 1, Dr. Marinković o svojem blejskem boravku; Slovenec, 24. 11. 1927, str. 1-2, Marinkovičev ekspozé o zunanji politiki; Jutro, 24. 11. 1927, str. 1, Ekspozé zunanjega ministra; Slovenec, 3. 1. 1928, str. 1, Naša politika je vseskozi miroljubna; Jutro, 3. 1. 1928, str. 1, Zunanjepolitična debata v finančnem odboru; Anton Korošec: Balkanska politika. V: Socialna misel, 1926, str. 146 in 148; Voda govori: ličnost, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata dra. Vladka Mačka, ur. Mirko Glojnar, Zagreb 1936, str. 83; Avtonomistični program Slovenske ljudske stranke iz leta 1921. V: Jurij Perovšek, Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929), Ljubljana 1998, str. 77-80.

³⁹ Jutro, 14. 7. 1927, str. 2, Davidovičevski minister o blejskem paktu; Slovenec, 19. 7. 1927, str. 2, Oster nastop Davidovića zoper Vukičevića; Slovenec, 20. 7. 1927, str. 1, Važna izjava dr. Korošca; Slovenec, 27. 7. 1927, str. 1, Izjava dr. Korošca; Gligorijević, Demokratska stranka, str. 478-479; Nadežda Jovanović: Politički sukobi u Jugoslaviji 1925-1928. Beograd 1974 (dalje Jovanović, Politički sukobi), str. 214.

⁴⁰ Jutro, 10. 2. 1928, str. 1, Radić pri dr. Korošcu; SLS ni več samostojna; Jutro, 16. 2. 1928, str. 1, Avdijence; Vukičevićeva senzacija; Slovenec, 17. 2. 1928, str. 1, Danes dobimo vlado; Slovenec, 23. 2. 1928, str. 1, Dr. Korošec kandidat za ministra.

⁴¹ Jutro, 26. 2. 1928, str. 1, Gospod Korošec razvija svoj program; Slovenec, 28. 2. 1928, str. 1, Izjava dr. Korošca.

⁴² Slovenec, 24. 4. 1928, str. 3, 25. 4. 1928, str. 1, Dr. Korošec v južni Srbiji; Slovenec, 26. 4. 1928, str. 1, Dr. Korošec se vraća v Beograd; Slovenec, 28. 4. 1928, str. 1, Južna Srbija povsod veselo pozdravlja dr. Korošca; Slovenec, 1. 5. 1928, str. 4, Nadaljnji obiski dr. Korošca v južni Srbiji; Slove-

ne življenjske ravni v Makedoniji.⁴³ Umiritev razmer v Makedoniji je posegala tudi na področje jugoslovanske zunanje politike, za katero je Anton Korošec kot minister za notranje zadeve kazal veliko zanimanje;⁴⁴ to je potrdil v poročilu o proračunu ministrstva za notranje zadeve v Narodni skupščini 5. marca 1928: *"Čeravno prihajajo atentati v južni Srbiji (Makedoniji, op. M. R.) izključno iz inozemstva in niso v zvezi z notranjimi razmerami v teh krajih, bom deloval, kakor so delali moji predhodniki, na to, da čimpreje zaščitim naše prebivalstvo in bom gledal, da eventualni novi zločini ne bodo ostali nekaznovani. Nadejati se je tudi, da bo vlada države, na katere teritoriju deluje komitska organizacija (vojaško organizirani bolgarski nacionalisti, op. M. R.), s svoje strani ukrenila vse potrebno, ne samo da se omogočijo razmere, kakršne morajo vladati med dobrimi sosedmi, temveč tudi da pride med obema državama do bližnjih zvez."*⁴⁵

Prevzem ministrstva za notranje zadeve februarja 1928 tako ponovno odpira vprašanje pomena obiska Antona Korošca v Sofiji junija 1927, obenem pa se dotika vprašanja vsebine Blejskega sporazuma.⁴⁶ Velimir Vukičević je vodenje ministrstva za notranje zadeve zadržal v svojih rokah do 15. januarja 1928, nato pa ga predal strankarskemu kolegi Čedomirju Radoviću. Ko je 23. februarja 1928 preoblikoval vlado, je Anton Korošec kot predstavnik Slovenske ljudske stranke v vladi zamenjal Andreja Gosarja, radikalec Čedomir Radović pa je zasedel izpraznjeno (Gosarjevo) mesto ministra za socialno politiko.⁴⁷ Prevzem vodenja najpomembnejšega resorja pri uveljavljanju oblastne samouprave lahko zato povezujemo s političnim zavezništvom Velimirja Vukičevića in Antona Korošca, manifestiranega v Blejskem sporazumu; sklepamo lahko, da je pri tem predstavljalo kratko ministrovanje Andreja Gosarja iz Slovenske ljudske stranke po skupščinskih volitvah septembra 1927 neposredno izhodišče za to. Slovenska ljudska stranka se je za vodenje ministrstva za notranje zadeve potegovala že ob nastopu vlade Ljubomirja Davidovića julija 1924, vendar kralj takrat ni pristal na to.⁴⁸ Ker so želeli na mesto ministra za notranje za-

nec, 3. 5. 1928, str. 1, V južni Srbiji je red in mir - izjava ministra Korošca; Jutro, 17. 5. 1928, str. 1, Akcija radikalov in demokratov proti dr. Korošču; Jutro, 5. 5. 1928, str. 1, Zopet vihar dan v Narodni skupščini.

⁴³ Jutro, 15. 6. 1928, str. 1, Dr. Korošec je obnovil svoj predlog.

⁴⁴ Slovenec, 19. 2. 1928, str. 1, Dr. Ninčič pri dr. Korošču; Slovenec, 28. 2. 1928, str. 2 in 1. 3. 1928, str. 1, Marinković odpotuje v Ženevo; Vukičević-Marinković-Korošec; Dr. Korošec v avdijenci; Jutro, 29. 2. 1928, str. 1, Marinković se pripravlja na odhod; Slovenec, 29. 7. 1928, str. 1, Dr. Šumenković minister brez portfelja; Slovenec, 14. 9. 1928, str. 1, Dr. Marinković se še ne vrne; Jutro, 14. 10. 1928, str. 1, Povratek zunanjega ministra Marinkovića; Jutro, 25. 10. 1928, str. 1, Dr. Marinković se baje namerava popolnoma umakniti; Jutro, 23. 11. 1928, str. 1, Borba za nasledstvo ministra Marinkovića.

⁴⁵ Slovenec, 6. 3. 1928, str. 1, Ekspoze dr. Korošca.

⁴⁶ Javnosti nepredstavljeno besedilo političnega dogovora med Velimirjem Vukičevićem in Antonom Koroščem je bilo, kot kaže analiza, zastavljeno na vsebinsko zelo široki podlagi; glej Ratej, Politični katolicizem, str. 165-181.

⁴⁷ Slovenec, 16. 2. 1928, str. 1, Dr. Korošec naj bo notranji minister; Jutro, 16. 2. 1928, str. 1, Vukičević kandidira dr. Korošca; Seja Demokratskega kluba; Neresna kandidatura dr. Korošca; Jutro, 16. 2. 1928, str. 2, Demokrati o dr. Koroščevi kandidaturi; Sestanek med Davidovićem in Vukičevićem; Slovenec, 18. 2. 1928, str. 1, Korošec-Davidović; Vukičević-Davidović; Demokratski klub je pristal; Slovenec, 24. 2. 1928, str. 1, Dr. Korošec je prevzel posle; Kmetški list, 29. 2. 1928, str. 1, Rešitev vladne krize; Jutro, 28. 7. 1928, str. 1, Obnova Vukičevićevega režima; Čulinović I, str. 502 in 514; Ferdo Čulinović: Jugoslavija između dva rata, II. knjiga. Zagreb 1961 (dalje Čulinović II), str. 300-301.

⁴⁸ Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), fond Franjo Žebot, AŠ 1, Zapisnik seje izvršnega odbora Slovenske ljudske stranke v Ljubljani 29. 7. 1924.

deve imenovati svojega predstavnika, so bili Vukičevićevi izbiri februarja 1928 odkrito nenaklonjeni tudi v Demokratski stranki.⁴⁹

Da je vodstvo Slovenske ljudske stranke (oziroma Anton Korošec) pred sklenitvijo Blejskega sporazuma staklo učinkovite politične povezave s predstavniki oblasti, priča poleg opisanega tudi nekaj naslednjih primerov. Vlada je v začetku junija 1927 odstavila vodjo Finančne delegacije v Ljubljani (davčne službe za Slovenijo) Karla Šavnika⁵⁰, kar je bilo v interesu vodstva Slovenske ljudske stranke.⁵¹ Nadalje je vlada 30. junija 1927 izdala Uredbo o spremembi volilnega reda, s katero je bil uveden čisti proporcionalni volilni sistem v Zbornici za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani.⁵² Ukrep je izboljšal položaj Slovenske ljudske stranke v omenjeni stanovski organizaciji, saj je imela v njej le 3 poslance od skupno 48.⁵³ Njeni zastopniki so po volitvah v Zbornico za trgovino, obrt in industrijo 30. oktobra 1927 dobili izključni vpliv v ustanovi, minister za trgovino in industrijo Mehmed Spaho pa je 24. novembra 1928 zavrnil pritožbo opozicijske Samostojne demokratske stranke zoper pravilnost izvedbe volitev.⁵⁴

V neposrednem interesu narodnega kandidata za mestno občino Ljubljana Antona Korošca je bil tudi ukaz o razpisu občinskih volitev v Ljubljani, ki ga je Velimir Vukičević kot minister za notranje zadeve izdal tik pred odhodom na Bled julija 1927.⁵⁵ Slovenska ljudska stranka je Ljubljano obravnavala kot politično, gospodarsko in kulturno središče združene (katoliške) Slovenije,⁵⁶ dober rezultat na občinskih volitvah 2. oktobra 1927 pa ji je napovedovala (pričakovana) zmaga na parlamentarnih volitvah in aprila 1927 uveden proporcionalni volilni sistem za vo-

⁴⁹ Jutro, 16. 2. 1928, str. 1, Vukičević kandidira dr. Korošca; Seja Demokratskega kluba; Neresna kandidatura dr. Korošca; Jutro, 16. 2. 1928, str. 2, Demokrati o dr. Koroščevi kandidaturi; Sestanek med Davidovičem in Vukičevićem; Slovenec, 18. 2. 1928, str. 1, Korošec-Davidović; Vukičević-Davidović; Demokratski klub je pristal.

⁵⁰ Karel Šavnik (1874-1928), strokovnjak za finančno upravo. Marca 1919 je bil imenovan za delegata ministrstva za finance v Ljubljani, junija 1927 pa poklican v Beograd, kjer je prevzel načelstvo proračunskega oddelka na ministrstvu za finance ter ravnateljstvo Poštne hranilnice v Ljubljani. Do premestitve v Beograd je vodil reorganizacijo finančne uprave v Sloveniji. Slovenski biografski leksikon, 3. knjiga. Ljubljana 1960-1971, str. 589.

⁵¹ Slovenec, 8. 12. 1925, str. 2, Govor dr. Korošca v Ptuj; Slovenec, 5. 2. 1926, str. 1, Razprava o interpelaciji Jugoslovanskega kluba zaradi davčne preobremenitve; Slovenec, 4. 1. 1927, str. 1, Velik govor Antona Korošca na Vrhniki; Slovenec, 18. 1. 1927, str. 1, Govor Antona Korošca na predvolilnem shodu v Ljubljani; Slovenec, 26. 2. 1927, str. 1, SLS proti davčni praksi delegata Šavnika; Slovenec, 4. 3. 1927, str. 2, Dr. Šavnikova tajna okrožnica; Jutro, 8. 6. 1927, str. 1, Imenovanje dr. Šavnika; Slovenskim volivcem za 11. september 1927. Ljubljana, Tajništvo SLS, 1927, str. 14-15.

⁵² Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 80/26. 7. 1927, str. 509-513, Uredba o reorganizaciji in volilnem redu zbornice za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani; Slovenec, 5. 7. 1927, str. 4, Novi volivni red za ljubljansko trgovsko in obrtno zbornico.

⁵³ Slovenec, 2. 10. 1926, str. 3, Volivni rezultati; Slovenec, 3. 10. 1926, str. 1, Jalovo zmago-slavje.

⁵⁴ Slovenec, 20. 10. 1927, str. 3, Bistven preokret v volitvah za zbornico TOI; Jutro, 29. 10. 1927, str. 2, Pustite gospodarstvo pri miru!; Jutro, 1. 11. 1927, str. 2, Volitve v Zbornico TOI zaključene; Jutro, 25. 11. 1927, str. 2, Volitve v zbornico TOI; Jutro, 26. 11. 1927, str. 2, Viharno konstituiranje Zbornice TOI; Slovenec, 7. 12. 1927, str. 1, Spaho zavrnil pritožbo SDS proti volitvam v TOI; Jutro, 20. 12. 1927, str. 2, Tudi v Zbornici TOI se boje kontrole.

⁵⁵ Jutro, 9. 7. 1927, str. 1, Občinske volitve v Ljubljani; Delavska politika, 13. 7. 1927, str. 1-2; 24. 8. 1927, str. 1, Občinske volitve v Ljubljani.

⁵⁶ Slovenec, 30. 10. 1923, str. 1-2, Manifestacija Ljubljane; Slovenec, 6. 11. 1923, str. 4, Zbor zaupnikov SLS - slovenska prestolnica Ljubljana; Slovenec, 9. 5. 1926, str. 1, Dr. Korošec pred ljubljanskimi volivci; Slovenec, 18. 1. 1927, str. 1, Ljubljana na čelu slovenskega naroda - govor dr. Korošca; Slovenec, 1. 10. 1927, str. 1, Veličastna manifestacija Ljubljane - govor dr. Korošca; Slovenec, 30. 10. 1928, str. 7, Slavnostna seja oblastne skupščine - govor predsednika dr. Leskovarja.

litve v mestnih občinah.⁵⁷ Na skupščinskih volitvah 11. septembra 1927 je z razliko nekaj glasov izgubila ljubljanski mandat, mestna oblast pa je ostala v rokah demokratov tudi po občinskih volitvah, čeprav je nosilec liste Andrej Gosar povečal število mandатов Slovenske ljudske stranke v mestnem svetu.⁵⁸ Minister za notranje zadeve Velimir Vukičević je 4. julija 1927 podpisal tudi 'Uredbo vlade o preve-dbi državnih upokojencev in upokojenk s kronskimi pokojninami na dinarske pokojnine';⁵⁹ rešila je vprašanje izenačitve pravnega statusa upokojencev v državnih službah, na kar je v imenu Jugoslovanskega kluba po skupščinskih volitvah leta 1925 stalno opozarjal štajerski poslanec Franjo Žebot.⁶⁰

Vodstvo Slovenske ljudske stranke je do srede junija 1927 opustilo opozicijsko politično držo, programsko zahtevo po uvedbi zakonodajne avtonomije v Sloveniji pa je povsem izpodrinila ideja o samoupravnosti in enakopravnosti Sloveniji v okviru Kraljevine SHS.⁶¹ Kralj Aleksander je 15. junija 1927, dan pred Koroščevim odhodom v Sofijo, razpusil Narodno skupščino in razpisal volitve za 11. september 1927.⁶² Volilna kampanja Slovenske ljudske stranke se je uradno začela 3. julija 1927 na izrednem zboru zaupnikov Slovenske ljudske stranke v Ljubljani, ko je Anton Korošec utemeljil strankino poudarjeno državotvorno politično držo: *"Mi imamo namreč trdno voljo in odkritosrčen namen, uravnati našo taktiko tako, da Slovenija ne bo več, v kolikor je to sploh pri programatičnih strankah mogoče, izpostavljena nestalnim in vedno spremenljivim situacijam, ampak bo svoje parlamen-*

⁵⁷ Slovenec, 1. 4. 1927, str. 1, Ljubljana, Maribor, Celje, Ptuj volijo po čistem proporcju; Jutro, 9. 7. 1927, str. 1, 2. oktobra bodo občinske volitve v Ljubljani; Slovenec, 14. 8. 1927, str. 2, Nastop SLS v Ljubljani; Jutro, 23. 8. 1927, str. 2, Ljubljanske občinske volitve; Slovenec, 11. 9. 1927, str. 1, Ljubljanci! (volilni proglas); Slovenec, 1. 10. 1927, str. 1, Veličastna manifestacija Ljubljane - govor dr. Korošca; Slovenec, 2. 10. 1927, str. 1, Ljubljanski volivci; Za slovensko Ljubljano; Franc Gabrovšek: V začetku volivne borbe. V: Socialna misel, 1927, str. 149.

⁵⁸ Samostojna demokratska stranka je 2. oktobra 1927 dobila 23 mest v ljubljanskem mestnem svetu, Slovenska ljudska stranka 10, Socialistična stranka Jugoslavije, Narodna radikalna stranka in dekalisti po 2, ter Neodvisna gospodarska stranka 1 mesto. Slovenec, 3. 10. 1927, str. 1, Izid volitev 2. oktobra 1927 v občinski svet ljubljanski; Jutro, 30. 11. 1927, str. 2, Ljubljana je dobila svojega župana; Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941 (dalje Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji). Ljubljana 1965, str. 364-365; Momčilo Zečević: Na zgodovinski prelomnici: Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929. Maribor 1986, (dalje Zečević, Na zgodovinski prelomnici) str. 207.

⁵⁹ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 81/30. 7. 1927, str. 517-518, Uredba o preve-dbi državnih upokojencev (upokojenk) s kronskimi pokojninami na dinarske pokojnine; Slovenec, 5. 7. 1927, str. 2, Kronski upokojenci prevedeni v dinarske.

⁶⁰ PAM, fond Franjo Žebot, AŠ 1, Upit narodnega poslanca Franjo Žebota, Beograd 20. 10. 1925; Slovenec, 5. 6. 1925, str. 1, Naši poslanci za potrebe Slovenije; Slovenec, 12. 11. 1925, str. 1, Za prevedbo kronskih pokojnin na dinarske; Naša Straža, 18. 11. 1925, str. 2-3, 20. 11. 1925, str. 2-3, Kronski penzionisti; Slovenec, 4. 2. 1926, str. 2, Posebno mišljenje Jugoslovanskega kluba o pro-računu za 1926/1927; Slovenec, 29. 10. 1926, str. 2, Vprašanje staroupokojencev; Slovenec, 4. 8. 1927, str. 1, Intervencije poslanca Žebota.

⁶¹ Jutro, 17. 6. 1927, str. 2, *Slovenec* v nedeljo, *Slovenec* včeraj; Slovenec, 19. 6. 1927, str. 1, Naša stranka; Slovenec, 12. 7. 1927, str. 1, Velepitična nedelja na Bledu - izjava Antona Korošca; Jutro, 12. 7. 1927, str. 2, Odmevi pakta med Korošcem in Vukičevićem; Slovenec, 13. 7. 1927, str. 1, Ministrski predsednik v Mariboru in Celju; Slovenec, 15. 7. 1927, str. 1, Negativna in pozitivna poli-tika; Slovenski gospodar, 21. 7. 1927, str. 3, V naši državi; Slovenec, 31. 7. 1927, str. 1, Naša parola; Slovenec, 13. 8. 1927, str. 1, Dr. Korošec o takozvanem blejskem sporazumu; Slovenec, 18. 8. 1927, str. 2, Vukičević o blejskem sporazumu; Jutro, 20. 8. 1927, str. 2, G. Vukičević v Ljubljani; Slovenec, 21. 8. 1927, str. 2, Govor ministrskega predsednika Vukičevića v Ljubljani; 31. 8. 1927, str. 2, Govor dr. Korošca v Mariboru; Slovenec; Slovenec, 4. 10. 1927, str. 1, Vukičević soglasno izvoljen - govor Velimirja Vukičevića.

⁶² Gligorijević, Parlament i političke stranke, str. 230; Čulinović II, str. 300.

tarne moči in sile stavila neposredno v službo cele države in na ta način skušala tudi slovenskemu narodu zajamčiti vse blagodati take usmerjene politike."⁶³

Slovenska ljudska stranka si je s taktičnim približevanjem vladi zagotovila neovirano izvedbo volilne kampanje za volitve v Narodno skupščino ob povečanem številu volišč v Sloveniji;⁶⁴ takšne pogoje glede svobodnih volitev je vodstvo stranke nasloвило na vlado že 8. maja 1927 na seji načelstva v Ljubljani.⁶⁵ Vlada je v začetku junija 1927 od 33 odstavila 13 velikih županov, najvišjih državnih uradnikov v oblasteh, in na njihova mesta imenovala uradnike iz vladne Demokratske stranke. Ukrepi so zaobšli mariborsko in ljubljansko oblast.⁶⁶ Vloge vodstva Slovenske ljudske stranke pri tem ne moremo zanesljivo opredeliti, vendar si je zaradi nemotenege prenosa pooblastil na oblastni samoupravi in načrta o združitvi obeh oblasti v eno samoupravno enoto od padca Uzunovičeve vlade aprila 1927 prizadevalo, da v Sloveniji ne bi prišlo do kadrovskih sprememb na najvišjih funkcijah v državni upravi.⁶⁷ To je bilo junija 1927 lažje uresničljivo tudi zato, ker Slovenija ni predstavljala interesnega področja Demokratske stranke.

Vsebinski poudarki v Koroščevih javnih nastopih med volilno kampanjo v Sloveniji so bili namenjeni predvsem pojasnjevanju prednosti široke samoupravne pred centralistično upravno ureditvijo. Na volilnih shodih je omenjal tudi revizijo ustave zaradi uvedbe druge poslanske zbornice v Narodni skupščini. Čeprav je bila zahteva po uvedbi gospodarske parlamentarne zbornice v Slovenski ljudski stranki dobro vsebinsko utemeljena in je bila stranka v dvajsetih letih 20. stoletja najizrazitejša zagovornica socialnih reform med meščanskimi strankami v Kraljevini SHS, pred skupščinskimi volitvami leta 1927 ni šlo za dejansko politično zahtevo Slovenske ljudske stranke, temveč za volilno parolo - z njo je načelnik Slovenske ljudske stranke poskušal zapolniti idejno praznino, nastalo po sklenitvi sporazuma Pašić - Radić, ko se je strankino vodstvo odmaknilo od zahteve po uvedbi zakonodajne avtonomije v Sloveniji.⁶⁸

⁶³ Slovenec, 5. 7. 1927, str. 1-2, Zbor zaupnikov SLS v Ljubljani - programatični volivni govor dr. Korošca; Glej tudi v: Slovenec, 3. 7. 1927, str. 2, Seja vodstva SLS; Slovenec, 5. 7. 1927, str. 4, SLS edina stranka v državi; Jutro, 14. 7. 1927, str. 2, Dolžnost SLS je, da gre zraven; Slovenec, 2. 8. 1927, str. 1, Znamenit govor dr. Korošca v Kranju; Slovenec, 9. 8. 1927, str. 2, Dr. Korošec v Slivnici in v Slov. Bistrici; Slovenec, 17. 8. 1927, str. 1, Velepomembne izjave g. Vukičevića; Jutro, 17. 8. 1927, str. 1, Blejski pakt je le pristanek SLS na Vukičevićeve program; Slovenec, 30. 8. 1927, str. 2, Tabor SLS v Ljutomeru - govor dr. Korošca; Slovenec, 31. 8. 1927, str. 2, Govor dr. Korošca na shodu SLS v Mariboru; Slovenec, 9. 9. 1927, str. 1, Ljubljana je govorila - govor dr. Korošca.

⁶⁴ PAM, fond Mestna občina Maribor, Zapisnik seje mestnega sveta z dne 28. 10. 1927; Slovenec, 22. 5. 1927, str. 2, Da bo večja blamaža; Jutro, 1. 6. 1927, str. 2, Pobratimija dr. Ravniharja s klerikalci; Slovenec, 1. 7. 1927, str. 1, Nezadovoljstvo proti Vukičeviću; Jutro, 13. 7. 1927, str. 1, Nova volišča; Slovenec, 2. 8. 1927, str. 1-2, Znamenit (programatični) govor dr. Korošca v Kranju; Slovenec, 27. 8. 1927, str. 1, Zmaga naših poslancev v finančnem odboru; Jutro, 6. 7. 1927, str. 2, "Mi sami in samo mi"; Slovenec, 10. 7. 1927, str. 1, Predsednik vlade v Sloveniji; Jutro, 10. 7. 1927, str. 1, Ministrski predsednik v Ljubljani; Slovenec, 8. 9. 1927, str. 1, Nova mistifikacija SDS.

⁶⁵ Slovenec, 10. 5. 1927, str. 1, Seja načelstva in vodstva SLS; Slovenec, 11. 5. 1927, str. 1, K seji vodstva SLS; Slovenec, 11. 5. 1927, str. 1, Tik pred volivno vlado?

⁶⁶ Jutro, 27. 5. 1927, str. 2, Pred velikimi spremembami v politični upravi; Slovenec, 8. 6. 1927, str. 1, Novi demokratski veliki župani; Jutro, 1. 9. 1927, str. 2, Borbo proti korupciji, nasilju in nemorali pridiguje dr. Korošec.

⁶⁷ Slovenec, 10. 6. 1927, str. 1, Poslanec Sušnik pri Vukičeviću; Slovenec, 14. 6. 1927, str. 1, Razgovori med dr. Korošcem in Vukičevićem; Slovenec, 15. 6. 1927, str. 1, Ukaz o rekonstruirani volivni vladi podpisan; Jutro, 16. 6. 1927, str. 1, Ukaz o imenovanju in upokojitvi velikih županov; Slovenec, 25. 6. 1927, str. 1, Dr. Korošec na dvoru; Slovenec, 12. 7. 1927, str. 1, Odmev blejskih dni po državi.

⁶⁸ Slovenec, 5. 7. 1927, str. 1-2, Zbor zaupnikov SLS v Ljubljani - programatični volivni govor dr.

Predstavniki Slovenske ljudske stranke so namenjali velik poudarek socialni preureditvi družbe v tako imenovano gospodarsko demokracijo na podlagi krščanskosocialnega programa, torej v socialno pravično državo.⁶⁹ Odklonili so revolucionarne metode komunističnega gibanja za rešitev socialnega vprašanja, kot alternativo pa so ponujali sistem zadrúžnega gospodarstva⁷⁰ na krščanskosocialni podlagi.⁷¹ Utemeljeno s prizadevanji za zvečanje stanovske diferenciacije družbe so se poslanci Jugoslovanskega kluba od volitev v Ustavodajno skupščino leta 1920 zavzemali za oblikovanje gospodarske parlamentarne zbornice.⁷² Zahtevo so izpostavili v svojem avtonomističnem programu iz leta 1921,⁷³ vsebinski predlog o tej temi pa je na podlagi dopolnjenega ustavnega načrta Jugoslovanskega kluba aprila 1923 podal zgodovinar Franjo Šuklje. Med pristojnosti politične poslanske zbornice je prišteval obravnavanje zunanje in obrambne politike ter sprejemanje finančnih zakonov. O ostalih zadevah bi po njegovi zamisli razpravljali v socialnoekonomski zbornici, kjer bi imeli povečan vpliv zastopniki delavskih zbornic.⁷⁴

Korošca; Slovenec, 6. 7. 1927, str. 1, Anton Korošec, Ljubljanski volivci!; Slovenec, 8. 7. 1927, str. 1, Bit naše stranke; Delavska politika, 9. 7. 1927, str. 1, Klerikalna avtonomija, socialistična samouprava; Slovenec, 2. 8. 1927, str. 1-2, Znamenit govor dr. Korošca v Kranju; Slovenec, 17. 8. 1927, str. 2, Dr. Korošec v Rajhenburgu; Slovenski gospodar, 18. 8. 1927, str. 3, Revizija ustave; Slovenec, 9. 9. 1927, str. 1, Ljubljana je govorila - govor dr. Korošca; Lojze Ude: Revizija ustave. V: Svobodna mladina, 1928, št. 6-7, str. 133; Delo zastopnikov Slovenske ljudske stranke, Ljubljana 1928, str. 3; o odmikanju SLS od zahteve po uvedbi zakonodajne avtonomije v Sloveniji glej v Ratej, Politični katolicizem, str. 108-125.

⁶⁹ Slovenec, 18. 8. 1927, str. 1, Slovenski centrum; Janko Kralj: Program in taktika ljudske stranke. V: Socialna misel, 1922, str. 13; Jurij Perovšek: Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazor slovenskega meščanstva. V: Zgodovinski časopis, 1997, št. 4, str. 548.

⁷⁰ Glavni steber gospodarskih ustanov SLS in eno najmočnejših zadrúžnih ustanov v državi je kot krovna organizacija mreže kmetijskih in kreditnih zadrug je v dvajsetih letih 20. stoletja predstavljala Zadrúžna zveza (glasilo Narodni gospodar). Predsednik Anton Korošec je bil tudi predsednik upravnega odbora Glavnega zadrúžnega saveza v Beogradu, v Sloveniji pa je delovanje Zadrúžne zveze nadzoroval podpredsednik Bogumil Remec, hkrati tudi predsednik Zadrúžne gospodarske zveze, ki je bila krovna organizacija katoliških bančnih zavodov. V Zadrúžno zvezo je bilo včlanjenih okrog 500 zadrug iz vse Slovenije, najmanj s območja Štajerske. Vodstvo stranke ni bilo naklonjeno povezovanju Zadrúžne zveze v enotno organizacijo na državni ravni, saj je to pomenilo državni nadzor in centralizacijo na gospodarskem področju. Zadrúžno gibanje v Sloveniji je po prvi svetovni vojni utrpelo škodo zaradi nestabilne valute in splošne gospodarske krize, po številnih bankrotih bank v letu 1926 pa je Zadrúžna zveza ponovno beležila upad članstva. Z začetkom delovanja oblastnih skupščin v Sloveniji in po sprejetju oblastnih proračunov se je položaj Zadrúžne zveze znatno izboljšal. Domoljub, 23. 5. 1923, str. 237, Glavna skupščina zadrúžne zveze; Slovenec, 8. 5. 1925, str. 2, 25-letnica Zadrúžne zveze v Ljubljani; Slovenec, 11. 4. 1926, str. 2, Skupščina glavne Zadrúžne zveze; Domoljub, 15. 6. 1927, str. 1, Držimo skupaj!; Domoljub, 30. 6. 1926, str. 411, Kako deluje Zadrúžna zveza; Domoljub, 15. 6. 1927, str. 378, Naše zadrúžništvo napreduje; Slovenec, 21. 2. 1928, str. 6, Zadrúžno gibanje v Sloveniji v letu 1927; Slovenec, 20. 4. 1928, str. 5, Glavna skupščina Zadrúžne zveze v Ljubljani.

⁷¹ Straža, 31. 3. 1920, str. 1-2, Socializacija; Slovenski gospodar, 15. 4. 1920, str. 3-4, Vera, duhovnik in politika; Straža, 23. 4. 1920, str. 1-2, Delo, mir in red!; Slovenski gospodar, 29. 4. 1920, str. 1, Kmet in štrajki; Straža, 30. 4. 1920, str. 1-2, O sedanjem štrajku; Straža, 17. 5. 1920, str. 1, Komunisti - izdajalci domovine; Straža, 19. 5. 1920, str. 1-2, Revolucija ali evolucija? Sporazum ali nasilje?; Janko Kralj: Program in taktika ljudske stranke. V: Socialna misel, 1922, str. 12.

⁷² Straža, 30. 12. 1922, str. 1, Vladimir Pušenjak, Ob Novem letu 1922; Slovenec, 9. 2. 1926, str. 1-2, Proračunski govor dr. Antona Korošca; Sodite po delih!, str. 70; Andrej Gosar: Načrt političnega programa. V: Socialna misel, 1922, str. 185-189; Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917-1921 : od majniške deklaracije do vidovdanske ustave. Maribor 1977, str. 337.

⁷³ Angelik Tominec: Smernice krščanske politične stranke. V: Socialna misel, 1923, str. 4; Jurij Perovšek: Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929). Ljubljana 1998, str. 78 in 82.

⁷⁴ Slovenec, 22. 4. 1923, str. 2-3, Franjo Šuklje, O dvojnem parlamentu; Andrej Gosar: Načrt političnega programa. V: Socialna misel, 1922, str. 185-189.

V drugi polovici dvajsetih let 20. stoletja so v Slovenski ljudski stranki pristali na postopno in parcialno uresničevanje zahteve o uvedbi druge poslanske zbornice.⁷⁵ Načrt o gospodarski zbornici so uvrstili med dolgoročne vizije razvoja jugoslovanskega parlamentarizma in sprejeli zamisel o prilagoditvi skupščinskega poslovnika, ki bi omogočila osnovanje posebnega parlamentarnega socialnoekonomskega odbora za gospodarskosocialna vprašanja.⁷⁶ Ustanovitev gospodarskega sveta v okviru ustavnih možnosti je bila predvidena tudi v zaključku gospodarske konference v Beogradu, ki jo je novembra 1928 sklical ministrski predsednik Anton Korošec.⁷⁷ Razlog za odstopanje od prvotne zahteve po uvedbi ekonomske zbornice lahko iščemo v politiki taktičnega približevanja Slovenske ljudske stranke vladi, ki omenjeni reformi parlamentarnega sistema ni bila naklonjena; ta bi lahko ob vključitvi večjega števila delojemalcev v proces odločanja v temeljih zamajala obstoječi ekonomski in politični sistem.⁷⁸

Soglasje k besedilu Blejskega sporazuma, ki sta ga Anton Korošec in ministrski predsednik javnosti predstavila 11. julija 1927 na Bledu, so zaupniki Slovenske ljudske stranke podali 3. julija 1927.⁷⁹ Glede na opisan razvoj dogodkov lahko sklepamo, da sta Anton Korošec in Velimir Vukičević temeljna vprašanja v zvezi s sporazumom reševala junija 1927. Njegova sklenitev je postala možna šele po umiritvi odnosov v Narodni radikalni stranki,⁸⁰ čas objave sporazuma pa je ustrezal tudi predstavnikom Slovenske ljudske stranke, saj so po zamenjavi velikega župana v mariborski oblasti februarja 1927 dosegli razpust občinskega sveta v mestni občini Celje in razpis občinskih volitev za 19. junij 1927.⁸¹

⁷⁵ Ko je vlada na podlagi Finančnega zakona za leto 1927/1928 (in 44. člena vidovdanske ustave) 9. junija 1927 izdala uredbo o sestavi gospodarskega sveta kot posvetovalnega telesa pri ministrstvu za trgovino, je svojega predstavnika vanj imenovala tudi Zadržna zveza pod predsedstvom Antona Korošca, člani Vukičevićeve in Koroščeve vlade pa so leta 1928 razpravljali o ustanovitvi gospodarskega sveta v okviru ministrstva za finance. Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 45/26. 4. 1927, str. 277, Finančni zakon za leto 1927/1928; Slovenec, 10. 6. 1927, str. 1, Uredba o sestavi gospodarskega sveta; Slovenec, 9. 2. 1926, str. 1, Proračunski govor dr. Antona Korošca; Slovenec, 3. 11. 1926, str. 1, Izjava dr. Korošca; Slovenec, 2. 8. 1927, str. 1-2, Znamenit (programatični) govor dr. Korošca v Kranju; Slovenec, 9. 9. 1927, str. 1, Ljubljana je govorila - govor dr. Korošca; Slovenec, 12. 5. 1928, str. 1, Seja ministrskega sveta; Slovenski narod, 9. 10. 1928, str. 1, Važna seja finančnega odbora.

⁷⁶ Slovenec, 20. 8. 1927, str. 2, Andrej Gosar, Gospodarska kriza in parlament; Andrej Gosar: Načrt političnega programa. V: Socialna misel, 1922, str. 185-189.

⁷⁷ Slovenec, 9. 11. 1928, str. 1, Ministrski predsednik je pozval zastopnike gospodarstva iz cele države.

⁷⁸ Veljko Mratović, Nikola Filipović, Smiljko Sokol: Ustavno pravo i političke institucije. Zagreb 1986, str. 368.

⁷⁹ Slovenec, 13. 8. 1927, str. 1, Dr. Korošec o takozvanem blejskem paktu.

⁸⁰ Jutro, 15. 6. 1927, str. 1, Prelom med Vukičevićem in radikali; Jutro, 16. 6. 1927, str. 1, Glavni udarec proti NRS; Slovenec, 19. 6. 1927, str. 1, Radikalna stranka v kritičnem položaju; Slovenec, 23. 6. 1927, str. 1, Napori glavnega odbora NRS za združenje vseh radikalov; Slovenec, 25. 6. 1927, str. 1, Radikalni centum z vlado proti pašičevcem; Jutro, 7. 7. 1927, str. 1, Pašičevci na umiku; Slovenec, 8. 7. 1927, str. 1, Pašičevci so doigrali?; Jutro, 8. 7. 1927, str. 1, Vlada zahteva kapitulacijo pašičevcev.

⁸¹ Arhiv Republike Slovenije, fond Gregor Žerjav (AS 1655), Pismo Ivana Kreka, 9. 7. 1927; Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 62/1927, str. 399-400, Kandidatne liste za občinske volitve v Celju dne 19. junija 1927; Slovenec, 21. 6. 1927, str. 1, Zmaga združenih strank v Celju; Jutro, 21. 6. 1927, str. 2, Občinske volitve v Celju; Jutro, 9. 7. 1927, str. 1, Občinske volitve v Ljubljani; Jurij Perovšek: Celje in politične razmere v jugoslovanski državi v letih 1918-1941. V: Iz zgodovine Celja 1918-1941, Celje 2001, str. 39; Tone Kregar: Upravni razvoj Celja v letih 1918-1941. Prav tam, str. 60.

Z izjemo polemik med različnimi skupinami v Narodni radikalni stranki, ki so bile bolj ali manj naklonjene sodelovanju s Slovensko ljudsko stranko, Blejski sporazum v širšem jugoslovanskem političnem prostoru ni izzval tolikšnega odmeva kot pri slovenskih političnih strankah.⁸² Podpis Blejskega sporazuma je bil v Sloveniji negativno ovrednoten zlasti zaradi predvolilne kampanje pred skupščinskimi volitvami leta 1927,⁸³ vendar Slovenski ljudski stranki zaradi kratkega časovnega razdobja od objave podpisa do parlamentarnih volitev ni povzročil politične škode - tudi po skupščinskih volitvah leta 1927 je ohranila 20 poslanskih mandатов v Narodni skupščini.⁸⁴ Uredniki slovenskih političnih časnikov so s številnimi komentarji sporazuma deloma blažili običajni poletni izpad političnih vesti, glavni razlog za njegovo veliko odmevnost pa je bila novica, da je vodstvo Slovenske ljudske stranke v okviru delovnega programa vlade kot nadomestilo za splošno zakonodajno avtonomijo Slovenije doseglo le pristanek vlade na dopolnila k Zakonu o oblastni in sreski samoupravi iz leta 1922 (o povečanju zakonodajnih in finančnih pristojnosti oblastnih samouprav), ki je soustvarjal centralistično upravno ureditev.⁸⁵

S sklenitvijo Blejskega sporazuma je dobila Slovenska ljudska stranka možnosti širokega uresničevanja oblastne samouprave v Sloveniji. Čeprav se je njeno vodstvo zavedalo, da bi utegnila objava novice o sklenitvi sporazuma povzročiti negativen učinek na volivce pred skupščinskimi volitvami, priložnosti za tesno sodelovanje z vlado ni želelo zamuditi, saj je le-to predstavljalo uresničitev političnih usmeritev, ki so jim sledili v stranki po sklenitvi sporazuma Pašić - Radić.⁸⁶ Po političnih spremembah v državi julija 1925 je sledilo politiki, ki je zahtevala hkratno prizadevanje za ohranitev avtonomistične identitete stranke v sferi (centralističnih) političnih interesov vlade. Opisan razvoj politike Slovenske ljudske stranke so politični nasprotniki povzeli kot nenačelno, *dvojno politiko* Antona Korošca v Beogradu in Ljubljani,⁸⁷ govorili so o programskem popuščanju v zahtevi po reviziji vidovdan-

⁸² Slovenski narod, 10. 7. 1927, str. 1, Kapitulacija in likvidacija SLS; Jutro, 12. 7. 1927, str. 1, "Pakt prijateljstva" med Vukičevićem in klerikalci; Strah pred volitvami; Slovenski narod, 12. 7. 1927, str. 1, Presenečeni in razočarani slovenski radikali; Sporazum med SLS in g. Vukičevićem; Jutro, 12. 7. 1927, str. 2, Odmevi pakta med Korošcem in Vukičevićem; Jutro, 13. 7. 1927, str. 1, Beograjski odmevi blejskega pakta; Delavska politika, 13. 7. 1927, str. 1, SLS ekspozitura NRS; Kmetki list, 13. 7. 1927, str. 4, Popolna kapitulacija dr. Korošca; Slovenec, 14. 7. 1927, str. 1, Sporazum med Vukičevićem in Korošcem velik državni akt; Slovenski narod, 16. 7. 1927, str. 1, Vedno ostrejši odpor proti blejskemu paktu; Kmetki list, 20. 7. 1927, str. 2, Pokvarjena gospoda; Kmetki list, 27. 7. 1927, str. 1, Slaba kupčija; Kmetki list, 3. 8. 1927, str. 2, Vukičević-Koroščeva zveza; Svetozar Pribičević: Diktatura kralja Aleksandra. Zagreb 1990, str. 49-52; Milan Stojadinović: Ni rat ni pakt. Rijeka 1970, str. 248-252.

⁸³ Jutro, 6. 7. 1927, str. 2, "Mi sami in samo mi"; Kmetki list, 13. 7. 1927, str. 1-2, Ivan Pucelj, Programatični volilni govor dr. A. Korošca; Jutro, 9. 7. 1927, str. 2, Definitivna kapitulacija g. Korošca pred državnim in narodnim edinstvom; France Filipič: Anton Korošec in marksisti. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1991, št. 1, str. 87; Jovanović, Politički sukobi, str. 216-217; Stiplošek, Slovenski parlamentarizem, str. 174.

⁸⁴ O tem piše Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 358-359; Janko Prunk: Slovenski narodni vzpon : narodna politika 1768-1992. Ljubljana 1992, (dalje Prunk, Slovenski narodni vzpon) str. 252; Stiplošek, Slovenski parlamentarizem, str. 174.

⁸⁵ Slovenec, 15. 7. 1927, str. 1, Negativna in pozitivna politika; Slovenec, 17. 8. 1927, str. 1, Velepomembne izjave g. Vukičevića; Jutro, 17. 8. 1927, str. 1, Blejski pakt je le pristanek SLS na Vukičevićev program.

⁸⁶ Slovenec, 2. 8. 1927, str. 1-2, Znamenit (programatični) govor dr. Korošca v Kranju.

⁸⁷ Jutro, 6. 8. 1927, str. 2, Klerikalna politična morala ali SLS v Beogradu; Kmetki list, 28. 9. 1927, str. 1, Dr. Korošec - srbijanski radikal!; Jutro, 24. 7. 1928, str. 2, V Beogradu belo, v Sloveniji črno; Kmetki list, 25. 7. 1928, str. 2-3, Igor Rosina, Avtonomija Slovenije in SLS; Jutro, 17. 11.

ske ustave ter o vsebinski izpraznjenosti avtonomističnega programa.⁸⁸ Na vodstvo Slovenske ljudske stranke je padel očitek o izdaji slovenskega naroda, s čimer so kritiki želeli opozoriti na neuspešnost strankinega delovanja, ki se je na temelju katoliškega kulturnega in avtonomističnega državnopravnega programa predstavljala kot politična zastopnica slovenskega naroda v jugoslovanski državi.

Politični nasprotniki Slovenske ljudske stranke - predstavnice slovenskega političnega katolicizma - so v zvezi z Blejskim sporazumom pogosto opozarjali na moralno nevzdržnost sklenjenega sporazuma, vendar je Katoliška cerkev politiko opredeljevala kot avtonomen instrument za upravljanje države, zato do sklepanja sporazumov med katoliškimi in idejno nasprotnimi političnimi strankami ni imela zaдржkov.⁸⁹ Tudi ocene nekaterih zgodovinarjev o oportunistični politiki Slovenske ljudske stranke v povezavi s sklenitvijo Blejskega sporazuma kažejo na neupoštevanje objektivnih političnih okoliščin.⁹⁰ Vodstvo Slovenske ljudske stranke je sprejemalo politično prilagajanje kot del legitimne politične prakse, če je le-to prispevalo k uresničitvi ljudske na stanovski podlagi organizirane katoliške države.⁹¹ Zaradi naraščajočih zunanjepolitičnih trenj med državami v jugovzhodni Evropi in kraljevih prizadevanj za oslabitev moči največjih parlamentarnih strank v času vlad Nikole Uzunovića je bilo aktivno delovanje za dosego revizije ustave, ki je predstavljalo bistvo njenega političnega delovanja do sklenitve sporazuma Pašić - Radić leta 1925, politično iracionalno. Vodstvo Slovenske ljudske stranke se je na spremembe v razvoju večstrankarskega sistema v Kraljevini SHS odzvalo s taktičnim približevanjem Narodni radikalni stranki, s čimer si je zagotovilo mesto v procesu državnega odločanja. Ohranilo ga je lahko ob primerljivem volilnem rezultatu glede na parlamentarne volitve leta 1923 in 1925, zato je z delovanjem za dosego večjih pristojnosti oblastnih samouprav in s poudarjeno državotvorno držo tudi poslednjo

1928, str. 2, Dvolična vloga dr. Korošca in njegove stranke; Jutro, 27. 12. 1928, str. 1, V Beogradu centralisti, na Hrvatskem avtonomisti; Jutro, 28. 12. 1928, str. 1, Janov obraz klerikalne politike - Svetozar Pribičević o klerikalnih revizionističnih projektih; Jurij Perovšek: Blejski sporazum. V: Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941. Ljubljana 1997, str. 324; Janko Prunk: Politični profil in delo dr. Antona Korošca v prvi Jugoslaviji. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1991, št. 1, str. 38.

⁸⁸ Slovenski književnik leve katoliške usmeritve in pristaš mladinskega križarskega gibanja Božo Vodušek je v razmišljanju o etiki in politični miselnosti Slovencev podvomil v iskrenost slovenskega avtonomističnega stališa z utemeljitvijo, da je v svojem jedru nagnjeno k sklepanju političnih kompromisov, zato je obsodil sklenitev Blejskega sporazuma. Božo Vodušek: Etika in politična miselnost Slovencev. V: Križ na gori, 1926-1927, št. 6-7, str. 105; Lojze Ude: Značilnost zadnjega volilnega boja in današnji notranjepolitični položaj v svitu borbe za samostojno združeno Slovenijo. V: Mladina, 1927-1928, št. 1, str. 20; isti, Revizija ustave. V: Svobodna mladina, 1928, št. 6-7, str. 133-134; Slovenec, 18. 8. 1927, str. 1, Slovenski centrum; Slovenec, 23. 8. 1927, str. 1, Važen programatičen govor dr. Korošca v Ptuj.

⁸⁹ Die Zerrüttung der zwischenvölkischen Beziehungen Rundschreiben Papst Pius XI. vom 23. Dezember 1922 Ubi Arcano. V: Mensch und Gemeinschaft in Christlicher Schau. Dokumente. Freiburg 1945, str. 709, 716-717 in 736.

⁹⁰ Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 358-359; Zečević, Na zgodovinski prelomnici, str. 208; Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 252; Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem, str. 174.

⁹¹ Janko Kralj je leta 1922 v okviru debate o oblikovanju podrobnega programa SLS v katoliškem mesečniku *Socialna misel* med drugim zapisal: "Naprej k ljudski državi in k novemu socialnemu redu! Bij in spremljaj, podiraj in gradi! V vseh položajih, na vseh vijugastih cestah, ki jih mora hoditi politična stranka, v opoziciji in na vladi, v koalicijah z meščanskimi ali z marksističnimi skupinami, pri delu za samopomoč, v vojni in miru, naj stane žrtev ali ne, vedno in povsod je pred nami glavni cilj: ljudska država, odločujoči vpliv delovnih stanov, novi družbeni red. Vsaka koalicija in vsaka opozicija je dobra le, če je korak naprej v sistematičnem prodiranju." Janko Kralj: Program in taktika ljudske stranke. V: Socialna misel, 1922, str. 14; Glej tudi: Nekaj osnovnih misli o državi. V: Križ na gori, 1925-1926, št. 5-6, str. 89.

volilno kampanjo v dvajsetih letih prejšnjega stoletja izvedlo na podlagi avtonomiističnega državnopravnega programa;⁹² Anton Korošec je stališče o odločilnem pomenu trdnih idejnih izhodišč Slovenske ljudske stranke na predvolilnem shodu 31. julija 1927 v Kranju povzel v besedah: "*Naša moč je v idejah.*"⁹³

Mateja Ratej

THE POLICY OF THE SLOVENE PEOPLE'S PARTY PRIOR TO THE BLED AGREEMENT IN 1927

S u m m a r y

Anton Korošec, leader of the Slovene People's Party, and Velimir Vukičević (National Radical Party) began an open political cooperation after the conclusion of the Pašić-Radić agreement in July 1925. Although their political alliance was fully implemented with the conclusion of the so-called Bled Agreement on 11 July 1927, a high degree of confidence between the Slovene People's Party and the National Radical Party had been evident even before that. On 16 June 1927 Anton Korošec travelled to Bulgaria which played an important role in the Yugoslav vision of the development of international relations in South-eastern Europe. The two countries had been on the brink of armed conflict in 1925 and 1926. However, the conclusion of the Tirana Pact between the Kingdom of Italy and Albania in November 1926 again made relevant the Yugoslav plans for the formation of the Balkan Pact, a defence alliance against Italian political interests in the Balkans. The question on the significance of the visit by Anton Korošec in Sofia, in June 1927, is connected with his appointment as Minister of Internal Affairs in February 1928 and, at the same time, with the contents of the Bled Agreement. The fact that the leadership of the Slovene People's Party had abandoned its oppositional political attitude by mid-June 1927 suggests that, at the time, Anton Korošec and Velimir Vukičević were already resolving fundamental issues regarding the Agreement. The conclusion of the Bled agreement gave the Slovene People's Party opportunities for a wide implementation of self-government in Slovenia. In compensation for a renunciation of general legislative autonomy in Slovenia, the Party obtained the government's approval of the amendments to the 1922 Local Self-Government Act. Due to growing political tensions between the South-eastern European countries and the king's efforts to weaken the major parliamentary parties under the governments of Nikola Uzunović, the active cooperation to achieve a revision of the Constitution, which was the key objective of the Slovene People's Party prior to the Pašić-Radić agreement in 1925, was politically irrational. The leadership responded to the changes in the development of the multi-party system in the Kingdom of the SHS with a tactical rapprochement with the National Radical Party, thereby securing a place in the national decision making process. As this could be preserved by achieving election results comparable with the 1923 and 1925 parliamentary elections, the leadership, in order to secure greater competence of local self-governments, carried out the last electoral campaign in the 1920's on the basis of an autonomist statutory programme and an accentuated State making attitude.

⁹² Slovenec, 14. 7. 1927, str. 1, Pod vedno isto zastavo; Slovenec, 21. 7. 1927, str. 2, Važen govor Velje Vukičevića; Slovenski gospodar, 21. 7. 1927, str. 1, Ivan Vesenjaj, Odkrito in odločno napreji!; Slovenec, 2. 8. 1927, str. 1-2, Znamenit (programatični) govor dr. Korošca v Kranju; Slovenec, 31. 8. 1927, str. 2, Govor dr. Antona Korošca v Mariboru; Slovenec, 6. 9. 1927, str. 1, Sijajno uspeli shodi dr. Korošca v Moravčah, Kamniku in Škofji Loki; Slovenski gospodar, 8. 9. 1927, str. 3, Ivan Vesenjaj, Prosim odgovora!; Slovenski gospodar, 5. 1. 1928, str. 1, Josip Hohnjec: O Slovenskem gospodarju; Slovenskim volivcem za 11. september 1927. Ljubljana 1927, str. 51 in 58.

⁹³ Slovenec, 2. 8. 1927, str. 1-2, Znamenit (programatični) govor dr. Korošca v Kranju.

1.01
Prejeto 7. 11. 2005

UDK 343.322(497.1)"1941/1945"

Boris Mlakar*

Oblike kolaboracije med drugo svetovno vojno s posebnim pogledom na dogajanje v večnacionalni Jugoslaviji**

IZVLEČEK

Večnarodni sestav Kraljevine Jugoslavije je vsekakor pomembno vplival na pojav kot tudi na razsežnosti kolaboracije z okupacijskimi oblastmi po porazu in razkosanju države aprila 1941. V napadu in pri okupaciji so namreč sodelovale sosednje države, ki so imele že stare aspiracije oziroma revindikacije do posameznih delov Jugoslavije, ker so menile, da gre za osvoboditev njihovih zatiranih manjšin oziroma (ponovno) združitev nacionalnega ozemlja, ali je šlo še za druge zgodovinske in pseudozgodovinske argumente. Na tej podlagi je tako v določenih predelih jugoslovanskega ozemlja prišlo do kolaboracije z okupatorjem vsaj dela prebivalstva na neke vrste nacionalni podlagi. Nadaljnja dinamična razmerja med okupatorjem in domačimi subjekti pa so privedla tokom vojne še do drugih virov kolaboracije. Tu je veliko vlogo odigralo tudi odporiško gibanje, kjer je glede na njegovo komunistično vodstvo strah pred bodočo zmago komunizma predstavljal nov vir za nastanek kolaboracije. Avtor v referatu sistematično predstavi zadevni razvoj po posameznih jugoslovanskih pokrajinah, z izjemo Srbije.

Ključne besede: Jugoslavija, Slovenija, 2. svetovna vojna, okupacija, kolaboracija, odporiško gibanje

ABSTRACT

TYPES OF COLLABORATION DURING THE SECOND WORLD WAR WITH A PARTICULAR FOCUS ON THE EVENTS IN THE MULTIETHNIC YUGOSLAVIA

The multiethnic structure of the Kingdom of Yugoslavia significantly contributed to the emergence and extent of collaboration with the occupying forces after the collapse and the parcelling out of the Yugoslav state in April 1941. Neighbouring countries with ancient aspirations or claims regarding specific parts of Yugoslavia participated in its attack and occupation, believing that this was a matter of liberating their suppressed minorities, reunification of their national territory or other historical and pseudo historical arguments. This collaboration was, therefore, ethnically based, at least in some geographical areas and sectors of the population. The subsequent dynamic relations between the occupiers and domestic subjects during the war resulted in other sources of collaboration. In this, an important role was also

* Dr. znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: boris.mlakar@inz.si

** Razširjen referat na konferenci "War Time Collaboration in Nazi Occupied Europe 1939-1945", ki jo je 13. In 14. oktobra 2005 v Firencah organiziral tamkajšnji Evropski univerzitetni inštitut. Avtor v referatu ne obravnava medvojnih razmer v Srbiji, ker jih je na konferenci posebej predstavil prof. Milan Ristić z univerze v Beogradu.

played by the resistance movement, in that its communist leadership and the fear of a possible future triumph of communism was a new incentive for the emergence of collaboration. In the paper, the author systematically presents the course of events in individual Yugoslav territories, with the exception of Serbia.

Key words: Yugoslavia, Slovenia, Second World War, occupation, collaboration, resistance movement

Podobno kot sama vojna tudi okupacija nasprotnikovega ozemlja ter pripadajočega prebivalstva ni nikakršen nov zgodovinski pojav. Toda druga svetovna vojna je glede na svoj totalni značaj vnesla v življenje na okupiranih območjih nove ter vznemirljive izzive in dileme. Ljudje so se v novih razmerah, ki jih je vzpostavil fašistični okupacijski sistem, odločali ali pa so se bili prisiljeni odločati za zelo različne taktike preživetja pod sovražno okupacijo. Stvarne možnosti ter načine in oblike prilagajanja so določale po eni strani predvsem namere okupacijskih oblasti, po drugi pa seveda tudi interesi in potrebe okupiranega ozemlja oziroma njegovega prebivalstva. Kot rezultat osvajalnih pohodov nacistične Nemčije in njenih zaveznic je na zasedenih območjih širom Evrope nastalo veliko število različnih okupacijskih sistemov. Če je okupacijska oblast spoštovala določila mednarodnega vojnega prava, v našem primeru t.i. Haaških konvencij iz leta 1907 ter njihovih dopolnitev iz časa med obema vojnama, je na okupiranem ozemlju v odnosu med oblastmi in prizadetim prebivalstvom lahko nastal sistem obojestranskih obveznosti in pravic, kar je bilo pomembno za ohranitev znosnega civiliziranega življenja in za zadovoljevanje vsakdanjih potreb ljudi. Toda le malo je bilo v Evropi (ali Aziji) v letih druge svetovne vojne primerov, da so sile Osi kot okupacijske oblasti spoštovale določila vojnega prava, saj bi lahko za prva leta okupacije v tem smislu izpostavili zgolj primera Danske in britanskih Kanalskih otokov.¹

Znotraj dinamičnega razmerja okupator - okupirano prebivalstvo je tako nastal cel spekter načinov obnašanja, od interesnega ali ideološkega identificiranja z okupatorjem ter iz tega izhajajoče brezpogojne kolaboracije kot ene skrajnosti, pa vse do oboroženega odpora oziroma boja na življenje in smrt kot druge skrajnosti. Kateri vzorec je v posamezni deželi prevladal, je bilo odvisno tudi od predzgodovine in specifičnih zgodovinskih razmerij med okupatorjem in objektom okupacije. Toda pogosto se je dogajalo, da so bile meje ločnice med posameznimi vzorci zabrisane, enako pa je tudi znotraj enega načina obnašanja lahko obstajalo več odtenkov, oziroma, kot je zapisal eden od britanskih zgodovinarjev, celo znotraj najtemnejšega pojava politične kolaboracije je bilo, tako kot v Rembrandtovem avtoportretu, lahko še mnogo odtenkov črnega ali rjavega.²

Glede na že omenjeni značaj druge svetovne vojne, ki je po zaslugi nelegalne agresije nacifašističnega tabora dobila obeležja totalne vojne z izrazitimi ideološkimi in celo rasističnimi razsežnostmi, je tudi vsakokraten odnos okupiranega prebivalstva in njegovih vodilnih subjektov (elit) do nacističnega okupatorja dobival značaj temeljnih odločitev. Vprašanje kolaboracije je v tem kontekstu glede na sta-

¹ Madeleine Bunting: *The Model Occupation : The Channel Islands under German Rule 1940-45*. London 2004.

² Michael Burleigh: *The Third Reich : A New History*. London 2001, str. 418.

lišča nacizma do obstoja posameznih držav in narodov lahko postalo tudi vprašanje narodne izdaje oziroma veleizdaje. Prva polovica 20. stoletja je bila tudi čas prvega razmaha univerzalnih ideologij ter celo že nadnacionalnih organizacij in institucij, kar je vnašalo dodatne dimenzije v razmerja med posameznikom in njegovo svobodno voljo na eni ter pripadnostjo kolektivu na drugi strani. Toda nacistična agresivna, rasistična in do nekaterih skupnosti odkrito uničujoča politika je obnovila in oživila narodnostno, skoraj rodovno pripadnost, vsaj pri najbolj ogroženih skupnostih. Zato so postale spet zelo aktualne tudi dileme o zvestobi narodu in državi ter logično tudi o kolaboraciji in izdajstvu. Marsikje je povojna diskusija o tem pokazala, da je treba vedenje in dejanja posameznikov ocenjevati predvsem po njihovih dejanskih učinkih in seveda tudi po njihovih lastnih avtentičnih vrednotah in ne po vnaprejšnjih, predtem obstoječih miselnih vzorcih. Ljudje, ki so bili iskreno prepričani, da je njihovo delovanje v korist njihovega naroda, ne morejo biti obravnavani kot izdajalci.³ Toda učinek njihovih dejanj je lahko imel za njihove sonarodnjake negativne posledice, oziroma so jih le-ti tako subjektivno doživljali.

Med prebivalstvom okupiranih dežel je sicer sprva vladala vsaj načelna enotnost v presoji, kdo je sovražnik in kdo prijatelj oziroma zaveznik in tudi kaj so v novem položaju bistveni narodni (državni) interesi, ki so med vojno na preizkušnji. Seveda okupirano prebivalstvo in njihove vodilne elite že pred okupacijo niso enotne in enako ostane tudi po okupaciji. Kot glavni sovražnik je definiran napadalec oziroma okupator, saj je bilo zelo malo tistih, ki bi si želeli sovražne okupacije kot take. Toda to še ni določalo, kdo in v kolikšni meri bo po ustalitvi okupacijskega sistema sodeloval z okupatorjem in prav tako tudi ni pomenilo, da že ob samem začetku niso obstajali ljudje ali skupine ljudi, ki so se okupacije veselili in pozdravljali sovražnikove vojake. Tudi to se je namreč iz določenih razlogov dogajalo, kar bomo na primeru Jugoslavije tudi pokazali. Toda ocene o tem, kdo je sovražnik in koliko je teh sovražnikov, se lahko med vojno spreminjajo, spreminja se lahko tudi hierarhija sovražnikov, kar skoraj neizogibno vpliva tudi na oblike in intenzivnost kolaboracije in seveda, komplementarno temu, tudi odpora.⁴

Okupacija ustvari novo stanje in prizadeti ljudje ter njihovi vodilni subjekti skušajo ugotoviti, kaj to novo stanje pravzaprav pomeni in na podlagi ocene se tudi odločajo za taktiko preživetja pod novim režimom, za najbolj racionalno stališče, ki bo v skladu z njihovimi kratkoročnimi ali dolgoročnimi nameni in tudi koristmi celotnega naroda, v kolikor se čutijo poklicani, da govorijo v njegovem imenu. Nastopi torej trenutek odločitve, pri čemer pa pri dejanskem ravnanju nastopi mnogo različnih dejavnikov oziroma argumentov. Pri odločitvah za kolaboracijo ali odpor in seveda za vse možne vmesne načine poleg racionalnih presoj o interesih in koristih pogosto nastopijo tudi moralni in ideološki razlogi. Če govorimo o kolaboraciji, ima seveda sodelovanje s sovražnikom tudi izrazit moralni - praviloma negativen - predznak in tako ni naključje, da se v zvezi s tem govori tudi o pomanjkanju narodne zavesti in človeškega dostojanstva. To je pomembno zato, ker ko govorimo o kolaboraciji, mislimo na tiste vsebine in oblike sodelovanja z vojnim sovražnikom in okupatorjem, ki niso bile nujne za osebno in skupinsko preživetje. Vse

³ Peter Vodopivec: O izdajstvu, narodnem izdajstvu in kolaboraciji. V: Delo, 20. 4.-4. 5. 1996.

⁴ Holm Sundhaussen: Okkupation, Kollaboration und Widerstand in den Ländern Jugoslawiens 1941-1945. V: Europa unterm Hakenkreuz : Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Berlin-Heidelberg 1994, str. 354-355.

ostale oblike naj bi torej bile nenujne, moralno vprašljive in škodljive za narodne interese; to je veljalo posebej v primerih, ko je okupator nastopal izrazito sovražno, morda celo z uničevalnimi načrti. Toda življenje pod okupacijo je tako pred posameznike kot tudi pred različne sloje prebivalstva ter še bolj pred organizirane družbene skupine postavljalo nove in nepredvidene dileme, ki pa niso bile samo moralne narave.⁵

Že iz prej navedenega se vidi, da je bila kolaboracija med drugo svetovno vojno zelo kompleksen pojav in da zato različne pojavne oblike in intenzivnosti kolaboracije nudijo obilo možnosti za njihovo sistematično razvrščanje, pri čemer na tem mestu izpuščamo tiste vrste kooperacije z okupatorjem, za katere smo dejali, da so bile za preživetje na okupiranih območjih nujne. Oblike in tipe kolaboracije lahko razvrščamo po zelo različnih kriterijih, saj npr. lahko govorimo o aktivni ali pasivni, ideološki ali politični, poklicni ali upravni, gospodarski ali kulturni ter vojaški ali policijski kolaboraciji itd. Predvsem stvar metodologije in hkrati terminologije je, če lahko govorimo tudi o narodnostni ali celo državni kolaboraciji. Vsekakor pa lahko ločimo kolaboracijo na skupinski ravni od tiste na individualni ravni. Možno so tudi konkretne kombinacije vseh teh kriterijev, pri čemer naj kot posebej izstopajoč primer izpostavimo nastop t.i. kvizlingov.

Zgodovinopisje se je v zadnjih desetletjih precej ukvarjalo tudi z omenjeno sistematizacijo pojava kolaboracije, pri čemer se zdi, da do današnjih dni kot najpomembnejša referenca ostaja razvrstitev nemškega avtorja Wernerja Ringsa. Le-ta v celotnem spektru odnosa okupator - okupirano prebivalstvo razlikuje nevtralnno, brezpogojno, pogojno in taktično kolaboracijo na eni strani ter simbolični, polemični, defenzivni in ofenzivni odpor na drugi strani.⁶ Ne da bi oporekali utemeljenosti takšne razporeditve, pa bi lahko isti korpus kolaboracije poimenovali oziroma razvrstili v nekaj temeljnih sklopov tudi na nekoliko drugačen način.

V prvi sklop uvrščamo kolaboracijo, ki je posledica ideološke in politične identifikacije z okupatorjem oziroma z njegovimi dejanskimi ali pripisanimi (zaželenimi) cilji. Enačenje je lahko že vnaprejšnje, izhaja še iz časa pred okupacijo, lahko pa nastopi takoj po okupaciji. Lahko gre za enačenje le z delom nacifašistične ideologije oziroma vojnih ciljev Osi, ki pa se subjektu, ki kolaborira, zdi odločilen. Take kolaborante prežema zavest in želja po zmagi sil Osi ter seveda po porazu zaveznikov. Posamezni motivi za tovrstno kolaboracijo so lahko poleg osnovne fašistične ideologije še posebej protikomunizem, antisemitizem, pangermanizem ali t.i. nova Evropa. Omenjene kolaborante gre iskati med voditelji in pripadniki posameznih nacionalnih fašističnih strank in gibanj, med posameznimi ideologi, književniki, filozofi in novinarji, nenazadnje pa so iz njihovih vrst izšli tudi že omenjeni kvizlingi. Ta kolaboracija je bila aktivna in prostovoljna, izvajala pa se je v vzdušju intenzivne domače profašistične propagande. Takšno propagando je seveda podžigala tudi nacistična okupacijska oblast. Dejanski izraz takšne "prvinske" kolaboracije so

⁵ O tej temi zelo prepričljivo govori študija Rab Bennett: *Under the Shadow of the Swastika : The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler's Europe*. Houndmills-New York 1999.

⁶ Werner Rings: *Leben mit dem Feind : Anpassung und Widerstand in Hitlers Europa 1939-1945*. München 1979. O tem glej tudi dela Hans Werner Neulen: *An deutscher Seite : Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS*. München 1985; David Littlejohn: *The Patriotic Traitors: A History of Collaboration in German-occupied Europe, 1940-45*. London 1972; Yves Durand: *La collaboration à la française au miroir européen*. V: *La France sous Vichy: Autour de Robert O. Paxton*. Bruxelles 2004.

bile tudi prostovoljske SS enote, predvsem iz prostovoljcev iz zahodnoevropskih in severnoevropskih dežel, za boj proti boljševizmu na vzhodni fronti.⁷

Drugi sklop bi lahko v soglasju z Ringsom poimenovali funkcionalno ali taktično kolaboracijo. Njeni nosilci izkoriščajo vojne razmere in prisotnost okupatorja za uresničitev svojih lastnih ciljev. Le-ti se lahko kratkoročno prekrivajo s cilji okupatorjev, zato tudi lahko pride do sodelovanja. Šele okupacija nudi ali naj bi nudila možnost za uresničevanje teh ciljev. Najbolj očitne primere take kolaboracije je najti na okupiranih ozemljih Sovjetske zveze, v manjši meri na Balkanu in še manj v Zahodni Evropi. Gre za, recimo temu, nacionalni vir kolaboracije, ko se posamezni narodi ali vsaj njihovi deli oziroma narodne manjšine s pomočjo novega okupatorja poskušajo rešiti dotedanjega okupatorja ali zatiralca. Doseči hočejo osvoboditev oziroma narodno emancipacijo. V Sovjetski zvezi se je s tem kombiniral tudi protirevolucionarni odpor proti boljševiškem sistemu, kar je seveda veljalo tudi za del samih Rusov. V takem vzdušju tako ni presenečalo, da so bili Nemci ponekod pozdravljeni kot osvoboditelji, pri čemer pa so bili potencialni in dejanski kolaboranti ob takem, nacističnem zavezniku glede na neizogibni izhod druge svetovne vojne že v vnaprej brezizhodnem položaju. Predvsem po zaslugi Hitlerjevega odpora do slovanskih in vzhodnih narodov pa je bil tudi sicer ta kolaboracionistični potencial slabo izkoriščen. Nacionalni vir kolaboracije je drugod v takem ali drugačnem kontekstu opazen pri Hrvatih in Albancih na Balkanu ter Flamcih, Bretoncih in celo Furlanih v Zahodni Evropi. Seveda so nacisti le-te izkoriščali in celo podpirali zato, da bi lažje obvladovali okupirano ozemlje.

Kot nekakšno podvrsto taktične kolaboracije bi lahko izpostavili še eksistencialno-obrambni vir kolaboracije. Le-ta pride do izraza kasneje, glede na dogodke med vojno, pogosto v povezavi z delovanjem in taktiko odporniških gibanj in ima lahko značilnosti protirevolucije oziroma privede tudi do oblik državljanske vojne v pogojih okupacije. Gre za odločitev za aktivni protiboljševiški boj tudi na domačih tleh. Odporniška gibanja so namreč bila različno usmerjena, problemi pa so ponavadi nastajali tam, kjer je bil odpor pod vodstvom ali pa povsem v domeni komunistov. Le-ti so kazali jasne namene po prevzemu oblasti ob koncu vojne ter po izvedbi revolucije in ta nevarnost je vzbudila nove kolaboracionistične potenciale, predvsem na Balkanu, a tudi ponekod v Zahodni Evropi. Podobno je vplivala tudi izzivalna in tvegana taktika odporniških gibanj, s katero se vsaj del prebivalstva ni strinjal, posebej še zaradi tega, ker so okupatorjevi policijski organi pri zatiranju odpora ter ob represalijah včasih dosledno uporabljali institut kolektivne odgovornosti, kar je posebej na Balkanu, imelo izredno tragične posledice za prebivalstvo. Revolucionarna perspektiva in tudi omenjena taktika komunističnega odporniškega gibanja je marsikje privedla do razkola med le-tem ter drugim, bolj zmernim in pragmatičnim odporniškim gibanjem, ki so ga ponavadi vodile liberalne ali konservativne politične sile. Kot posledica se je ponekod zato nekomunistično odporniško gibanje znašlo na robu ali v bližini kolaboracije. V takih primerih je šlo, kot smo že omenili, za očitno spremembo v doživljanju hierarhije sovražnikov.⁸

⁷ Boris Mlakar: Epuracija in poveljne žrtve v Zahodni Evropi. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1996, št. 1-2, str. 47-61.

⁸ Boris Mlakar: Domobranstvo, njegov nastanek in konec v evropskih primerjavah. V: *Zgodovina v šoli*, 2003, št. 3-4, str. 9-11.

K navedenemu moramo dodati tudi obširen in raznorodni sklop kolaboracije zaradi oportunističnih motivov. Gre za to, da v težkih vojnih razmerah mnogi posamezniki pristanejo na sodelovanje z okupatorjem s ciljem, da bi pač ta čas čim lažje preživel, pri čemer pa večkrat prestopijo mejo med nujnimi in manj nujnimi stiki z okupatorskimi oblastmi. Zato takšna kolaboracija pogosto dobi moralno dvomljive in za druge ljudi oziroma za skupnost škodljive razsežnosti. V marsikaterem primeru pa je navidez oportunistično sodelovanje z okupatorjem nujno za osnovno preživetje in je tako v bistvu izsiljeno, saj se le na ta način prizadeti izognejo že predvideni nesrečni usodi; v sodelovanje so lahko posamezniki prisiljeni tudi prek groženj z represalijami. Usode ruskih vojnih ujetnikov ali pa judovskih svetov v getih so za to več kot zgovorni primeri.⁹

Vse prej omenjene oblike kolaboracije in kooperacije z okupatorjem so se v času druge svetovne vojne dogajale tudi na Balkanu in tako tudi v zasedenih pokrajinah tedanje Kraljevine Jugoslavije. Le ta je nastala po prvi svetovni vojni z združitvijo Srbije in Črne gore s t.i. Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov, to je južnoslovanskim ozemljem razpadlega avstro-ogrskega cesarstva. Država se ni posebej odlikovala po demokratični politični ureditvi, poleg tega pa so jo stalno pretresali notranji socialni in posebej nacionalni, etnični spori, pri čemer bi težko dejali, da je bila prav za vse probleme odgovorna t.i. velikosrbska dominacija ali pa diktatura kralja Aleksandra Karadjordjevića po letu 1929. Uspešni atentat na kralja leta 1934 v Marseillesu, v katerega so bili vpleteni hrvaški in makedonski skrajni nacionalisti, je položaj samo še zaostрил. Kljub temu je bil konec 30. let narejen poskus pomiritve med Srbi in Hrvati, predvsem z ustanovitvijo posebne hrvaške banovine. Jugoslaviji, ki se je v času med obema vojnama navezovala predvsem na Francijo, vse sosednje države niso bile naklonjene, nekatere so ji bile celo izrazito sovražne. V njihovih očeh je bila Jugoslavija umetna versajska tvorba, ki jo je treba slej ko prej razbiti in to na njene "naravne" sestavne dele. Dodatna nevarnost je nastopila leta 1938, po priključitvi (anšlusu) Avstrije, kar so posebej občutili Slovenci na skrajnem severozahodu. Hitler je z vse bolj trdnim ekonomskim navezovanjem ter s političnim pritiskom konec marca 1941 dosegel končni pristop Jugoslavije k Trojnemu paktu ter jo je zato hotel kot državo ohraniti. To ni veljalo za Mussolinija, ki je kot dedič predhodnega italijanskega imperializma kljub občasnemu taktiziranju imel v načrtu razbitje države kot potencialnega tekmeca na Jadranu, oziroma s tem doseči, da bi Jadran postal povsem italijansko morje.

Toda po demonstracijah proti pristopu k Trojnemu paktu ter po probritanskem puču srbskih častnikov, ki jim je sledil, se je tudi Hitler odločil za napad in razbitje Jugoslavije. Tu nastopi večnacionalnost dežele, dejavnik, ki smo ga izpostavili v naslovu prispevka. Hitler je namreč poleg Italije k sodelovanju pri agresiji povabil še Madžarsko in Bolgarijo. V celoti je to pomenilo, da so v napadu sodelovale sosednje države, ki so imele že stare težnje oziroma zahteve do posameznih delov jugoslovanskega državnega ozemlja, bodisi zato ker so menile, da gre za osvoboditev njihovih zatiranih manjšin oziroma (ponovno) združitve nacionalnega ozemlja, bodisi, da je šlo za druge zgodovinske in psevdozgodovinske argumente. V kratkotrajni vojni aprila 1941 so tako sile Osi prisilile jugoslovansko vojsko k vdaji, nakar je bila država v celoti zasedena in po Hitlerjevem okusu tudi razkosana. Kralj in

⁹ Bennett, *Under the Shadow of the Swastika*, str. 185-215.

vlada sta se prek Bližnjega Vzhoda končno zatekla v britansko varstvo v London. V tujino so se umaknili tudi nekateri drugi posamezniki iz politične in kulturne elite, toda velik del le-te je ostal v zasedeni deželi in se je moral soočiti z možnostmi, ki jih je prinesla okupacija, prav s tistimi, ki so že omenjene.

Okupacija oziroma razkosanje jugoslovanskega prostora ter iz tega izhajajoči različni okupacijski sistemi so bili dejansko vzročno povezani z že omenjeno edinstveno nacionalno ter kulturno in zgodovinsko raznolikostjo države. Sklicevanje na tovrstne argumente je veljalo tako za utemeljevanje bolgarske okupacije in aneksije večjega dela Makedonije kot tudi za madžarsko zasedbo dela Vojvodine in severozahodnih ozemelj ob Dravi in Muri. Podobno je bilo z italijansko osvojitvijo velikega dela Dalmacije in Boke Kotorske. V ta kontekst bi lahko uvrstili celo italijansko okupacijo zahodne Makedonije in večine Kosova, kjer je (ali naj bi) fašistična oblast nastopala v imenu oziroma zastopala interese marionetne albanske vlade s ciljem doseči zaželeno združitev vseh Albancev v veliki Albaniji. Sicer pa je Hitler z odločitvami glede konkretne razdelitve jugoslovanskega plena hotel doseči več ciljev: na severozahodu razširiti meje nemškega rajha s po njegovem za hitro germanizacijo primernim slovenskim ozemljem; začasno okupirati dele Jugoslavije, posebej Srbijo, zaradi pomembnih komunikacijskih povezav; zadovoljiti teritorialne aspiracije svojih zaveznikov pri napadu; zadovoljiti hrvaške ustaše pri zahtevi po neodvisni državi kot nagradi za njihov doprinos pri rušenju Jugoslavije; v globalu ohraniti in nato še razširiti nemške možnosti pri ekonomskem izkoriščanju tega prostora.¹⁰

Glede razvoja po posameznih jugoslovanskih pokrajinah se najprej pomudimo pri najjužnejši pokrajini, to je pri Makedoniji, ki so ji v tedanji Jugoslaviji pogosto rekli kar južna Srbija. Večji del vardarske Makedonije je na povabilo Hitlerja zasedla Bolgarija, enako tudi del jugovzhodne Srbije in majhen del vzhodnega Kosova. Pri Makedoniji so bolgarske oblasti njeno zasedbo in priključitev utemeljevale s tem, da so Makedonci pravzaprav Bolgari in da je tako prišlo do osvoboditve dela Bolgarov izpod srbske oblasti in njihove združitve z matično državo. Del makedonskega prebivalstva je dejansko bil na takem stališču in je prihod Bolgarov pozdravljal ter sodeloval z novimi oblastmi. Odraž takega stališča je bila ustanovitev Centralnega akcijskega komiteja v Skopju, ki pa so ga nezaupljive bolgarske oblasti kmalu razpusstile. Le-te so si prizadevale v čim krajšem času Makedonce pobolgariti ter so v ta namen začele silovito kulturno in propagandno ofenzivo, tudi s širitvijo bolgarskih patriotskih organizacij, med katerimi je najbolj izstopalo društvo "Branik".¹¹ Sicer pa je imela v makedonski zgodovini v prvi polovici 20. stoletja najbolj vidno vlogo osvobodilna organizacija VMRO, ki ji je v tem času načeloval Ivan Mihajlov. Formalno se je Mihajlov zavzemal za samostojno makedonsko državo, a se je ob moralni nemški in ustaški podpori vsa prva leta okupacije zadrževal v Zagrebu.¹² Odporniško gibanje pod vodstvom komunistov se je zaradi probolgarskega stališča njihovega voditelja Metodija Šatorova sicer začelo šele v pozni jeseni 1941, vendar je postajalo vse močnejše, tudi zaradi neuspeha bolgarizacije dežele.

¹⁰ Jozo Tomasevich: *War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945 : Occupation and Collaboration*. Stanford 2001, str. 61 (dalje Tomasevich, *Occupation and Collaboration*).

¹¹ Džordži Malkovski: Bugarskata fašistička organizacija "Branik" vo Makedonija 1941-1944. Skopje 1992.

¹² Nada Kisić Kolanović: Ivan Vanča Mihajlov : makedonski revolucionar uskračen za domovinu i korijene. Časopis za suvremenu povijest, 2002, št. 1, str. 107-139.

Zato so oblasti za boj proti partizanom iz domačinov organizirale t.i. kontračete, v katerih so sodelovali tudi pristaši Mihajlova.¹³ Le-ta je poskušal Nemce prepričati, da bi njegove pristaše organizirali v posebne SS enote, vendar razen majhne enote v začetku leta 1944 njegovo prizadevanje ni obrodilo sadov. Podobno je propadla tudi njegova s strani Nemcev sponzorirana akcija septembra 1944, da bi razglasil samostojno makedonsko državo. Nemci so s tem želeli pomiriti makedonsko oze-mlje, ki je postajalo zaradi njihovega umika iz Grčije vse bolj pomembno.¹⁴ Sicer pa je od sredine leta 1942 v severni in zahodni Makedoniji delovalo tudi nekaj čet-niških enot, ki so se naslednje leto razvile v več brigad in korpusov. Nekatere iz-meden teh enot so imele do partizanskega odporniškega gibanja strpen odnos in so jeseni 1944 tudi pristopile na njegovo stran.¹⁵

Kot že omenjeno, so Italijani v imenu Albanije po umiku nemških enot spomla-di 1941 zasedli skoraj celotno Kosovo in zahodno Makedonijo ter z aneksijo tega ozemlja ustvarili t.i. Veliko Albanijo, ki je bila v celoti pod italijansko kontrolo ozi-roma zasedbo. Albanski nacionalisti s tem še niso bili zadovoljni ter so zahtevali, da jim Bolgari odstopijo tudi mesto Skopje. Italijanska oblast je v jezikovnem pogledu pokrajini nadela povsem albansko lice, pospeševala je organizacijo albanske fašisti-čne stranke, enako tudi ustanavljanje kolaboracionističnih enot iz albanskih doma-činov v obliki prostovoljskih vaških in obmejnih straž. Te enote so sodelovale tudi pri izganjanju srbskih in črnogorskih naseljencev iz pokrajine. Podobno so se do-godki odvijali tudi na območju zahodne Makedonije. Septembra 1942 so tudi na Kosovu obnovili organizacijo Bali Kombëtar, ki je sprva delovala kot odporniško gibanje, vendar se je zaradi svojega protikomunizma ter zavzemanja za Veliko Al-banijo vse bolj približevala italijanski in kasneje nemški okupacijski oblasti in tako končno postala kolaborantska organizacija. Podobno politično in vojaške podporo okupatorjem je dajala tudi t.i. Druga prizrenska liga, ustanovljena po premirju z Italijo in po zasedbi pokrajine s strani Nemcev. V tedaj osnovani Albanski nacio-nalni komite in kasnejšo albansko vlado se je kot minister vključil tudi Xhafer De-va, glavni kolaboracionistični voditelj s Kosova.¹⁶ Nemci so pospeševali formiranje večjih kolaboracionističnih enot, ki bi jih sestavljali Albanci s Kosova. Tako je bil konec 1943 formiran t.i. Kosovski polk, ki so ga uporabili za bojevanje s partizani v sosednjih pokrajinah. Spomladi 1944 so končno formirali še 13. SS divizijo "Skenderbeg", ki je štela približno 7000 mož, a s povsem nemškim poveljniškim kadrom. Vendar je bilo moštvo z vidika nemških potreb nezanesljivo in je kasneje množično dezertiralo.¹⁷ Pristaši Xhaferja Deve oziroma pripadniki Bali Kombëtarja pa so bili na Kosovu aktivni še po umiku nemškega okupatorja, tako da so imele jugoslovanske komunistične oblasti z njimi še veliko težav.¹⁸ Čeprav je glede na raz-mere na Kosovu točno število različnih vrst kolaboracionistov težko ugotoviti, pa

¹³ Džordži Malkovski: Profašističkite i kolaboracionističkite organizacii i grupi vo Makedonija 1941-1944 godina. Skopje 1995.

¹⁴ Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 167.

¹⁵ Mladen Colić: Četničke vojne formacije u Makedoniji 1942-1944. godine. V: *Vojnoistorijski glasnik*, 1974, št. 1, str. 145-167.

¹⁶ Bernd J. Fischer: *Albania at War 1939-1945*. London 1999; Milutin Folić: *Okupacioni sistem i kolaboracija na Kosovu i Metohiji 1941-1945*. V: *Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije*. Tom I. Podgo-rica 1997, str. 561-573.

¹⁷ Pavle Dželetović Ivanov: *21. SS-divizija Skenderbeg*. Beograd 1987.

¹⁸ Rajko Vidačić: *Obračun sa balistima 1944-1952*. Beograd 1990.

je videti utemeljena ocena, da je bila na območju tedanje Jugoslavije prav albanska kolaboracija najbolj množična, saj je zajela največji del prebivalstva.¹⁹

Črno goro, ki so jo tudi zasedli Italijani, so še pred prvo svetovno vojno razdvajali spori med separatisti, t.j. pristaši samostojnosti (t.i. zeleniši) ter prosrbskimi nacionalisti (t.i. bjelaši). Prvi so pozdravili italijansko okupacijo kot korak k ponovni pridobitvi samostojnosti. 12. julija 1941 je njihova nacionalna skupščina na Cetinju razglasila samostojno Črno goro, kot dedno monarhijo, na čelu s staro dinastijo Petrović. Toda princ Mihajlo Petrović je krono odklonil, zato je moral italijanski kralj določiti regenta. Najizrazitejša osebnost med separatisti je bil Sekula Drljević. Vse to pa je bilo več ali manj simboličnega značaja, saj je zatem izbruhnila ljudska vstaja proti italijanskim okupatorjem, v novem odporiškem gibanju pa so kmalu pridobili monopolno vlogo komunisti. Čeprav je bila prva vstaja zadušena, pa so komunisti postajali vse močnejši, predvsem pa so izvajali izredno sektaško politiko, ki jo je spremljal tudi velik teror nad prebivalstvom, ki jim morebiti ni bilo naklonjeno. To je na drugi strani začasno okrepilo velikosrbske četnike pod vodstvom Pavla Djurišića, prišlo pa je tudi do zbližanja med nacionalisti in separatisti. Vsekakor je na delu Črne gore tedaj divjala prava državljanska vojna, pri čemer je bila prisotnost italijanskih okupatorjev zgolj stranskega pomena. Četniki so v Sandžaku in vzhodni Bosni zagrešili kar nekaj pokolov nad muslimanskim prebivalstvom. Čeprav je del četnikov tedaj že sodeloval z Italijani oziroma z Nemci, pa so jih le-ti po ofenzivi v Hercegovini spomladi 1943 ujeli in razorožili.²⁰ Po premirju z Italijo so tudi Črno goro zasedli Nemci, ki so obnovili podporo črnogorski samoupravi, na kar je kazala ustanovitev upravnega sveta, hkrati pa so ponovno podprli četnike, tako da je Djurišić lahko organiziral črnogorski prostovoljski korpus z okrog 8000 možmi.²¹ Ob bližajočem se koncu vojne je Drljević v Zagrebu formiral nekakšno črnogorsko begunsko vlado, vendar kljub zvezam z ustaškimi oblastmi ni mogel preprečiti pokola, ki so ga ustaši izvedli nad umikajočimi se črnogorskimi četniki.

Najbolj izstopajoči primer vloge etničnega faktorja v procesu razbijanja Jugoslavije in tudi kot primer najbolj ekstremnega kolaboracionizma in kvizlinštva predstavlja Nezavisna država Hrvatska (NDH). Z razglasitvijo "neodvisnosti" 10. aprila 1941 v Zagrebu je prišla do izraza oblika, lahko bi rekli, "avtentične", vnaprej pripravljane in zaželenne kolaboracije, ki je imela hkrati tudi značaj pete kolone. Hitler in Mussolini sta s tem Hrvaško uporabila kot glavni argument in kot največji "kamen", s katerim je bila razbita jugoslovanska država. V tej satelitski državi sta postavila na oblast ustaše, pri katerih ni šlo zgolj za pragmatično podporo in identificiranje s trenutnimi in konkretnimi načrti oziroma dejanji okupatorjev, temveč tudi za skoraj popolno enačenje z ideološkimi in celo rasnimi cilji nacizma. Ustaško gibanje je v svojem razvoju od začetkov v dvajsetih let 20. stoletja v agitiranju proti t.i. velikosrbskemu zatiranju Hrvatov - tudi s pomočjo in spodbudo Italije in Madžarske, torej obeh že omenjenih revanšističnih držav - prehodilo pot od majhne skupine nacionalističnih ekstremistov pa do osvoboditelja hrvaškega naroda in no-

¹⁹ Branko Petranović: Srbija u drugom svetskom ratu 1939-1945. Beograd 1992, str. 248.

²⁰ Radoje Pajović: Kontrarevolucija u Crnoj Gori : četnički i federalistički pokret 1941-1945. Cetinje 1977; Špiro Lagator: Kvislinške vojne formacije u Crnoj Gori 1941-1945. V: Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije. Tom I. Podgorica 1997, str. 515-522.

²¹ Tomasevich, Occupation and Collaboration, str. 143-148; Vučeta Redžić: Gradjanski rat u Crnoj Gori 1941-1945. godine, 1-2. Podgorica 2002.

silca oblasti kvizlinške države, ki naj bi bila uresničitev avtentičnih nacionalnih aspiracij hrvaškega naroda. Po svojem statusu se je sicer NDH lahko primerjala s podobno fiktivno samostojno Slovaško Josefa Tisa. Država je po sporazumu med Nemčijo in Italijo spadala v interesno sfero slednje, v vojaškem pogledu pa je bila delno tudi okupirana in s tega vidika razdeljena v več con. Država naj bi dobila tudi svojega kralja - italijanskega princa, vendar je tudi to ostalo več ali manj pri zamislih.

Na čelu NDH je stal Ante Pavelić, imenovan poglavnik, obdan z glavnimi sodelavci - doglavniki. Toda država ni bila etnično homogena: če odmislimo muslimane, so tretjino prebivalstva predstavljali osovraženi Srbi, da ne govorimo še o Judih in Romih. Po Pavelićevem načrtu naj bi srbski "problem" rešili nekako po tretjinah: tretjino Srbov naj bi izgnali, tretjino pokatoličaniili ter tretjino preprosto pobili. In dejansko, v prvih mesecih popolnega kaosa in brezpravja je izbruhnulo tako protisrbsko nasilje, da je vzbudilo celo zgražanje predstavnikov okupatorskih oblasti. Vrh hrvaške katoliške cerkve je v začetku v tem pogledu igral dvoumno vlogo, a je vsaj nadškof Alojzije Stepinac proti taki politiki protestiral. Tako je NDH med tedanjimi satelitskimi državami izstopala tudi po prakticiranju ekstremnega rasističnega in ideološkega nasilja, ki je bilo po svoji genocidnosti primerljivo le še s politiko holokavsta nacističnega rajha samega.²² Čeprav je bila v formalnem smislu to celo neke vrste parlamentarna država, pa so glavno besedo na vseh področjih imeli ustaši. Kot glavna policijska oziroma varnostna sila je delovala ustaška milica (vojnica), ki je bila tako neke vrste politična, partijska vojska. Spominjala je na nacistično SS in to ne samo po svojih črnih uniformah, temveč predvsem po svojih zločinih pri preganjanju Srbov ter pri iztrebljanju hrvaških Judov in Romov.²³ Pojem ustaškega genocidnega nasilja je postalo koncentracijsko taborišče Jasenovac, čeprav je res, da žrtev, ki so tam izgubile življenje, ne moremo več šteti v stotisočih, kot se je to iz propagandnih razlogov prikazovalo v preteklih desetletjih.²⁴ NDH je imela tudi svojo redno vojsko - Hrvatsko domobranstvo, ki pa je bilo z menjavanjem vojne sreče vse bolj nezanesljivo in je mnogo njegovih pripadnikov dezertiralo k partizanom. Konec leta 1944 je zato ustaško vodstvo združilo ostanke domobranstva z bolj zanesljivimi ustaškimi enotami v skoraj 20 divizij, združenih v pet ustaških korpusov. Poleg tega je v okviru oboroženih sil NDH delovalo tudi močno orožništvo.²⁵ Pavelić je Hitlerju ponudil tudi hrvaško pomoč v neposrednem boju proti boljševizmu na vzhodni fronti in tako v Rusijo poleg letalske in pomorske enote poslal tudi pehotno legijo, ki je bila nato popolnoma razbita, a ne tudi pobita v razvalinah Stalingrada. Poleg tega so Nemci iz hrvaških "prostovoljcev" po vežbanju v Nemčiji formirali tudi tri t.i. legionarske divizije, ki so sodelovale v bojih proti partizanom na ozemlju NDH.²⁶

²² Ladislaus Hory, Martin Broszat: *Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945*. Stuttgart 1964; Bogdan Krizman: *Ustaše i Treći Reich*, 1, 2. Zagreb 1983; Marcus Tanner: *Croatia : A Nation Forged in War*. New Haven - London 1997, str. 141-167.

²³ Fikreta Jelić-Butić: *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*. Zagreb 1977, str. 135-187; Nikola Popović: *Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande*. Beograd 1989; Alan Labus: *Tisak NDH o svjetskim ratnim događajima*. V: *Časopis za suvremenu povijest*, 2004, št. 2, str. 523-550.

²⁴ Meho Visočak, Bejdo Sobica (ur.): *Jasenovac : žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*. Sarajevo 1998.

²⁵ Ivan Košutić: *Hrvatsko domobranstvo u drugom svetskom ratu*. Zagreb 1992; Damir Jug: *Oružane snage NDH : sveukupni ustroj*. Zagreb 2004.

²⁶ Dragan Kljakić: *Ustaško domobranska legija pod Stalingradom*. Zagreb 1979.

Pred ustaškim nasiljem so številni Srbi bežali v gozdove, vendar se je le del teh priključil komunističnemu partizanskemu gibanju. Drugi del, ki se je organiziral v četniške enote, so italijanske oblasti izrabile v svojo korist, tudi ob nasprotovanju ustaških oblasti, ter so jih spomladi 1942 organizirale v t.i. prostovoljno protikomunistično milico (Milizia Volontaria Anticomunista). Oskrbovale so jih s hrano in orožjem ter sčasoma usmerile predvsem proti vse močnejšim partizanom.²⁷

V okvir Nezavisne države Hrvatske je spadalo tudi ozemlje Bosne in Hercegovine. Kot poseben verski in tudi politični subjekt so že pred vojno nastopali tamkajšnji muslimani. Ustaško vodstvo jih je proglasilo za del ali celo za "cvet" hrvaškega naroda in videti je, da tradicionalno vodstvo muslimanov ni nasprotovalo takemu statusu. Tudi verski voditelj, t.j. Reis-ul-Ulema Fehim Spaho, je bil v začetku zelo proustaško usmerjen. Mnogi muslimani so se priključevali ustaškim enotam in tudi sodelovali v zločinih proti srbskemu prebivalstvu. Toda sledil je protiudarec s srbske strani in v vzhodni Bosni so četniki delali masakre nad muslimanskim prebivalstvom.²⁸ Le-to se je znašlo v stiski, videlo pa je, da jih ustaške oblasti ne morejo učinkovito zaščititi, zato se je vse bolj obračalo na obe okupatorski sili, najprej na Rim, zatem seveda na Berlin. Pod tutorstvom prvih so nastale enote muslimanske milice, ki pa se niso borile proti četnikom, temveč v glavnem proti partizanom.

Znotraj NDH kljub deklariranemu hrvaštvu muslimani le niso uživali prave enakopravnosti v primerjavi s Hrvati, na kar je med drugim kazalo tudi dejstvo, da so imeli v hrvaški vladi le enega ali največ dva ministra.²⁹ Prihajalo je do določene napetosti med katoličani in muslimani, zato je del vodstva slednjih v začetku novembra 1942 poslal Hitlerju memorandum z zahtevami po posebnem, avtonomnem statusu Bosne znotraj NDH, ki bi bila pod neposrednim varstvom Wehrmachta. Zahtevali so tudi osnovanje posebnih muslimanskih enot, osnovo zanje pa so videli v že delujoči muslimanski legiji pod poveljstvom majorja Muhameda Hadžiefendića. Nemci seveda iz obzira do ustašev želji po muslimanski avtonomiji niso mogli ustreči, drugače pa je bilo z vprašanjem muslimanskih vojaških enot. Za muslimane se je takorekoč - tudi zaradi skupnega sovražnika - zelo ogrel Heinrich Himmler ter se odločil, da iz bosanskih muslimanov formira SS divizijo. Februarja je Hitler izdal ustrezno povelje za ustanovitev 13. Waffen SS gorske divizije "Handschar" (hrvaške št. 1). Začela se je rekrutacija in vežbanje muslimanskih prostovoljcev, h katerim so dodali tudi nekaj Hrvatov in Albancev. To je bila prva SS divizija, ki jo je Himmler ustanovil iz negermanskega moštva. Odziv je bil dober, toda enota te divizije, ki se je vežbala v Franciji, se je celo uprla. Po končanem vežbanju v Nemčiji je bila divizija premeščena v Bosno, kjer je v boju proti partizanom in srbskemu prebivalstvu zagrešila kar nekaj krvavih zločinov. Nemci so k propagandi in verski podpori divizije pritegnili tudi jeruzalemskega velikega muftijo Husseinija, s čimer so se povezovale ideje o zgodovinski sorodnosti in sodelovanju nacionalnega socializma in islama. Toda omenjeno početje bosanskih esesovcev je v novem položaju postalo neproduktivno in Nemci so divizijo avgusta 1944

²⁷ Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 251-263; Fikreta Jelić-Butić: Četnici u Hrvatskoj 1941-1945. Zagreb 1986.

²⁸ Zdravko Dizdar, Mihael Sobolevski: Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941-1945. Zagreb 1999.

²⁹ Enver Redžić: Bosna i Hercegovina u drugom svjetskom ratu. Sarajevo 1998; isti, Bosna i Hercegovina 1941-1945 u njemačkim i italijanskim dokumentima. Sarajevo 1996; Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, str. 488-506.

umaknili iz Bosne. Njeni pripadniki so množično dezertirali k partizanom in ustašem, tako da je divizija kot taka dejansko prenehala obstajati, čeprav so Nemci njen naziv ohranili kot kamuflažo za druge enote. Podobno usodo je doživela tudi ne do kraja formirana 23. SS divizija "Kama" (hrvaška št. 2).³⁰

Nazadnje se nekoliko bolj podrobno posvetimo še medvojni usodi Slovenije, majhne dežele na skrajnem severozahodu tedanje jugoslovanske države, stisnjene med Italijo in Avstrijo. Tu so po letu 1938 že gospodovali nacisti, ki so še okrepili revanšistične in aneksionistične težnje po severnem delu Slovenije, sklicujoč se pri tem na nekdanjo vključenost Štajerske in Kranjske v avstrijsko cesarstvo in na ekonomsko močno nemško manjšino. V skrajni interpretaciji naj bi bili sicer tamkajšnji Slovenci celo zgolj slovensko govoreči Avstrijci oziroma Nemci.³¹ Ob sami okupaciji je omenjena nemška manjšina nastopala kot peta kolona, zatem pa kot najzanesljivejša opora nacističnemu okupacijskemu režimu. Le-ta je imel za osnovni cilj uničenje slovenskega naroda kot političnega in etničnega subjekta in je zato takoj izbrisal vse znake slovenske prisotnosti in tako tudi ni pričakoval niti ne želel kakršnekoli kolaboracije s slovenskim nacionalnim predznakom. Dopusčal je le kolaboracijo tamkajšnjih Nemcev ter tistih Slovencev, ki so se odpovedali svoji narodnosti.³² Podobno, z istim ciljem, čeprav z nekoliko milejšo politiko, so postopale madžarske okupacijske oblasti v Prekmurju na vzhodu Slovenije. Tudi tam so na pot kolaboracije takoj stopili pripadniki tamkajšnje madžarske manjšine ter manjši del Slovencev, ki je bil že od prej pod kulturnim in političnim madžarskim vplivom.³³

V južni Sloveniji, ki so jo okupirali Italijani, je tok dogodkov ubral nekoliko drugačno pot. Italijani so sicer v nasprotju z mednarodnim pravom to t.i. Ljubljansko pokrajino (Provincia di Lubiana) takoj priključili h Kraljevini Italiji, vendar so v njej ohranili kulturno in delno upravno avtonomijo Slovencev. Edino v tej pokrajini je praktično in simbolno Slovenija še obstajala naprej in je predstavljala tudi pribežališče za begunce z nemškega okupacijskega območja. Zato je v pokrajini prišlo do neke vrste upravne in tudi politične kolaboracije, ki je bila sicer v skladu z določili mednarodnega prava in ni škodovala narodnim interesom. Predstavniki vseh slojev slovenskega prebivalstva so sodelovali v t.i. sosvetu (consulta) pri italijanskem visokem komisarju. Ta organ je sicer imel le malo pristojnosti in ko so italijanske oblasti po začetku odporiških akcij tudi proti nevpletenemu prebivalstvu nastopale z izredno ostrimi represalijami, so člani sosveta začeli izstopati in je zato izgubil vsakršen pomen. Kljub temu so se na račun njegovega najbolj izpostavljenega člana, to je bivšega bana Marka Natlačena, tako pri kraljevski vladi v begunstvu kot tudi pri britanskih zaveznikih v začetku slišali določeni očitki o kolaboraciji; takšen vtis pa so v tisku z napihnjjenimi vestmi pospeševale tudi same italijanske oblasti.³⁴

³⁰ Enver Redžić: Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija : autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh. Sarajevo 1987; Neulen, An deutscher Seite, str. 216-218; Nijaz Hamza: Punt bosanskega SS bataljona. V: Republika, 26. 3. 1995.

³¹ Christian Promitzer: Znanost in zločin - Inštitut za jugovzhodno nemštvo v Gradcu 1938-1945. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2005, št. 1, str. 79-96.

³² Tone Ferenc (ur.): Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945. Maribor 1980; Makso Šnuderl: Dnevnik 1941-1945, 1 : V okupirani Ljubljani. Maribor 1993.

³³ Ferdo Godina: Prekmurje 1941-1945 : prispevek k zgodovini NOB. Murska Sobota 1980.

³⁴ Tone Ferenc: La provincia "italiana" di Lubiana : documenti 1941-1942. Udine 1994; Marco Cuzzi: L'occupazione italiana della Slovenia (1941-1943). Roma 1998.

Prejšnje slovenske politične elite so se v glavnem umaknile v ilegalo ter vzdrževale stike - tudi obveščevalnega značaja - z begunsko kraljevsko vlado v Londonu. V Sloveniji ni bilo nobene profašistične skupine in razen nekaterih posameznikov so bili vsi za zavezniški tabor in tudi pričakovali njegovo zmago. Omenjene elite in njihovi podmladki so organizirale ilegalne legije kot zametke odporiškega gibanja, ki so se ukvarjale z obveščevalno dejavnostjo in čakale na navodila vlade v tujini oziroma na približevanje zavezniških front. V zametkih se je poleti 1941 začelo organizirati tudi slovensko četniško gibanje. Na drugi strani smo imeli zelo aktivno komunistično partijo kot del vsejugoslovanske partije, ki se je tik pred vojno odločila, da v primeru sovražnega napada in okupacije organizira odpor, če bodo razmere hkrati primerne tudi za izvedbo revolucije oziroma za prevzem oblasti.³⁵ Po nemški invaziji na Sovjetsko zvezo so komunisti že iz internacionalne obveznosti do prve države socializma skupaj s svojimi levičarskimi zavezniki dvignili upor. V južnejših jugoslovanskih pokrajinah so takoj trčili na legalistično četniško gibanje, medtem ko v Sloveniji pravega notranjega nasprotnika še niso imeli. So pa sami s svojo razredno dikcijo in vse pogostejšimi likvidacijami ljudi iz meščanskega tabora ustvarjali vedno večjo napetost med Slovenci, čeprav je bila med njimi načelna odporiška naravnost v začetku vsesplošna.³⁶

Komunisti so svoje nasprotnike, ki so jim sprva nasprotovali zgolj s pisanjem v ilegalnem časopisju, začeli imenovati "bela garda", kar je kazalo na izrazoslovje in seveda tudi vzdušje iz časa po oktobrski revoluciji v Rusiji. Italijanske oblasti so seveda poskušale izrabljati nastali spor, pri čemer so instrumentalizirale tudi slovenski legalni tisk, ki se je vse bolj spreminjal v navadno kolaboracionistično trobilo. S preobratom in prvimi zmagami Rdeče armade pred Moskvo, še bolj pa z obstojem prvih ozemelj, ki so jih kontrolirali partizani, je komunistično vodstvo odporiškega gibanja pospeševalo revolucionarno usmeritev in priprave na skorajšnji prevzem oblasti, pri čemer naj bo omenjeno, da je partija sicer iz Moskve dobivala drugačna navodila. Taka naravnost je med drugim pomenila na stotine pobitih domačih resničnih in potencialnih nasprotnikov. Italijanske oblasti so na drugi strani izvajale splošno pustošenje in množično pobijanje prebivalstva, tako da se je le-to znašlo v nemogočem in frustrirajočem položaju. Ponekod je prišlo do spontanega odpora proti partizanom, kar je izrabilo ilegalno meščansko vodstvo s svojimi legijami ter se po taktični presoji, da nastopajoča komunistična grožnja pomeni večjo nevarnost kot pa le začasna okupacija, pogodilo z okupacijskimi oblastmi o formiranju samobrambnih vaških straž. Podobno kot že prej v Hercegovini in na Hrvaškem so Italijani te formacije organizirali in poimenovali kot prostovoljno protikomunistično milico (MVAC). Večina njenih pripadnikov je bila prostovoljcev, toda precejšen del bojnikov je vanjo vstopil zaradi italijanske grožnje, da bodo sicer odpeljani v koncentracijsko taborišče. Temu bi torej lahko rekli izsiljena kolaboracija. Med partizani in omenjeno milico so v mesecih pred italijansko vdajo septembra 1943 potekali ogorčeni spopadi, kar je ob spremljajočem ideološkem in političnem boju že spominjalo na državljansko vojno. Vsaj na propagandni ravni je nastajal vtis, da gre za spopad med komunistično in katoliško stranjo, čeprav so bile stvari bolj za-

³⁵ Peta zemaljska konferencija KPJ. Izvori za istoriju Saveza komunista Jugoslavije, I/10. Beograd 1980, str. 204.

³⁶ Boris Mlakar: Upor ali kolaboracija - resnična dilema? V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 2, str. 113-122.

pletene, saj je bila sicer tudi večina partizanov katoličanov. V druge slovenske pokrajine ta spopad v ekstremnih oblikah ni segel, nasprotniki komunistov so bili namreč prešibki, pa tudi okupatorske oblasti niso dopuščale kakšne uradne slovenske kolaboracionistične aktivnosti. To je veljalo tako za nacistične oblasti na Štajerskem in Gorenjskem kot tudi za italijanske fašistične oblasti na Primorskem, ki je sicer spadala pod kraljevino Italijo že od leta 1918. Partizansko gibanje je imelo tu tudi bolj poudarjen narodnoosvobodilni značaj in je uživalo splošno podporo prebivalstva.

Po 8. septembru 1943 sta v Ljubljanski pokrajini obe strani pričakovali zavezniško izkrcanje v Istri. V tem primeru bi šlo za vprašanje, kdo je gospodar tega ozemlja in kdo se bo zaveznikom predstavil kot zastopnik slovenskega naroda. V kratkotrajni, takorekoč čisti državljanski vojni so tedaj partizani obračunali z meščanskimi nasprotniki, čeprav so le-ti upali tudi na medsebojni sporazum. Ker ujetnikom v glavnem ni bilo prizanešeno, je to predstavljalo nov šok in ponovno utrditev prepričanja, da je komunistična nevarnost resna in da prihodnost z njo ne prinaša nič dobrega. To je bila osnova za nadaljevanje politične in oborožene kolaboracije tudi z Nemci, ki so v naslednjih tednih okupirali in po ofenzivnih akcijah proti partizanom utrdili svojo oblast tudi v Ljubljanski pokrajini ter na Primorskem in v Istri. Te pokrajine so nacisti vključili v Operacijsko cono Jadransko primorje (Operationszone Adriatisches Küstenland), pri čemer so v Ljubljani kot nekakšnega malega kvizlinga na oblast postavili bivšega jugoslovanskega generala Leona Rupnika.³⁷ Iz ostankov nekdanje protikomunistične milice ter iz novih prostovoljcev so s pomočjo Nemcev organizirali novo kolaboracionistično formacijo - Slovensko domobranstvo. Le-to je sestavljalo 13.000 moških in je bilo bolj učinkovito kot omenjena milica in se je do neke mere razširilo tudi na nekatere sosednje pokrajine, čeprav vse te formacije niso imele skupnega poveljstva. Nemške oblasti so se namreč zavedale, da je tudi pri njih prisoten močan nacionalistični naboj in da večina pripadnikov simpatizira z zavezniško stranjo ter so zato strogo nadzirale ideološko vzgojo domobrancev na eni ter tudi vsako ilegalno organiziranje na drugi strani. Ko so ilegalne strukture znotraj domobranstva postale premočne in ko so že prešle v fazo priprav za upor proti Nemcem, je nastopil gestapo in marsikateri domobranski častnik je tako končal v Dachauu.³⁸

Na mednarodni sceni je Titova partizanska vojska pridobila zavezniško priznanje, prišlo je tudi do sporazuma med Titovo in kraljevo vlado, kar je imelo za posledico, da so bili vsaj tisti kolaboracionisti, ki so se poleg komunistične nevarnosti sklicevali tudi na zvestobo in legitimnost kraljeve vlade, pozvani, da se priključijo Titovi vojski. V Sloveniji je vsaj pri pripadnikih domobranstva ta poziv obvisel v zraku, saj sta bila nezaupanje in strah, povzročena z dotedanjimi tisočimi žrtvami in zločini na obeh straneh, že prevelika. Ob vsem tem je zanimivo, da je celo na prelomu 1944/1945 prihajalo do primerov, ko so bile posamezne skupine ljudi takorekoč potisnjene v kolaboracijo z okupatorjem. Tako je npr. v vzhodni Sloveniji od poletja 1943 deloval osamljen odred slovenskih četnikov. Nekajkrat je napadel nemške postojanke, drugače pa je bil pasiven in partizanov, ki jih tam skoraj ni bilo, ni napadal. Jeseni 1944 so se tam partizani krepili in so kot svojega sovražnika

³⁷ Stanko Kociper: Kar sem živel. Ljubljana 1996.

³⁸ Boris Mlakar: Slovensko domobranstvo 1943-1945 : ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana 2003, str. 427-454.

identificirali tudi omenjeni odred. Poskušali so ga uničiti in v eksistencialni stiski se je njegov poveljnik pogodil z okupacijskimi oblastmi, da so mu dodelile drugo območje, ki je bilo varovano od njihovih sil.³⁹

Kakorkoli že, to vztrajanje ob okupatorju do konca vojne se je za slovenske kolaboracioniste, ki jih glede na vzroke njihovega nastanka lahko imenujemo tudi protirevolucionarje, tragično končalo. Nove komunistične oblasti so z njimi krvavo obračunale in to v razsežnostih, ki nimajo primerjave v podobnih dogodkih po Evropi ob koncu vojne.⁴⁰ Podobno se je zgodilo tudi s srbskimi, črnogorskimi in hrvaškimi kolaboracionisti, ki so se ob umiku tedaj znašli na ozemlju Slovenije.⁴¹

Vse to jasno kaže, kako pestra je bila slika medvojne kolaboracije na ozemlju Jugoslavije in kako je tudi sama večkulturna in večnacionalna struktura države pogojevala omenjeno pestrost. To je na nekaterih območjih povzročalo tudi pravi kaos in bojevanje vseh proti vsem ter hkrati brisanje meje med odporništvom in kolaboracijo. Le-ta se v svoji najbolj "čisti" in izvorni obliki pojavlja pri hrvaških ustaših v okviru NDH, iz nacionalnih, a tudi ideoloških razlogov tudi pri precejšnjem delu že predhodno nacificirane nemške manjšine, posebej v Sloveniji. Iz nacionalnih razlogov pride takoj po okupaciji do kolaboracije pri Albancih ter delu Makedoncev, Črnogorcev, Madžarov in muslimanov. Poseben primer predstavlja Nedićeva Srbija. Zaradi protirevolucionarnega nasprotovanja komunističnemu partizanstvu pride do kolaboracije pri četnikih, posebej tistih v Črni gori in tudi na Hrvaškem. Tovrstni primer funkcionalne ali taktične kolaboracije je posebej jasen v Sloveniji. Ob tem je seveda treba reči, da so bili nekateri razlogi in vzroki, da je prišlo do kolaboracije, po svoji lastni notranji logiki lahko povsem legitimni in človeško opravičljivi. Tu mislimo predvsem na prizadevanja za nacionalno osvoboditev ali združitvev posameznega naroda ali na drugi strani na obrambo pred nasiljem, bodisi da je šlo za revolucionarno komunistično, ustaško ali pa četniško nasilje. Vendar se je tu pokazalo očitno tragično dejstvo, da znotraj splošnega poteka druge svetovne vojne oziroma glede na temeljni značaj te vojne ni bilo mogoče uspešno bojovati še neke druge majhne vojne - ki bi sama po sebi, kot rečeno, lahko imela pozitivne cilje in motive - v kolikor ni bila vpeta v glavni in v bistvu edini možni tok, to je v boj zavezniškega tabora proti nacifašističnim napadalcem do končne zmage. To kažejo tudi nekateri podobni primeri v vzhodni Evropi. Kljub nekaterim do določene mere razumnim revizionističnim relativiziranjem namreč ostaja dejstvo, da je drugo svetovno vojno iz imperialističnih, a tudi ideoloških in celo rasističnih teženj zanetil fašistični (nacistični) tabor in da je bila zmaga nad njim nujna za nadaljnji obstoj demokracije ter "normalni" razvoj človeštva. Dejstvo, da je v tej vojni na zavezniški strani sodelovala tudi komunistična Sovjetska zveza in da si je po zmagi tako ali drugače podvrgla vzhodno Evropo, te ocene po našem mnenju bistveno ne zamaja. To slednje je pomembno tudi zaradi razvoja v Jugoslaviji, kjer so komunisti celo v nasprotju z navodili Moskve dokončno izrabili odporniško gibanje za svoje revolu-

³⁹ Jože Melaher: Četniki na Štajerskem. V: Zbornik Svobodna Slovenija 1965 (Buenos Aires), str. 245-260.

⁴⁰ Boris Mlakar: Domobranstvo, njegov nastanek in konec v evropskih primerjavah. V: Zgodovina v šoli, 2003, št. 3-4, str. 13-15.

⁴¹ O zapletenem dogajanju v Sloveniji med drugo svetovno vojno glej še naslednje publikacije: Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945. Ljubljana 1976; Stane Kos: Stalinistična revolucija na Slovenskem 1914-1945, I-II. Roma 1984, Buenos Aires 1991; Tamara Griesser-Pečar: Razdvojeni narod : Slovenija 1941-1945 : okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija. Ljubljana 2004.

cionarne načrte in prevzem oblasti. Toda znotraj gibanja so edini združevali vse priznane in nepriznane narode Jugoslavije in so se tako mnogim ob vseh krvavih balkanskih poslih upravičeno zdeli edina in tudi najbolj racionalna izbira. Glede komunistične vladavine v Jugoslaviji, ki se je napovedovala, pa sta že konec leta 1943 britanski premier Winston Churchill ter njegov odposlanec Fitzroy Maclean malce cinično ugotavljala, da pač onadva po vojni nimata namena živeti v Jugoslaviji.⁴² Soočanje s povojno jugoslovansko stvarnostjo je tako ležalo na ramenih jugoslovanskih narodov oziroma ljudi, pri čemer nismo prepričani, da so v letu 2005 vsi iz te stvarnosti izhajajoči problemi že razrešeni.

Boris Mlakar

TYPES OF COLLABORATION DURING THE SECOND WORLD WAR WITH A PARTICULAR
FOCUS ON THE EVENTS IN THE MULTIETHNIC YUGOSLAVIA

S u m m a r y

A population under occupation, which is a common consequence of war, is faced with the problem of how to survive this period and what attitude to assume in front of the occupying authorities. During the Second World War, in particular, the nations faced with the total and extreme hostility of their aggressors had to make fundamental decisions in front of these dilemmas. History shows that, during that war, individual nations and their leaders under the nazi-fascist occupation chose different survival tactics. The choice of these depended on the intentions and goals of the occupying regime, on the one hand, and on the needs and possibilities of the occupied population, on the other. In this way, a number of different occupying systems developed, each of which displayed a particular typical form of collaboration or cooperation with the occupier. Attitudes towards occupiers displayed a wide spectrum of relations, ranging from a total identification with the occupier's goals and tactics to an active armed resistance, sometimes fought as a matter of life and death. Both active collaboration, on the one hand, and active resistance, on the other, could later trigger new processes among the sector of occupied population which disagreed with such tactics. This could also lead to armed conflict within an occupied population, at times in the forms and with an intensity resembling a civil war.

All the said processes took place in the occupied Yugoslavia during the Second World War and were additionally complicated due to the colourful multiethnic structure of the Kingdom of Yugoslavia. Its neighbouring countries referred to this fact in presenting their occupation as a "liberation" or "reunification" with their ethnic territory. Some nations, such as the Macedonians and the Slovenes, were even denied national existence. Throughout Yugoslavia, people and motives arose which led to one type of collaboration or another. Outstanding in this complex is the Independent State of Croatia, which was some kind of a quisling formation that almost totally identified with the programme and ideology of the nazi-fascist aggressors. In Macedonia, collaboration emerged among those citizens who had accepted the thesis of the Bulgarian occupiers that Macedonians were actually Bulgarians. A considerable proportion of Albanians collaborated with and supported the Italian occupying authorities in their attempt to establish the so-called Greater Albania. The source of collaboration among some Montenegrins was their separatism and resistance against the annexation to Serbia after the First World War. Other Montenegrins of pro-Serbian, Chetnik orientation, later collaborated with the Italian and German authorities because of their common struggle against the partisans under the communist leadership. A similar motive could be found among some Bosnians, although, initially, they also identified with the Ustaša and Croatian movement and the defence against the Chetnik violence in eastern Bosnia. In Slovenia, the first real collaborationists could be found among the members of the German minority and some ethnic Slovenes who had fallen under the cultural and economic influence and Germanhood. In the Italian occupied zone, moderate forms of administrative collaboration emerged initially, however, due to an antirevolutionary opposition to the communist led partisanship, armed collaboration also emerged.

⁴² Tanner, Croatia, str. 162-163.

1.01

UDK 354.86:662.6(497.4 Ljubljana)"1941/1945"

Prejeto 23. 11. 2005

Mojca Šorn*

Preskrba Ljubljane s kurivom v času druge svetovne vojne

IZVLEČEK

Po okupaciji je bil dovoz kuriva v Ljubljano omejen, kar je spodbudilo povpraševanje, hkrati pa tudi rast cen. To pa ni bil edini problem. Zaradi čedalje bolj oteženih prometnih razmer in povečane potrebe železnice po premogu so v času vojne v Ljubljano v glavnem dovažali premog, namenjen le za industrijske obrate. Gospodinjstva so morala za svoje potrebe uporabljati predvsem drva. Teh je proti koncu vojne v skladiščih ostalo nezavidljivo malo. Nakaznice za kurivo so postale praktično nične. Ljubljancani so si po najboljših močeh pomagali sami.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Ljubljana, gospodarstvo, preskrba, kurjava

ABSTRACT

FUEL SUPPLY IN LJUBLJANA DURING THE SECOND WORLD WAR

After Italy occupied Ljubljana in April 1941, the fuel supply became limited, resulting in an increased demand and price rise. This was not the only problem. During the war, due to worsening transport conditions and an ever growing need for coal by the railways, most of the coal transported to Ljubljana was intended for industry. Households were forced to use mainly firewood for their needs. Towards the end of the war firewood became a very scarce commodity in depots. Fuel vouchers became practically useless. The citizens of Ljubljana had to fend for themselves as best they could.

Key words: Second World War, Ljubljana, economy, supply, fuel

* Dipl. zgodovinarica, strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: mojca.sorn@inz.si

Leta 1939 je Ljubljana štela 79.050 prebivalcev, ki so živeli v 17.317 gospodinjstvih.¹ Večina je za ogrevanje in kuho uporabljala premog in drva. Kuhinjski štedilniki so veljali za "idealne naprave, ker so iz enega energetskega vira zaradi svoje konstrukcije omogočale kuhanje na plošči, peko kruha, potic in vsega mogočega v pečici (roru, kot smo rekli), ogrevale so prostor in kakih 20 litrov vode v lepem bakrenem kotličku z medeninasto pipico za izpuščanje vroče vode v primeru potrebe (kuhanje, pranje posode itd.)."² V času vojne in pomanjkanja kuriva pa je verjetno več lastnikov kuhinjskih štedilnikov začelo dvomiti, da so ti res idealne naprave.

Vojna in njene posledice so na slovensko gospodarstvo vplivale že v letu 1939. Eden najbolj perečih je bil prav gotovo problem (pre)visokih cen. V Ljubljani se je kljub uredbi o pobijanju draginje in špekulacije (iz 23. septembra 1939) močno podražilo ne le t.i. kolonialno blago temveč tudi osnovne življenjske potrebščine. Od avgusta do konca leta 1939 so stroški za prehrano narasli za 17%, za obleko in obutev za 12,5% in za kurjavo ter razsvetljavo za 3,5%.³

Kljub podražitvi premoga in drv so Ljubljančani v letih 1939 in 1940⁴ porabili še relativno precej kuriva, v letu 1941⁵ pa že nekoliko manj.

	1939	1940	1941
mehka drva (v m ³)	2 3.820	22.417	13.531
trda drva (v m ³)	109.922	120.369	107.676
premog (v t)	53.249	80.738	ca. 70.000

Takoj po okupaciji Slovenije so se namreč pokazale težave pri nabavi oziroma prevozu premoga in drv v glavno mesto. Težave so bile zlasti s premogom, kajti zasavski premogovniki so bili v nemškem okupacijskem območju. Ljubljana je zato dobila manj kuriva, kot ga je bila navajena porabiti pred vojno. Povpraševanje po njem se je močno dvignilo, sorazmerno s tem pa je rasla tudi cena. Meseca maja 1941 je moral kupec za 100 kg premoga plačati 47 dinarjev oziroma 14,10 lir, za kubični meter mehkih drv pa 110 din oziroma 33 lir. Konec istega leta je moral Ljubljančan za kubični meter mehkih drv odšteti že kar 41,80 lir,⁶ v letu 1942 pa je bilo treba za 100 kg premoga odšteti že dobrih 10 lir več.⁷

Premog

Pošiljke premoga iz Trbovelj v t.i. Ljubljansko pokrajino in Ljubljano so po okupaciji in razdelitvi Slovenije med okupatorje postale neredne in redke. Krivdo je pripisati motnjam v dovozu in pa odvajanju premoga za potrebe železnice, saj je

¹ Splošni pregled Dravske banovine. Priredil Državni statistični urad v Zagrebu, Ljubljana 1939, str. 10.

² Tomaž Weber: 150 zgodb Ljubljančana (1910-2002). Ljubljana 2004, str. 221.

³ Slovenec, 17. 12. 1939, št. 288, str. 4, Cene na drobno v Ljubljani.

⁴ Trgovski list, 31. 1. 1941, št. 13, str. 3, Prehrana Ljubljane v luči trošarinske politike.

⁵ Trgovski list, 20. 1. 1942, št. 6, str. 2, Prehrana Ljubljane v luči trošarinske politike.

⁶ Arhiv Republike Slovenije, fond Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Oddelek za trgovino, obrt in industrijo (dalje AS 202), f. 27, št. 1116/1, Cenik; Službeni list za Ljubljansko pokrajino = Bollettino ufficiale per la provincia di Lubiana. Ljubljana : Visoki komisariat za Ljubljansko pokrajino (dalje: Sl. list), št. 92, 15. 11. 1941, str. 661-664, Maksimalni cenik št. 4.

⁷ Sl. list, št. 70, 2. 9. 1942, str. 555-556, Maksimalni cenik št. 3 za premog.

njena poraba v primerjavi s predvojnimi obdobjem poskočila za 50%. Italijanske oblasti so se odločile, da si bo Ljubljanska pokrajina pomagala sama. Pristojni so naredili načrt za povečanje proizvodnje kurilnih sredstev na tem območju. Najpomembnejšo vlogo je imel kočevski premogovnik, ki je bil od leta 1890 v lasti Trboveljske premogokopne družbe. Njegova povprečna dnevna proizvodnja je dosegla 364 ton rjavega premoga s 3400 do 4500 kalorijami. V letu 1941 je njegova proizvodnja dosegla 117.000 ton, od leta 1940 se je povečala za 12,5%. Strokovnjaki so domnevali, da bi se s tehnično izpopolnitvijo njegova povprečna dnevna proizvodnja lahko dvignila na 50 vagonov, kar bi predstavljalo povečanje za 40%.⁸ V začetku vojne so oblasti kazale čedalje večje zanimanje za premogovnik Krmelj, ki je bil do jeseni 1941 pod upravo nemškega okupatorja,⁹ in za obnovitev črnomeljskega rudnika, rudnika Otočec, rudnika v Brezovici pri Mirni ter rudnika črnega premoga Orle.

Po obžičenju Ljubljane februarja 1942 je bil oviran tudi dovoz premoga iz rudnikov Ljubljanske pokrajine, zato je zaradi slabih izgledov septembra 1942 izšla odredba, ki je urejala proizvodnjo, trgovino in porabo rudninskega kuriva, se pravi premoga, koksa in lignita. Omejena je bila poraba kuriva za industrijske namene in poraba kuriva za potrebe civilnega prebivalstva.¹⁰

Do italijanske kapitulacije so iz Trbovelj dovažali 8100 ton premoga, iz Šentjanža na Dolenjskem oziroma Krmelja 3500 ton in iz Kočevja 3000 ton mesečno. Seštevek pokaže, da je v tem obdobju skržena potreba Ljubljanske pokrajine znašala 14.600 ton premoga mesečno.

Po nemški okupaciji Ljubljanske pokrajine septembra 1943 je pokrajinski gospodarski svet opozoril, da se je v normalnih okoliščinah v Ljubljanski pokrajini porabilo 18.000 ton premoga na mesec, zato je od nemških oblasti terjal povišan kontingent premoga. Iz Trbovelj naj bi namesto 8000 ton dovažali 10.000 ton premoga vsak mesec. Odgovorni so na to zahtevo sicer pristali, vendar je zaradi zastoja v dovozu, ki se je v letu 1943 po septembrskih dogodkih še okrepil, niso nikoli izpolnili.¹¹ Iz Zasavja je v Ljubljansko pokrajino in tudi Ljubljano prihajal le del obljubljenega premoga, v glavnem za industrijske obrate. Vsa ostala količina črnega zlata, ki zaradi pomanjkanja prostih vagonov ni bila pravočasno izkoriščena, je zapadla.

Pokrajinski gospodarski svet je skušal stopiti v stik z velenjskim rudnikom in od tam dobiti po 2500 ton premoga mesečno, vendar je ta poskus tudi propadel.¹² Da pa je bila mera skrbi polna, se je v tem času izkazalo, da tudi rudnika v Šentjanžu (Krmelju) in Kočevju nista bila zmožna opravljati redne dobave premoga.¹³

Zaradi izostanka pritoka domačega premoga so Ljubljančani za ogrevanje uporabljali visoko kalorični šlezijski premog in tudi koks. Zaščitni oddelek Mestne občine ljubljanske, ljubljanska Mestna plinarna in dnevno časopisje so opozarjali, da to kurivo vsebuje mnogo več ogljika kot rjavi ali črni premog in da za popolno izogrevanje potrebuje več zraka. Vratca na peči oziroma štedilniku so morala biti

⁸ Trgovski list, 10. 3. 1942, št. 20, str. 1, Proizvodnja premoga v Kočevju.

⁹ Tone Ferenc: Fašisti brez krinke : Dokumenti 1941-1942. Maribor 1987, str. 35.

¹⁰ Sl. list, št. 70, 2. 9. 1942, str. 545-548.

¹¹ AS 202, f. 39, 5363/43, št. 5048.

¹² Trgovski list, 2. 6. 1944, št. 45, str. 1, Čim bolj varčujte z gorivom!

¹³ Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje ZAL), LJU 501, Zaščitni urad, šk. 29, Okrožnice: Okrožnice iz leta 1943, št. 5.259.

zato vedno odprta, prodajalci pa so kupcem šlezjskega premoga in koksa svetovali, naj zaradi lažjega izgorevanja peči ne naložijo preveč. Ljudje so se teh dveh napotkov kaj radi držali. Zavedali so se, da v nasprotnem primeru ne bi izkoristili vse kurilne vrednosti kuriva, s sajami bi zamašili kanale peči, zaradi pregreto bi peči lahko utrpele celo trajne okvare.¹⁴ Nezgorele kosce premoga ali koksa, ki so po kurjenju ostali v peči, so skrbno zbrali, jih zdrobili na velikost oreha ter poškopili z vodo. Naslednji dan so z njimi podkurili. Tisti, ki so imeli več denarja in manj potrpljenja, so koks kupovali pri Ljubljanski mestni plinarni, ki ga je za potrebe mesta pridobivala kot stranski produkt.¹⁵

Ljubljančani so se v času vojne očitno navadili na odprta vratca peči, mnogi jih niso zaprli niti takrat, ko so po srečnem naključju prejeli in v peč naložili domači premog. Ogljikov monoksid, ki ga ob slabem zgorevanju oddaja črni premog, se je tako širil po okolici in iskal žrtve. V kroniko medvojnih nesreč je zabeleženih nekaj zastrupitev s strupenim plinom, zahteval pa je tudi smrtne žrtve: "V sobi neke nove hiše sta bila okoli 7 zjutraj najdena Ivan B. v popolnem nezavestnem stanju, njegova zaročenka Frančiška N. pa mrtva. Prvi je ležal na tleh, druga v postelji. Z reševalnim avtom so Ivana B. hitro prepeljali na interni oddelek splošne bolnišnice, kjer se je zdravnikom posrečilo ga ohraniti pri življenju. Mrtvo zaročenko Frančiško N. pa so prepeljali z mrtvaškim vozom na Žale."¹⁶

V začetku leta 1944 je jeknila novica o povsem ustavljeni dobavi debelejših vrst premoga, češ da so potrebne železnici.¹⁷ V Ljubljani marsikatera tovarna ni dobila (dovolj) premoga, skrb vzbujajoče pa je bilo dejstvo, da tudi Mestna elektrarna ni prejela celotne nakazane količine premoga in je v sili celo načela obvezne rezerve. Brez premoga je ostala tudi mestna klavnica, ki je bila velikega pomena za ljubljansko prebivalstvo. Izredne razmere so vladale tudi v splošni bolnici. Ta je v zimskem času potrebovala dnevno 25 ton premoga, kar je znašalo 750 ton premoga na mesec; v prvem mesecu leta 1944 je npr. dobila le 257 ton. Še slabša je bila preskrba premoga za gospodinjstva: "Dnevno prihajajo v urad za kurivo neštete stranke, ki tožijo, da nimajo s čim niti kosila skuhati, da kurijo s starim pohištvom, plotovi itd., kar je povsem razumljivo, ker že od avgusta dalje, torej polnih 5 mesecev, dobave premoga ne dosegajo minimalne potrošnje. Položaj se zaostruje, ker od julija naprej ni bilo rednega dovoza drv in je radi tega ogromna večina prebivalstva ostala povsem brez vsakega kuriva ravno v zimskih mesecih, ko je potrošnja kuriva največja."¹⁸

Pokrajinski gospodarski svet v Ljubljani je z namenom, da bi zagotovil čim pravičnejšo porazdelitev kuriva, izdelal okrožnico. Prodajalci kuriva na drobno so bili po njej dolžni skrbeti za čim enakomernjšo razdelitev kuriva v vseh ljubljanskih okoliših med vse sloje prebivalstva. Potrošniki so kurivo dobivali sproti in v sorazmernih delih. Prednost pri nakupu so imeli tisti, ki so bili brez zaloga.¹⁹

¹⁴ ZAL, LJU 501, Zaščitni urad, šk. 29, Okrožnice: okrožnice iz leta 1944, št. 1033/44 in isto, šk. 31, Okrožnice oddelka XI, 1944, št. 1033/44 in isto, šk. 31: Okrožnice XI. oddelka, 1944, št. 1033/44.

¹⁵ Slovenčev koledar 1944, Ljubljana 1944, str. 200, reklama Ljubljanske mestne plinarne.

¹⁶ Slovenec, 23. 12. 1944, št. 294, Bodite previdni pri kurjenju s premogom.

¹⁷ AS 202, f. 39, št. 622.

¹⁸ AS 202, f. 39, št. 1132, str. 2.

¹⁹ AS 202, f. 39, št. 12.

Že poleti 1944 je Pokrajinski gospodarski svet javnost opozoril, da je uvoz premoga v Ljubljansko pokrajino v juniju 1944 padel do kritične točke. Ta mesec je v pokrajino od obljubljenih 10.000 ton iz zasavskih rudnikov prispelo znatno manj premoga. Od te količine je bilo 4681 ton premoga namenjenih za velike industrijske obrate, 1510 ton premoga za bolnišnice, pekarnе, javne zavode, javne kuhinje in gostinske obrate.²⁰ Za gospodinjstva je na razpolago ostalo le še 850 ton premoga,²¹ kar ni zadostovalo niti za minimalne potrebe.

Nemški svetovalec za gospodarstvo pri Pokrajinski upravi je izdal odredbo, s katero je z 11. oktobrom 1944 ustavil izdajanje premoga za ogrevanje prostorov in za kuho. Ob tej priložnosti je bil izdan nalog, ki je Ljubljančane usmerjal v preskrbo z drvmi. Gospodinjstva, pa tudi javne kuhinje in zavodi, so za ogrevanje in kuho lahko uporabljali samo še drva.²²

Kasneje je v Ljubljano dejansko prispelo le 2125 ton drobnega industrijskega premoga, ki je bil dodeljen kemični tovarni Moste in mestni elektrarni v Ljubljani. Nekaj premoga je ostalo rezerviranega za bolnišnico, zdravstvene zavode in peke. Res je bilo na razpolago še okrog 700 ton koksa, vendar ta v štedilnikih in navadnih pečeh brez zadostne količine drv ali premoga ni bil uporaben.²³ Z 12. marcem 1945 so pošiljke trbovelskega premoga povsem izostale, z 21. marcem 1945 pa tudi pošiljke kočevskega premoga, kajti zaradi zračnih napadov je prišlo do okvar na železniški progi.²⁴ Nekaj dni kasneje je Pokrajinski gospodarski svet sporočil, da je nemški svetovalec za Ljubljansko pokrajino zaradi pomanjkanja premoga in koksa z 31. marcem 1945 zapovedal konec kurilne sezone.²⁵

Drva

Drvarji so delovno sezono leta 1941 začeli šele poleti, ko se je večina gozdarkega osebja, ki je bila od jeseni 1940 v vojaški službi, vrnila na svoje domove. Zaradi zamude pri delu in ovir pri prevozu so italijanske oblasti preventivno ukrepale, saj so se bale, da bi v zimskih mesecih prišlo do pomanjkanja drv. V Službenem listu za ljubljansko pokrajino so tako junija 1941 izšli predpisi, ki so prebivalce pozivali k individualnemu zbiranju drv in oglja, hkrati pa je bil prepovedan izvoz rastlinskega kuriva.²⁶

V času italijanske okupacije je bila za oskrbo Ljubljane z drvmi zadolžena gozdna milica. Njeno delo je do februarja 1942, ko je bila Ljubljana obdana z žico, potekalo precej nemoteno. Po ograditvi Ljubljane z žično ograjo je bila otežena predvsem individualna oskrba prebivalcev z drvmi, zato je gozdni milici na pomoč priskočil ljubljanski mestni preskrbovalni urad. Opravil je več komisijskih ogledov okoliških gozdovih in od posameznih posestnikov zahteval obvezno oddajo drv, vendar jih je kljub trudu je v mesto prispelo premalo. Ta so bila z uredbo Visokega komisarja z dne 2. septembra 1942 racionirana v višini, ki jo je določil Pokrajinski

²⁰ AS 202, f. 39, št. 7913.

²¹ AS 202, f. 39, št. 563/5.

²² ZAL, LJU 501, Zaščitni urad, šk. 29: Okrožnice: okrožnice iz leta 1944, št. 14487/44.

²³ AS 202, f. 47, št. 10561.

²⁴ AS 202, f. 28, Kurivo, št. 1044/45.

²⁵ AS 202, f. 64, 1304/45, št. 1574/1.

²⁶ Sl. list, 7. 6. 1941, št. 46, str. 363, Predpisi za proizvodnjo in prodajo rastlinskega kuriva v Ljubljanski pokrajini.

svet korporacij sporazumno z vodstvom gozdne milice. Potrošniki so drva za obdobje od 1. oktobra do 31. decembra 1942 dobili na podlagi seznamov pri trgovcih. S 1. januarjem pa so bile razdeljene posebne nakaznice, s katerimi so Ljubljanci kupovali drva vse do konca vojne.²⁷

Po italijanski kapitulaciji je prezident pokrajinske uprave Leon Rupnik v Ljubljani vse posle, ki so se nanašali na preskrbo pokrajine z lesom in drvni in ki jih je pred kapitulacijo Italije izvrševala italijanska gozdna milica,²⁸ poveril Ravnateljstvu državnih gozdov. Delo je temeljilo na predpisih in odredbah, ki jih je za vojno gospodarstvo izdala nekdanja italijanska oblast v Ljubljanski pokrajini. Po prevzemu poslov so odgovorni ugotavljali, da je širša okolica Ljubljane, v kolikor je bila dostopna, premogla kar nekaj gozdov, katerih les je bil namenjen predvsem privatni porabi. Težavneje je bilo to, da Ravnateljstvo državnih gozdov ni razpolagalo z zadostnim in primernim osebjem, ki bi se ukvarjalo z gozdarskimi deli. Nekdanja italijanska gozdna milica je razpolagala s številnim, tudi oboroženim osebjem, ki ga je dodatno štela še vojaška oborožena sila. Milica je imela na razpolago tudi precej tehničnih sredstev, ki jih je uporabljala pri službi (npr. telefon, telegraf, avto, kolesa). Ravnateljstvo državnih gozdov vsega tega ni imelo. Za delo na terenu je imelo na razpolago le dva stalna strokovna uradnika in štiri ali pet najetih uslužbencev, katerim pa ni bila dovoljena niti vožnja na lastnih kolesih, tako da so morali dnevno prepešati po več kilometrov, da so prišli do službenega terena.²⁹

Dovoz drv v Ljubljano, v glavnem iz Šentjanža in Kočevja, je v septembru 1943 izostal: "Še mnogo težji je položaj glede drv, kjer je vsak dovoz po progah dolenskih železnic, od koder se je doslej Ljubljana redno oskrbovala (...), nemogoč. Mestna skladišča pa so svoje zaloge drv prilično izčrpala že z razdeljevanjem drv na odrezke za tekoči mesec."³⁰ Vzrok za tako stanje nista bila le oviran prevoz in pomanjkanje delovne moči, pač pa tudi prepoved hoje po gozdovih. Ljubljanci so stisko s kurivom pričakovali, zato so že v poletnih mesecih leta 1943 delali zalogo. Po Golovcu in Rožniku so nabirali suhljad in gozdove dobro očistili. Avtorji časopisnih člankov na temo preskrbe s kurivom so svetovali, naj ljudje kot nadomestno kurivo uporabijo tudi barjansko šoto, v skrajni sili pa tudi ježice plemenitega kostanja in kostanj sam.³¹ Med ljudmi se je začel širiti in nato tudi izvajati načrt za izdelavo posebne peči, ki je omogočala kurjenje z žaganjem.³²

Ljubljanci so bili poučeni, kako naj pri kurjenju čim bolj varčujejo. Najbolje je bilo drva nacepiti povsem na drobno, zraven pa vreči v peč nič več kot le za pest zmečkanega papirja. Zavedali so se, da bi preveč papirja dovod zraka zmanjšalo, kar bi gorenje le oviralo.³³ Jasno je postalo, da si od prošelj in zahtev po varčevanju s kurivom ni bilo dosti obetati. Količine kuriva, ki so bile na razpolago od jeseni 1943, so bile že tako zmanjšane, da so same po sebi jamčile, da bodo potrošniki prisiljeni varčevati.

²⁷ ZAL, LJU 490, Reg. II, f. 52, II, ovoj 1: Zapisnik I. seje uprave preskrbovalnega odbora mestne občine ljubljanske, 7. 1. 1943.

²⁸ Tone Ferenc: Fašisti brez krinke : dokumenti 1941-1942. Maribor 1987, str. 55.

²⁹ AS 202, f. 51, št. 682.

³⁰ ZAL, LJU 501, Zaščitni urad, šk. 29, Okrožnice: Okrožnice iz leta 1943, št. 5.259.

³¹ Slovenec, 17. 10. 1944, št. 238, str. 3, Nadomestki za premog in drva.

³² Ustni vir: France Žagar, izjava pri avtorici.

³³ Jutro, 9. 11. 1943, št. 252, str. 3, Štedite s kurivom.

Mestni preskrbovalni urad je kljub trudu v novembru 1943 za Ljubljano dobil le 320 kubičnih metrov drv, potreba za kritje že razdeljenih nakaznic pa je znašala najmanj 6000 kubičnih metrov drv. Komisar za preskrbo Ljubljane je v upanju, da bodo našli vsaj nekaj ustreznih dreves za posek, želel še enkrat pregledati mestne gozdove. Posebna strokovna komisija je po ogledu odobrila precejšen posek, predvsem v tivolskem parku. Zavedala se je namreč, da bi v nasprotnem primeru porabniki to delo opravili sami.

V prvih mesecih leta 1944 so iz dobave drv, ki so prihajale v mestna skladišča, krili predvsem potrebe pekov, javnih kuhinj in zdravstvenih zavodov. Pri tem ne smemo pozabiti na vojaške enote, nastanjene v Ljubljani, ki so zahtevale vedno večje količine drv za kuhanje in ogrevanje prostorov, v katerih so se nahajale. Šele nato so prišla na vrsto gospodinjstva. Mestni preskrbovalni urad je v soglasju s Pokrajinskim svetom sklenil, da smejo delitelji kuriva od 15. januarja 1944 dalje oddajati drva samo za tekoče mesece,³⁴ se pravi ne več na zalogo, in to po 50 kg drv.³⁵ To je razvidno tudi iz Rupnikovega pisma nemškemu svetovalcu pri šefu Pokrajinske uprave, Jaklinu. V pismu mu je sporočil, da količina kuriva na nakaznicah ne bo več permanentno označena, temveč bo določena za vsak mesec posebej glede na to, koliko kuriva bo na razpolago.³⁶

Nakaznice za premog in nakaznice za drva, ki so bile zaradi bolj uravnotežene delitve kuriva med prebivalce v veljavi že iz časa italijanske okupacije, so bile razdeljene v tri kategorije, označene s črkami A, B in C. Prve nakaznice so veljale za eno- in dvočlanska gospodinjstva, nakaznice B so veljale za tri do šestčlanske družine in nakaznice C so veljale za družine, ki so štejele več kot šest članov. Podnajemniške begunske družine zaradi vse slabših razmer glede preskrbe z drvni niso bile upravičene do lastnih nakaznic za kurivo. Kljub pritožbam in prošnjam se je za posamezno stanovanje do konca vojne smela izdati le ena skupna nakaznica za kurivo.³⁷

Aprila in maja 1944 upravičenci na nakaznice drv niso prejeli. Ljudje so kurili stare zaboje, staro pohištvo, razsekali so celo lesene ograje. Družine, ki si niso mogle priboriti nič lesenega, so se bile prisiljene hraniti v javnih kuhinjah. "Kljub suhljadi, ki sem jo nabiral, kjer se je le dalo... na gradu, Golovcu, pod Rožnikom ... vse lesene klopi tam so že pokradli, kakor že plotove ob Ljubljani ... smo morali štediti s kurjavo. Samo dva polena in tri lopatice premoga na dan ... proti večeru je vladal na podstrehi tak železen mrz, da smo bili vsi v suknjah, rutah, kučmah."³⁸

V letu 1944 so v prazno izzveneli vsi uradni pozivi sosednjim občinam, naj zbirajo drva za Ljubljančane. Neuspešna so bila predavanja strokovnjakov ravnateljstva po občinah Vrhnika, Log, Brezovica in Dobrova, kjer so gozdnim posestnikom prikazali potrebe preskrbe Ljubljane z drvni. Neuspešni so bili tudi sečni nalogi gozdnim posestnikom za dobavo predpisane količine drv. Ti v celi Ljubljanski pokrajini v letu 1944 Ravnateljstvu za Ljubljano niso dobavili niti 2000 kubičnih metrov. Mnogi gozdni posestniki niso mogli pomagati zaradi pomanjkanja delovnih

³⁴ Arhiv Republike Slovenije, fond Mestni preskrbovalni urad Ljubljana (dalje AS 1886), f. 43, Mestno poglavarstvo Ljubljana na trgovce s kurivom.

³⁵ Trgovski list, 21. 7. 1944, št. 59, str. 1, Oddaja drv za domačinstva. Zaradi lažje predstave so količine drv, ki so bile namenjene gospodinjstvom, namesto s kubičnimi metri označene s kilogrami.

³⁶ AS 202, f. 48, št. 2794/1.

³⁷ AS 202, f. 28, Kurivo, št. 9119, isto, f. 48, št. 4572.

³⁸ Lojze Kovačič: Prišleki, 1. del. Ljubljana 1984, str. 391.

moči, nekateri pa enostavno niso pokazali razumevanja za pomanjkanje Ljubljancev.

Prezident Rupnik je konec pomladi 1944 Uradu za delovno službo in obnovo ukazal, naj priskoči na pomoč Ravnateljstvu državnih gozdov in mu ponudi dodatne delovne moči. Mestno županstvo je na razgovor poklicalo tesarske in zidarske mojstre, gradbenike in žagarje. Vsak podjetnik, ki je zaposloval večje število delavcev, je bil dolžan odstopiti določen delež svojih moč za izvrševanje posekov. Zaradi obljubljenе materialne motivacije, da bo vsak sodelujoči za nagrado prejel nekaj drv oziroma imel prednost pri delitvi na nakaznice, je bil pričakovан tudi prostovoljen odziv. Mestno županstvo je na glas razmišljalo o primernih mezdah in hrani za delavce, o potrebnem zvišanju cen drv, o prepotrebni zagotovitvi prevoznih sredstev.³⁹ Za režijske sečnje so določili privatne gozdne parcele na območjih Vrhnikе, Dobrove, Dobrunj, Logatca, Verda in Grosupelj. Že sam začetek teh sečenj so ovirale vsakodnevne težave. Mnogo delavcev ni začelo delati po načrtu, saj so bili vpeti tudi v druge obveznosti, dolgo časa so morali čakati na prepustnice za prehod čez blok in nato še več mesecev na dovolilnico za uporabo koles v službene namene. Zavlekla se je tudi nabava ustreznega orodja, saj ravnateljstvo do tedaj namreč ni imelo svoje opreme. Ko so bili osnovni pogoji za delo zagotovljeni, se je pokazala najhujša ovira - odpor gozdnih posestnikov proti sečnji. Bil je tako velik, da so delavci Ravnateljstva mogli posekati komaj okoli 10 % predpisane količine.⁴⁰

Kazalo je, da bodo hude motnje v preskrbi s kurivom tudi v zimi 1944/1945, zato je konec avgusta 1944 Pokrajinski gospodarski svet sestavil navodila za Ljubljance, ki so želeli drva uvoziti sami. Za izdajo "prevoznice" so morali vložiti pisno prošnjo. Poleg osebnih podatkov je moral uvoznik navesti ime in naslov dobavitelja ter količino in vrsto drv. Prošnji je bilo treba priložiti glavno nakaznico za kurivo. Šef Pokrajinske uprave je dovolil posamezniku uvoz 5 kubičnih metrov, družini do štirih članov je izdal prevoznico za največ 12 kubičnih metrov, družini z več kot štirimi člani pa je izdal prevoznico za največ 18 kubičnih metrov drv.⁴¹ Uvoz je bil dovoljen iz okolišev, ki jih Ravnateljstvo državnih gozdov ni kontroliralo, saj so ostale kraje oziroma občine v Ljubljanski pokrajini pojmovali kot delovno področje Direkcije državnih gozdov. Za uvoz drv iz krajev, ki so sodili pod delovno področje Direkcije državnih gozdov, so prevoznice izdali le osebam, ki so imele na teh območjih lasten gozd in so oddale Ravnateljstvu državnih gozdov predpisano količino drv.⁴² Kupec se je rad potrudil, ponavadi pa se je malo manj rad podvzival lastnik gozda oziroma prodajalec, saj ga je čakalo veliko formularjev. Vsak posestnik gozda je moral sečnjo dreves ter nameravani prevoz posekanega lesa za lastno uporabo ali prodajo prijaviti občini, v kateri je bil les posekan. V prijavi je moral navesti svoje ime in bivališče, davčno občino in številko parcele ali pa domače ime gozda, ter količino poseka. V prijavi je moral navesti, ali je sečnjo izvršil na lastno pobudo ali po nalogu določenega organa. Oblasti je tudi zanimalo ime in bivališče kupca in ime tistega, ki je prevzel sekanje ali spravljanje iz gozda, še več: zanimalo jih je tudi ime in bivališče lastnika prevoznega sredstva in voznika, pri vpregi pa še lastnika prevozne živine. Ves les je moral biti pravilno ožigosan in

³⁹ AS 202, f. 28, Kurivo, št. 2-12226/44.

⁴⁰ AS 202, f. 28, Kurivo, brez številke.

⁴¹ Navedene količine navajajo k sklepu, kakšna je bila povprečna poraba drv na družino glede na število članov.

⁴² AS 1886, f. 70, št. 9095; AS 202, f. 28, Kurivo, brez številke.

opremljen s pravilno izvoznico. V nasprotnem primeru je smel in moral nadzorni organ les zapleniti skupaj s prevoznim sredstvom in vprežno živino. Zaplenjeni les, prevozna sredstva in živino je organ, ki je izvršil zaplembo, izročil v hrambo najbližji postaji policijskega zbora. Kadar so v teku kazenskega postopka ugotovili, kdo je lastnik zaplenjenega lesa, so mu ga vrnili, če ne, so zaplenjeni les prodali na javni dražbi. Nadzor nad uvozom in izvozom lesa so izvajali poleg organov, ki jih je postavila občina, še vsi organi javne varnosti, gozdarsko osebje v državni službi in za priseženo čuvajsko osebje.⁴³

Od aprila do novembra 1944 je gospodarski svet dodelil skupno po 200 kg drv na gospodinjstvo. To je predstavljalo manj kot 1 kg dnevno in verjetno ni zadostovalo niti za podkuriti. Oblasti so računale, da se jim bo do konca decembra posrečilo v Ljubljano pripeljati toliko drv, da bi vsako gospodinjstvo prejelo 150 kg drv, kar bi predstavljalo 5 kg dnevno.⁴⁴ Ta račun pa se jim ni izšel. Zaradi neučinkovitosti Ravnateljstva državnih gozdov se je šef Pokrajinske uprave v Ljubljani odločil za njegovo ukinitvev. Vse posle bivšega Ravnateljstva je z 31. decembrom 1944 prevzel samostojni gospodarski odsek pokrajinske uprave.⁴⁵

Dovoz drv v Ljubljano je marca 1945 dosegel le 1667 ton, od tega so 892 ton drv razdelili še na januarski in februarski obrok, tako je za marec ostalo na razpolago le še 775 ton.⁴⁶

Najprej draginja in nato še pomanjkanje drv sta večino Ljubljančanov zelo prizadela. Huda stiska je marsikoga spravila v skušnjava, saj je bilo v letih vojne podanih čedalje več pritožb zaradi gozdnih tatvin. Te so se širile v takem obsegu, "da so nekatere velike parcele posameznih gozdnih posestnikov skoro do golega posekane."⁴⁷

Po osvoboditvi Ljubljane maja 1945 je preskrbo s kurivom urejalo državno podjetje Kurivo-promet d.d. Ljubljana, ki je od maja do jeseni 1945 prejela 600 vagonov drv. Dobava se je stopnjevala iz meseca v mesec: julija meseca 1945 je bilo v Ljubljano poslanih 77 vagonov drv, avgusta 175, mesec kasneje 203 in do 15. oktobra 130 vagonov drv.

Drva so bila večinoma iz državnih gozdov, čeprav je bil pri sečnji čedalje bolj soudeležen tudi zasebni sektor. Gozdarska dela v smislu priprave drv so opravljali udarniki, razne sindikalne in mladinske brigade.

Ljubljana kljub prizadevnosti do konca leta 1945 ni dosegla mesečnega kontingenta 400 vagonov drv, saj je bil dovoz zaradi pomanjkanja kamionov in vagonov še vedno močno oviran. Okrnjen prevoz je bil še daljši čas po končani vojni dežurni krivec tudi za moteno preskrbo slovenskega glavnega mesta s premogom.⁴⁸

⁴³ AS 202, f. 51, 3357/44, št. 682, Naredba o kontroli izvora in izvoza okroglega lesa (osnutek).

⁴⁴ AS 202, f. 47, št. 10561.

⁴⁵ ZAL, LJU 501, Zaščitni urad, šk. 29, Okrožnice: okrožnice iz leta 1944, št. 49274/44.

⁴⁶ AS 202, f. 28, Kurivo, št. 1112.

⁴⁷ AS 202, f. 51, 3357/44, št. 3357/1.

⁴⁸ Trgovina in preskrba : o delu Ministrstva za trgovino in preskrbo Narodne vlade Slovenije od osvoboditve do danes. Ljubljana, 1945, str. 16 in 17.

Mojca Šorn

FUEL SUPPLY IN LJUBLJANA DURING THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

The first legally binding measure in Slovenia, which reflected the beginning of the Second World War, was a decree on fighting inflation and an unscrupulous black market. Despite this decree, the price of basic commodities, including fuel, drastically increased. As a result of the Italian occupation in April 1941 the supply of firewood and coal in Ljubljana dropped and the city received less fuel than it had used before the war. The demand for fuel increased sharply in proportion with the price. During the war it became obvious that high prices were not the only hindrance to the purchase of firewood and coal. Until September 1943, Ljubljana was receiving coal from the mines in Zasavje, Kočevje and Šentjanž na Dolenjskem. During the war, due to worsening transport conditions and the ever growing need for coal by the railways, only the coal intended for industrial plants was transported to Ljubljana. Nevertheless, many factories remained without full contingents, including the city abattoir and powerhouse and had to resort to their emergency reserves. The coal supply for households was even worse. In October 1944, a decree was issued forbidding the sale of coal for heating and cooking. Until the end of the war, households, public kitchens and institutions used only firewood for the above purposes. During the Italian occupation, the supply of firewood became the responsibility of the forest militia. Its work was relatively successful, thanks to numerous staff and adequate technical equipment. After the Italian capitulation, its operations were assumed by the National Forests Directorate whose work conditions were comparatively much worse. The transport of firewood to Ljubljana had already been cut by Autumn 1943. At the beginning of 1944 the city depots issued warnings about the shortage of firewood, giving priority supply to bakeries, public kitchens, medical institutions and military installations in the city. Household needs had second place. The citizens of Ljubljana found that the firewood vouchers, in force since the Italian occupation, were of little use to them. They had to fend for themselves by chopping old furniture, wooden fences and park benches. Reported complaints show that the shortage made many resort to forest theft.

1.01
Prejeto 8. 11. 2005

UDK 341.221(497.4)"1941/1945"

Bojan Godeša *

Slovenski komunisti in umestitev Trsta v program Zedinjene Slovenije med drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Poleg takojšnjega oboroženega odpora proti okupatorju je bila uresničitev Zedinjene Slovenije ena osrednjih točk programa Osvobodilne fronte, ki so jo vodili slovenski komunisti in je bila zapisana tudi v Temeljnih točkah odporniške organizacije. Prispevek govori o procesu od oblikovanja načelnih stališč slovenskega osvobodilnega gibanja do obsega Zedinjene Slovenije, nadaljnje opredelitve njenega ozemlja, pa vse do izdelave konkretnih ozemeljskih zahtev. V sklopu postopnega reševanja vprašanja Zedinjene Slovenije je imel pomembno vlogo Trst, ki je bil obravnavan kot poseben problem. V razpravi je predstavljena geneza umestitve Trsta v program Zedinjene Slovenije.

Ključne besede: Zedinjena Slovenija, mejno vprašanje, nacionalno vprašanje, tržaško vprašanje, KPS

ABSTRACT

SLOVENE COMMUNISTS AND THE PLACING OF TRIESTE INTO THE PROGRAMME OF UNITED SLOVENIA DURING THE SECOND WORLD WAR

United Slovenia was, apart from an immediate armed resistance against the occupiers, one of the central goals of the programme of the communist led Liberation Front and was also written in the so-called Basic Articles. The paper deals with the process of the shaping of the fundamental principles of the Slovene liberation movement, the size of United Slovenia and a further definition of its territory through to the shaping of specific territorial demands. Trieste played an important role in the complex of a gradual solution of the question of United Slovenia, and was treated as a separate problem. The paper also presents the genesis of the placement of Trieste in the programme of United Slovenia.

Key words: United Slovenia, Trieste question, borders question, national question.

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: bojan.godesa@inz.si

I.

Osvobodilna fronta (OF), ki so jo vodili slovenski komunisti, se je vseskozi načelno zavzemala za program Zedinjene Slovenije - zapisano je bilo tudi v programskih Temeljnih točkah OF, - vendar pa je vprašanje meja, pa tudi državnega okvira kar nekaj časa puščala odprto. Jeseni 1941 so namreč slovenski komunisti zagovarjali stališče, "da je danes čas osvobodilne akcije, ne pa čas za "načrte" o bodočnosti" (...) treba pa je pibiti, da pomeni izdelovanje "načrtov" v mirnem zapečku - odtegotanje slovenskih sil osvobodilni borbi. (...) Na dnevnem redu je en sam načrt: premagati Nemce. Pa si bomo torej mi, Slovenci, ki nas je komaj dober milijon, privoščili luksuz in se v sedanjih resnih časih, ko gre za naše življenje in naše imetje, igrali s smešnim "načrtovanjem".¹ Takšno stališče je izviralo iz tedanjega komunističnega delovanja, imenovanega strategija in taktika, kjer v razmerah okupacije svojega končnega cilja, to je uvedbe sovjetske ureditve, niso poudarjali, čeprav se mu seveda niso odpovedali in so tudi tedaj aktualni osvobodilni boj videli kot etapo na poti do uresničitve dolgoročnih načrtov.

"Protinačrtništvo" je po drugi strani tudi odražalo dejstvo, da tedaj slovenski komunisti še niso imeli dokončno izoblikovanih stališč niti o vprašanju državnega okvira niti o mejnem vprašanju. Ta ključna vprašanja, ki so jih sprva namenoma puščali odprta, so pogojevali z bodočim mednarodnim razvojem dogodkov, za katerega so predvidevali, da bo šel v smeri zaostrovanja odnosov v protihitlerjevski koaliciji ter izbruha komunistične revolucije v Nemčiji, ki bo privedla do komunistične ureditve v celotni Evropi.² V takšni bodoči ureditvi pa so menili, da bo vprašanje Zedinjene Slovenije zlahka rešljivo na podlagi predhodnih sporazumov z italijanskimi in avstrijskimi komunisti (Izjava KPS, KPI in KPA iz leta 1934). Vprašanje meja je bilo torej tesno povezano z razumevanjem celotne strategije komunistov, ki pa se je izoblikovala postopoma.

"Protinačrtniško" stališče je predstavljalo tudi priložnost za najrazličnejše špekulacije glede stališča slovenskih komunistov do ključnih vprašanj nacionalnega pomena. Jeseni 1941 se je to odražalo tudi v živahni podtalni dejavnosti najrazličnejših političnih skupin, v katerih so se vrstile obtožbe na račun Komunistične partije Slovenije (KPS). Zato je v začetku novembra 1941 centralni komite KPS izdal poseben komunike o odnosu KPS do slovenskega nacionalnega vprašanja, v katerem je zavračal mnenje, "da so KPS nacionalne potrebe našega naroda tuje". Ključni argument v skladu z omenjenimi predvidevanji slovenskih komunistov je bilo sklicevanje na konferenco predstavnikov KPS, KPI in KPA, ki se je "enodušno in brez zadržka izrekla za osvoboditev in združitev vseh Slovencev. Bila je to prva internacionalna konferenca, ki je postavila pred svet problem slovenskega naroda v celoti ter se izjavila za njegovo dosledno rešitev v korist slovenskemu narodu. Sklep konference je postal za komuniste obvezen." Poleg naštevanja najrazličnejših argumentov je bilo v komunikeju tudi zapisano, da "vsaka misel, da bi bila KPS "odstopila" Trst in Maribor ali pa da bi KPS mogla zatajiti katero koli slovensko nacio-

¹ Slovenski poročevalec, 1. 11. 1941, št. 23. Danes ni čas za "načrte".

² Bojan Godeša: Priprave na revolucijo ali NOB? V: Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana 1991, str. 69-85.

nalno pravico, je potemtakem popoln nesmisel".³ Medtem ko so slovenski komunisti v tem času na zahtevo Nagodetove skupine Stara pravda vsaj pristali na formulacijo o nepriznavanju razkosanja Jugoslavije, zapisano v temeljnih točkah OF, objavljenih 8. novembra 1941, pa je ostajal omenjeni komunike - kljub zagotovitvam o nesmiselnosti odstopa Trsta in Maribora - še vedno nedorečen in mejnega vprašanja sploh ni omenjal. Najbrž zato, da bi se KPS v bodoče izognila tovrstnim obtožbam ter hkrati pomirila nekomunistične zaveznike v OF - pri tem je treba upoštevati, da se je OF tedaj šele oblikovala in so morali tudi slovenski komunisti v večji meri kot kasneje upoštevati tudi mnenje zaveznikov - je prav v tem času prišlo do ustanovitve komisije za meje pri izvršnem odboru OF.

Poleg tega je bilo že kmalu po okupaciji delo o mejni problematiki uspešno zastavljeno glede seznanjanja mednarodne skupnosti in izdelave konkretnih študij, s katerimi bi lahko dokazovali upravičenost ozemeljskih zahtev.

Tako se je na primer Janko Mačkovšek, takoj ko so ga italijanski okupatorji maja 1941 izpustili iz zapora, začel ukvarjati z mejnimi vprašanji.⁴ Z njimi se je ukvarjal že pred vojno zlasti v okviru narodnoobrambne liberalno usmerjene Družbe sv. Cirila in Metoda.⁵ Že septembra 1941 je šel prek Švice (nesel ga je dr. Vinko Vrhunec) prvi memorandum o slovenskih mejah, ki je bil namenjen jugoslovanski vladi v Londonu. Sprva sta v tej skupini sodelovala tudi dr. Fran Zwitter in dr. Svetozar Ilešič.⁶ Skoraj istočasno, vendar neodvisno od Mačkovškovega kroga, za pobudo katerega sprva sploh ni vedela,⁷ se je okoli Črtomirja Nagodeta začela zbirati skupina strokovnjakov različnih nazorskih in političnih opredelitev. V njej so delali poleg Nagodeta še Svetozar Ilešič, Fran Zwitter, Ljubo Sirc in Anton Vratuša. Vidna je prepletenost v skupinah, saj se pojavljajo ista imena v obeh odborih (nekatera kasneje tudi v odboru za meje OF!), oziroma so celo pisali študije (npr. Nagode o Beljaku)⁸ hkrati za Mačkovška kot tudi za OF.⁹ Med seboj so tudi usklajevali poglede glede posameznih vprašanj. Vse to kaže, da je bilo njihovo izhodišče predvsem znanstveno, medtem ko je bila politična usmerjenost v ozadju, čeprav jih je večina izhajala iz liberalnih nazorskih krogov. V tistem času pa tako delovanje sploh ni bilo nenavadno, saj se je diferenciacija začela šele konec leta 1941. Takrat se je Nagodetova skupina razšla, delno zaradi nesoglasij glede mejnih vprašanj, največ pa zaradi spora med OF in Staro pravdo, ki mu je botroval spor okoli Draže Mihailovića.

Zato v takih okoliščinah niti ni bilo tako nenavadno in protislovno, da je začela pri izvršnem odboru OF kmalu delovati "komisija za meje", o kateri imamo v obja-

³ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (dalje DLRS), knjiga 1, dok. 75, str. 169-171.

⁴ Jera Vodušek Starič: "Dosej" Mačkovšek. Ljubljana 1994, str. 9 (dalje Vodušek Starič, Mačkovšek).

⁵ Tako so npr. ob 50 letnici Družbe sv. Cirila in Metoda septembra 1935 priredili poseben narodnoobrambni mladinski tečaj v Ljubljani ter referate, s katerimi so sodelovala tudi takšna ugledna imena, kot so npr. Milko Kos, Svetozar Ilešič, Franjo Baš, Lavo Čermelj, natisnili v posebni brošuri Naši obmejni problemi, Ljubljana 1936.

⁶ Arhiv Republike Slovenije, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS (AS 1931), Nagodetov dnevnik, 80-1, str. 26-27 (dalje AS 1931, Nagodetov dnevnik).

⁷ Prav tam.

⁸ AS 1931, Nagodetov dnevnik, str. 28.

⁹ Tone Ferenc: Problem zahodne meje pri Slovencih 1941-1945. V: Acta Histriae VI : prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji. Koper 1998, str. 300.

vljenih virih zgolj omembo v Kocbekovem dnevniku¹⁰ in pa povojno pričevanje Frana Zwitterja, ki je v njej po lastnih trditvah sodeloval do odhoda v internacijo februarja 1942.¹¹ Precej podatkov o njenem delovanju izvemo tudi iz še neobjavljenega Nagodetovega dnevnika. Tako je bil kljub boju proti načrtovanju¹² oktobra 1941 ustanovljen "odsek za študij meja" pri izvršnem odboru OF, ki se je sestajal na različnih mestih, na primer pri Zwitterju, pa tudi pri Nagodetu. V njem so bili sprva še dr. Anton Melik, dr. Fran Zwitter, Prežihov Voranc in Edvard Kocbek, medtem ko naj bi Maks Miklavčič odklonil sodelovanje s pisnim opravičilom, da se ne čuti strokovno pristojnega za sodelovanje. Za diskusijsko podlago so sprejeli minimalistični predlog Stare pravde. Melik je prevzel utemeljitev z geografskega stališča, Zwitter s kulturno-historičnega in Nagode z gospodarskega in prometnega. Krščanski socialisti in komunisti pa so se umaknili v ozadje¹³ in tako prepustili delo strokovnjakom. Tako poroča Nagode!

Zwitter pa omenja med sodelavci poleg Miklavčiča, ki pa je, kot je razvidno iz Nagodetovega zapisa, odklonil sodelovanje, še dr. Svetozarja Ilešiča in Boga Grafenauerja.¹⁴ Ta dva sta se verjetno priključila naknadno, po sporu OF s Staro pravdo, ko je bil izločen Nagode.¹⁵ Morda je s sporom s Staro pravdo povezana tudi menjava na mestu predsednika odbora, ki ga je sprva vodil Melik, nato pa je njegovo mesto prevzel Zwitter.¹⁶ Po Kocbekovem zapisu v dnevniku je namreč očitno, da je imel spor s Staro pravdo širše okvire: "Slučaj Nagodeta. Še vedno razlagati, kar mi je tuje in nadležno, deloma celo meni samemu nerazumljivo. Prof. M.(elik) se je branil moje razlage in sploh vsake bližine med strokovnim in političnim delom. 'Moram reči, da se politično delo OF zadnje čase spreminja in da si v tem pogledu pridružujem svobodne roke'".¹⁷ Kljub temu, da ostajajo nekatera vprašanja v zvezi s sestavo odbora še odprta (npr. glede Zwitterjevega nadaljnjega delovanja v Mačkovškovem odboru oziroma o razlogih njegovega morebitnega izstopa itd.), pa je predvsem pomemben njegov vsebinski del. Zwitter je ta vprašanja strnil v naslednjo razlogo: "Prežihov Voranc je nastopil s tezo, da moramo zahtevati vse slovensko etnično ozemlje ne glede na meje po prvi svetovni vojni, vključno tudi z ozemljem, potujočim v dobi imperializma, odločno pa je nastopil proti zahtevam, ki bi šle prek tega stališča. To načelo je bilo sprejeto, glavna razprava pa se je raz-

¹⁰ Edvard Kocbek: Zbrano delo, VI. knjiga. Ljubljana 1996, str. 692-693 (dalje Kocbek, Zbrano delo VI).

¹¹ Prvi je o tem pisal Janko Pleterski: Delo dr. Frana Zwitterja za rešitev mejnih vprašanj. V: Zgodovinski časopis, 1965-1966 (Zwitterjev zbornik), str. 24-25; isti, Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1966, št. 1-2, str. 241 (dalje Pleterski, Osvobodilna fronta), po podatkih, ki mu jih je osebno zaupal Zwitter. Na obstoje tega odbora je Zwitter namignil že v članku Naš znanstveni inštitut (Slovenski zbornik 1945, Ljubljana 1945, str. 317 - dalje Zwitter, Naš znanstveni inštitut), podrobneje pa je njegovo delo opisal v razpravi Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni. V: Osvoboditev Slovenije 1945. Ljubljana 1977, str. 260-262 (dalje Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta).

¹² Zanimivo je, da so komunisti v razgovoru z Nagodetom trdili, da se napad na "načrtnike" v Slovenskem poročevalcu sploh ni nanašal na Nagodeta, temveč na tiste delavce v geografskem inštitutu, ki z njim sodelujejo (AS 1931, Nagodetov dnevnik, str. 19).

¹³ AS 1931, Nagodetov dnevnik, str. 25.

¹⁴ Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, str. 260.

¹⁵ Tak vtis daje Kocbekov zapis (Zbrana dela VI, str. 693) z dne 16. februarja 1942, kjer omenja Ilešiča kot novega kandidata za odbor, čeprav znani geograf prav dosti ni mogel storiti, ker je odbor kmalu za tem prenehal delovati.

¹⁶ Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, str. 260.

¹⁷ Kocbek, Zbrana dela VI, str. 692-693.

vila okrog dveh vprašanj njegove konkretizacije. Poudarjalo se je, da se moderno potujčevanje ni začelo šele v dobi imperializma, ampak že z velikim razmahom kapitalizma od srede 19. stoletja dalje. Predvsem pa je bilo v ospredju vprašanje odnosa med mestom in podeželjem, kadar se razlikujeta po svojem pretežnem etničnem značaju; poudarjalo se je, da mora v tem primeru mesto slediti podeželju, pristanišče svojemu zaledju. Geograf A. Melik je opozarjal, da so na podlagi tega načela razmejena ozemlja posameznih republik v Sovjetski zvezi.¹⁸

Zapisa Nagodeta in Zwitterja o temeljnih izhodiščih za razmejitve (Nagode navaja minimalističen program Stare pravde, Zwitter navaja Vorančevo stališče) se ne ujemata le navidez. Kako je prišlo do dejanskega načelnega soglasja izvemo iz zapisa razgovora med Mačkovškom in Nagodetom, kjer je slednji dejal: "Težko je z njimi (misli na slovenske komuniste op.a.) glede mej. Njih sporazum iz l. 1934 z Nemci in Italijani je slonel na osnovi ljudskega štetja iz l. 1910. Torej priznavanje potujčevanja dejanskega, pa tudi navideznega pri ljud. štetju. Dolgo sem jim dopovedoval, da je to napačen princip in so končno le pristali, da se že govori n.pr. o Beljaku. So pa toliko zanimivi, da sedaj že kar negirajo, da so kedaj sklepali sporazume na podlagi lj. štetja l. 1910."¹⁹ To kaže, da je imel eno ključnih vlog pri oblikovanju stališča KPS do mejnega vprašanja prav Nagode. Zaradi prvotnega stališča slovenskih komunistov je sprva odklanjal sodelovanje z njimi tudi Bogo Grafenauer, "ker je za njega štetje iz leta 1910 kot baza nesprejemljivo in ne namerava trošiti svojih energij z dokazovanjem našim komunistom, da morata pripasti Beljak in Celovec k nam."²⁰ Po drugi strani pa je zanimivo, da so tedaj, na začetku leta 1942, le slovenski komunisti zahtevali tudi določitev meje s Hrvaško v Istri, kar pa v strokovnih vrstah ni naletelo na odmev, češ da zaradi lastne jugoslovanske usmeritve to vprašanje sploh ni pomembno.²¹

Čeprav Kocbek piše v dnevniku še 16. februarja 1942, da strokovno delo poteka odlično,²² pa je delovanje razmejitvenega odbora le teden dni kasneje, po aretaciji Frana Zwitterja 24. februarja 1942, nepričakovano hitro zamrlo.²³

Čeprav ostaja v zvezi z delovanjem razmejitvenega odbora še marsikatero odprto vprašanje (npr. odnos vodstva slovenskih komunistov do tega odbora,²⁴ razlog prenehanja delovanja odbora²⁵) in kljub temu, da je imel bolj položaj nekakšnega internega študijskega krožka, pa je vendarle imel ključno vlogo pri razčiščenju temeljnih izhodišč, na podlagi katerih so kasneje slovenski komunisti opredeljevali stališča do mejnih vprašanj. Tako je centralni komite KPS v izjavi o slovenskih mejah 1. maja 1942 v Delu (št. 2, maj 1942) prvič javno izrazil načelno stališče, ki je bilo očitno plod razgovorov o mejni problematiki na prelomu 1941-1942: "V osvobojeno in združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi

¹⁸ Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, str. 260-261.

¹⁹ Vodušek Starič, Mačkovšek, str. 36.

²⁰ AS 1931, Nagodetov dnevnik, str. 36.

²¹ AS 1931, Nagodetov dnevnik, str. 50.

²² Kocbek, Zbrana dela VI, str. 693.

²³ Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, str. 261.

²⁴ Zwitter sicer poroča, da je bil Prežihov Voranc zastopnik centralnega komiteja KPS v komisiji (Priprave Znanstvenega inštituta, str. 260), vendar Voranc dejansko ni imel take vloge v slovenski partijski organizaciji, kjer je bil postavljen na stranski tir. Iz tega lahko dodatno sklepamo (poleg "protinačrtniške" usmeritve), da vodstvo slovenskih komunistov tedaj ni pripisovalo večjega pomena razmejitvenemu odboru.

²⁵ Morda je nanj vplivala tudi sprememba komunistične politike po sporu z Nagodetom.

slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujen."26 To izjavo je leta 1966 na posvetu ob 25. letnici OF Janko Pleterski pospremil z besedami: "To načelo je veliko širše kot pa npr. tisto, ki je bilo leta 1933 izraženo v brošuri o programu slovenskega nacionalno revolucionarnega gibanja, ki jo je izdalo partijsko vodstvo v tujini in kjer je bilo rečeno, da slovensko ozemlje sestavljajo vsi ti kraji, kjer ima slovensko prebivalstvo večino."27 Glede konkretizacije mejnega vprašanja pa tudi ta izjava še vedno stoji na "protinačrtniških" stališčih. Poseben proglas, ki ga je centralni komite KPS izdal za 1. maj 1942, torej istega dne kot glede vprašanja meja, celo izrecno trdi, da si slovenski narod svoje svobode ne bo izbojeval za zeleno mizo s "prekupčevanjem" v Londonu.28 Takšno je bilo načelno stališče slovenskih komunistov, sicer pa o vprašanju meja niso prepogosto razpravljali. Zato je zanimiva razlaga Borisa Kidriča o mejnih vprašanjih, izražena na partijskem posvetovanju na Cinku v začetku julija 1942, kjer je šlo za pogovor, ki ni bil namenjen širši javnosti. Dejal je: "Menimo, da spada v Svobodno Slovenijo ozemlje, ki je bilo nasilno potujčeno v zadnji imperialistični dobi. Nočemo dati ničesar svojega, ne maramo pa nič tujega. Končna rešitev slovenskega narodnega vprašanja kljub mejam, ki jih je podal CK v zadnjem času, pa ni v mejah, ampak v vprašanju rešitve nacionalnega vprašanja v vsej Evropi."29 Ta Kidričeva izjava je sicer povsem v skladu s tedanjim gledanjem komunistov na mejno vprašanje, je pa pomembna zato, ker se prvič pojavi geslo, katerega avtorstvo se je kasneje pripisovalo Josipu Brozu Titu, pa tudi Prežihovemu Vorancu.30

II.

Posebej težavno in zaradi notranjih slovenskih razmer ter tudi mednarodnih razsežnosti občutljivo je bilo stališče KPS do tržaškega vprašanja. O bodoči državni pripadnosti Trsta so razpravljali že pred vojno tudi v slovenskih komunističnih krogih. Tedaj so slovenski komunisti nihali med dvema rešitvama tržaškega vprašanja. Tako je Ivan Regent že leta 1918 razvil tezo, da naj "Trst postane svobodno, avtonomno in neodvisno mesto, ki naj bi bil - prav tako kakor Jugoslavija - svoboden državni del bodoče konfederacije svobodnih narodov".31 Dragotin Gustinčič pa se je ogreval za priključitev Trsta k Jugoslaviji, kar je utemeljeval s pripadnostjo mesta k zaledju, to je Sloveniji oziroma Jugoslaviji. Pripomniti je treba, da je šlo pri tem bolj za akademske razprave in da se KPS o tem vprašanju pred vojno ni nikoli jasno opredelila. Tako se je na primer tudi Kardelj (Sperans) v Razvoju slovenskega nacionalnega vprašanja, kljub temu da se je zavzemal za Zedinjeno Slovenijo, izognil tržaškemu vprašanju. Dokončno rešitev tega vprašanja so prepuščali bodočemu

26 DLRS II, dok. 21, str. 57.

27 Pleterski, Osvobodilna fronta, str. 241.

28 DLRS II, dok. 18, str. 40-50, Proglas centralnega komiteja KPS za 1. maj 1942.

29 DLRS II, dok. 98, str. 228-229, Zapisnik partijske konference na Kočevskem Rogu od 5. do 8. julija 1942.

30 Prvi je na Kidričev izrek, ki ga najdemo kasneje tudi v Vorančevi brošuri Naše meje in nato v Titovem govoru septembra 1944 (ta je tudi najbolj znan!), opozoril Pleterski, Osvobodilna fronta, str. 241.

31 Ivan Regent: Trst in Jugoslavija : poglavja iz boja za socializem, I. knjiga. Ljubljana, str. 130. Nanj opozarja tudi Jože Pirjevec: Trst v slovenski politični misli : 1848-1947. V: Revija 2000, št. 127-128 (150 let programa Zedinjene Slovenije), str. 71 (dalje Pirjevec, Trst v slovenski politični misli).

mednarodnemu razvoju dogodkov. Tudi z okupacijo in začetki odpora sprva v tem pogledu ni prišlo do bistvenih sprememb.

Ceprav so si nekateri slovenski komunisti v intimnih razgovorih seveda želeli priključitev Trsta k Zedinjeni Sloveniji predvsem zaradi velika števila proletariata,³² pa se tudi glede tržaškega vprašanja sprva niso hoteli izjasniti. Tako je Boris Kidrič na sestanku ljubljanske Osvobodilne fronte konec leta 1941 glede Trsta (po spominu Angele Vode) na njena vprašanja odgovarjal: "Vedite pa, da bo Trst došla država, kjer bo prej vladal komunizem." - 'Kaj pa, če v Italiji ne bi zavladal komunizem, pa jim bodo zavezniki vseeno dali Trst - kar se tudi lahko zgodi?' - 'To se ne more zgoditi. A če se bo, bo čez deset let spet vojna - takrat bomo pa mi zmagali vsepovsod!'"³³

Vodstvo KPS je sicer že leta 1941 naročilo dr. Joži Vilfanu študijo na to temo, ki jo je mladi odvetnik napisal na 34 straneh. V besedilu z naslovom Tržaško vprašanje v okviru slovenskega narodnega vprašanja je Vilfan, naslanjajoč se na Lenina in Stalina, zagovarjal mnenje, da Trst kljub italijanski večini sodi k zaledju, ker "zaradi nacionalnega momenta" ni mogoče trgati "mest in vasi iz okrožij, ki ekonomsko gravitirajo k njim".³⁴

Še bolj pomembno pa je bilo, da so se po daljši diskusiji pri opredelitvi Trsta in Celovca za del Zedinjene Slovenije oprli na Melikovo razlago tudi na seji odbora za razmejitve pri izvršnem odboru OF, ki je opozoril na razmejevanje med posameznimi republikami v Sovjetski zvezi.³⁵

Slovenski komunisti se kljub temu o vprašanju Trsta javno še naprej niso izrekli, vendar so po Kardeljevi vrnitvi v Slovenijo marca 1942 vendarle presodili, da je nastopil čas razreševanja tudi tega vprašanja, in sicer v sklopu celotne primorske problematike. Tu je bilo predvsem treba rešiti vprašanje pristojnosti delovanja KPS na Primorskem, kjer je do okupacije delovala le KPI. O nameri razširitve delovanja KPS tudi na Primorsko so obvestili tudi Kominterno, ki je o teh vprašanjih tudi odločala. Ta zahteva je bila utemeljena v Kardeljevem pismu italijanskemu komunistu Umberto Massoli-Quintu v drugi polovici marca 1942. Argumentacija, s katero so se slovenski komunisti odločili reševati vprašanje, je ključna za razumevanje celotne primorske problematike vse do spora z Informbirojem leta 1948. S tem da je "vprašanje o združitvi slovenskega teritorija treba postaviti neposredno na dnevni red,(...) ker smo dejansko že začeli uresničevati parolo o priključitvi Primorja ostalemu slovenskemu teritoriju, t. j. parolo o osvoboditvi in združitvi slovenskega naroda". Celotna pobuda je bila tesno povezana z aktualnim razumevanjem dogodkov med slovenskimi in jugoslovanskimi komunisti, ki so predpostavljali, da bo razvoj v smeri zaostrovanja odnosov v protihitlerjevski koaliciji in revolucionarnega vrenja v nacistični Nemčiji. Na podlagi teh predpostavk so slovenski komunisti na čelu s Kardeljem odprli primorsko vprašanje, seveda najprej oziroma predvsem le znotraj komunističnega sveta. V teh okvirih so Kardelj in slovenski komunisti predpostavljali, da bodo v "bratskem" sporazumu nejasna vprašanja enostavno rešljiva, zato tudi iz tega Kardeljevega pisma o tem vprašanju veje tak optimizem.

³² Vodušek Starič, Mačkovšek, str. 36, razgovor med Mačkovškom in Nagodetom.

³³ Angela Vode: Skriti spomin. Ljubljana 2004, str. 352.

³⁴ Pirjevec, Trst v slovenski politični misli, str. 69.

³⁵ Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, str. 261.

V omenjenem pismu Umbertu Massoli-Quintu je Kardelj, potem ko je obravnaval vprašanje delovanja KPS na Primorskem, načel tudi vprašanje Trsta: "O vprašanju samega Trsta CK KP Jugoslavije ni podrobneje razpravljal, ker je avtomatski predpostavljal, da bo tudi tržaška partijska organizacija povezana s primorskim PK KP Slovenije. Zaradi tega bo tu izrazil samo svoje osebno mnenje in mnenje tovarišev iz CK KP Slovenije. O bodočem položaju Trsta po mojem mnenju skoraj ne more biti principialne diskusije: kot italijansko mesto bo Trst predstavljal avtonomno nacionalno italijansko področje, toda politično administrativno in gospodarsko bo najbrže vključen v tisto sovjetsko republiko, ki ji bo pripadalo tržaško zaledje." V tem predlogu se je Kardelj sicer naslonil na omenjeno Regentovo tezo, kar mu je v pismu poleti 1944 tudi potrdil,³⁶ vendar s ključnim dodatkom o pomenu zaledja, kjer je bilo čutiti vpliv argumentacije odbora izvršnega odbora OF za meje, morda pa tudi Vilfanove študije. Pri tem je treba opozoriti, da je iz Kardeljevega pisanja razvidno, da ta vidik pri reševanju tržaškega vprašanja vendarle ni bil ključen. V odnosu do vodstva KPI je Kardelj utemeljeval zahtevo po pripadnosti Trsta k zaledju predvsem s trenutnimi mednarodno-političnimi in vojaškostrateškimi razlogi. Glede na omenjeno oceno predvidenega mednarodnega razvoja dogodkov je Kardelj utemeljil temeljni razlog, zakaj naj bi Trst pripadel k zaledju (ni določil državne tvorbe, ki je bila tudi še odprto vprašanje!) z besedami: "Zaradi anglofilskega zadržanja velikega dela italijanske buržoazije na eni, a slabosti politične akcije italijanskega proletariata na drugi strani obstoji nevarnost, da bi Trst postal v bodočnosti odskočna deska reakcionarnih angleških imperialistov event. pod firmo londonske jugoslovanske vlade, ki nas sedaj že odkrito imenuje "internacionalistične zločince" - za politično in vojno akcijo proti (...) in celi Srednji Evropi ter Balkanu. Jasno je, da bomo mi vse take poizkuse razbili - če bo treba - tudi z orožjem in je zato za nas izredno važno kako bo izgledal položaj v Trstu. Vsekakor, kolikor bo pač to naša oborožena sila dovoljevala, neki anglofilski ital. vladi mi Trsta ne bomo pustili, ker bo to za nas stalna nevarnost."

Kardelj take rešitve tudi ni imel za dokončno in je menil, da je tako stališče nujno "le izvestno kratko prehodno periodo (tudi anglofilska vlada v Italiji se ne bi mogla dolgo obdržati), dokler se ne bi italijanski in slovenski proletariat direktno sporazumela v duhu internacionalističnega bratstva".

V Kardeljevem pismu Quintu je šlo le za predlog rešitve primorskega vprašanja, ne pa tudi za že izoblikovano zahtevo KPS. Zato je tudi celotno Kardeljevo pismo zadržano in pri vseh ključnih točkah glede Trsta (tako glede državne pripadnosti kot tudi razširjenosti delovanja KP) ni izključujoče, temveč pri obeh vprašanjih pušča odprta vrata. V vodstvu KPS na čelu s Kardeljem se je izoblikovalo stališče, ki je bilo v odnosu do italijanskih komunistov stalnica v argumentiranju razlogov za priključitev Trsta. Iz Kardeljevega pisma tudi veje prepričanje, da se bo mogoče neposredno dogovoriti z italijanskimi komunisti, medtem ko bosta vodstvo KPJ in Kominterna le dali soglasje k dogovoru.

Marčevskemu Kardeljevemu predlogu za rešitev primorskega vprašanja je sledil negativen odgovor Quinta. Kljub temu do poletja 1942 KPS tržaškega vprašanja ni načenjala. 6. avgusta 1942 pa je Edvard Kardelj v pismu Umbertu Massoli-Quintu predlagal priključitev Primorske k Zedinjeni Sloveniji, Trst pa naj bi postal avto-

³⁶ Arhiv Republike Slovenije, Osebna zbirka Ivana Regenta (AS 1748), f. 3, Pismo Edvarda Kardelja 5. 7. 1944 Mateu (Ivan Regent). Glej tudi Pirjevec, Trst v slovenski politični misli, str. 70-71.

nomno ozemlje, kjer bodo interesi slovenskega in italijanskega naroda enakovredno zagotovljeni.³⁷ Zaenkrat celotna vsebina omenjenega Kardeljevega pisma ni znana.³⁸ Tokrat pa ni šlo več le zgolj za Kardeljevo mnenje oziroma "diskusijski" prispevek, temveč že kar za izoblikovano stališče vodstva KPS. Verjetni razlog za to, da je Kardelj sploh začel razmišljati o rešitvi tržaškega vprašanja, je bila Kominternina brzojavka 3. avgusta 1942, ki tudi časovno sovпада s pismom Quintu. Kominternino sporočilo je sicer dovoljevalo delovanje slovenskih komunistov tudi na Primorskem, vendar se je pri razmejitvi pristojnosti med KPS in KPI odločila za razdelitev po nacionalnem (med Slovenci naj deluje KPS, med Italijani pa KPI) in ne po ozemeljskem načelu.³⁹ To je bilo v nasprotju z dotedaj ustaljeno prakso, da so bile pristojnosti posameznih KP določene z državnimi mejami. Šlo je za začasno in tudi nekoliko pitijsko rešitev brez dokončne Kominternine (sovjetske) odločitve glede državne pripadnosti Trsta. Toda po drugi strani je Kominternino priznanje pravice delovanja slovenskih komunistov tudi na Primorskem, čeprav utemeljeno zgolj s pospeševanjem skupnega protifašističnega boja na Primorskem, dejansko pomenilo tudi načelno sovjetsko soglasje za spremembo rapalske meje.⁴⁰ Zdi se, da je Kardelj ocenil, da je napočil čas tudi za bolj odločno razčiščevanje tržaškega vprašanja, seveda ne še v javnosti, temveč še vedno interno, v dogovoru z italijanskimi komunisti. Tudi tokrat se Massola ni strinjal s Kardeljevim predlogom.

III.

Kot je splošno znano, je izvršni odbor OF v začetku decembra 1942 podal izjavo, da sodi v svobodno in združeno Slovenijo ozemlje od Špilja do Trsta, od Kolpe do Celovca in tako bolj natančno določil ozemlje, ki sodi v Zedinjeno Slovenijo. Postavlja se vprašanje, zakaj je prišlo le nekaj mesecev kasneje do tega (dvojnega) preobrata in kaj se je v tem času zgodilo prelomnega. Za dvojni preobrat gre namreč zato, ker je vodstvo slovenskih komunistov do decembra 1942 ne le spremenilo svoje stališče do tržaškega vprašanja, temveč je istočasno tudi opustilo "protinačrtništvo". Septembra 1942 je Kardelj ostro nastopil proti izdaji brošure Beseda o naših mejah, ki jo je pripravil Prežihov Voranc (pod psevdonimom Pavle Vilhar) na podlagi gradiva in pogovorov v odboru OF za meje konec leta 1941 in začetek 1942. V pismu Vladimirju Krivicu 17. septembra 1942 je Kardelj zapisal: "Gre za boj proti okupatorju, ne pa za meje! Kar je bilo o mejah potrebno povedati, je že povedal CK v svoji izjavi.⁴¹ Nobeno tolmačenje te izjave danes ni oportuno! Pustite vprašanje meja popolnoma pri miru."⁴² Po bihaškem zasedanju Avnoja konec novembra 1942 pa je med slovenskimi komunisti dozorelo spoznanje, da dobiva raz-

³⁷ Umberto Massola: Una polemica tra comunisti italiani e sloveni durante l'ultimo conflitto mondiale. V: *Critica marxista* 1970, št. 5, str. 213.

³⁸ Pismo ni bilo na voljo niti uredniškemu odboru Kardeljevih Zbranih del.

³⁹ DLRS III, dok. 11, str. 23, op. 19.

⁴⁰ O spremembi jugoslovansko-italijanske meje v korist Jugoslavije je Stalin prvič govoril med sovjetsko-britanskimi pogovori v Moskvi decembra 1941 v okviru svojega načrta za bodočo povojno razmejitev v Evropi.

⁴¹ Gre za izjavo centralnega komiteja KPS 1. maja 1942 v glasilu Delo (št. 2, maj 1942), v kateri je zgolj načelno opredeljeno, da sodi v osvobodeno in združeno Slovenijo poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujen (DLRS II, dok. 21, str. 57).

⁴² DLRS III, dok. 92, str. 194-195.

voj dogodkov razsežnosti, ki jih sprva niso predvideli. Jasno je postalo, da ob koncu vojne ne gre pričakovati "prevrata", kot so do tedaj pričakovali, temveč da se bo predvsem zaradi mednarodnih vidikov (obstoj protihitlerjevske koalicije) moralo prilagoditi novim razmeram. Tako je Kardelj 4. decembra 1942 pisal izvršnemu odboru OF: "V zvezi z zunanjimi in notranjimi dogodki bo treba izdelati že konkretne predloge, kako naj izgleda naša bodoča Slovenija. Zdaj je pa res treba čim več pisati o bodočnosti, in tudi že pripraviti neke organizacijske ukrepe, ki bodo omogočili realizacijo teh načrtov. Prišel je čas, ko se bomo morali mi baviti z načrti in o tem tudi pisati za množice."⁴³ To spoznanje je v veliki meri obrnilo na glavo dotedanje trditve slovenskih komunistov, da dokončna rešitev slovenskega narodnega vprašanja ni v mejah⁴⁴ in v "prekupčevanju" za zeleno mizo,⁴⁵ ter jih postavilo tudi pred odločitev glede konkretizacije mejnih zahtev in s tem tudi do tržaškega vprašanja. Kako zelo se je naenkrat mudilo z določitvijo meja, se vidi že iz tega, da je odločitev o tem vprašanju slovenski centralni komite sprejel samostojno in se ni posvetoval niti s centralnim komitejem KPJ niti s Kominternom, kaj šele z vodstvom KPI v Milanu, s katerim je sicer bil v rednih pisnih stikih. Za določitev mej se je centralni komite KPS odločil, kljub temu da jim je bilo jasno, da je to vprašanje v veliki meri odvisno tudi od bodočega odnosa sil.

Verjetno je zaradi vsega tega Kardelj v pismu Titu v precej dramatičnem tonu zapisal: "Vprašanje meja je za nas tako aktualno, kot verjetno niti za angleški imperij. Gre za popolnoma specifično slovensko občutljivost v tem pogledu, ki smo jo dolgo poizkušali obiti s splošnimi načelnimi izjavami, toda sedaj postaja to vse manj možno. Slovenci, ki so že 1000 let razcepljeni, namreč čutijo, da se sedaj odloča o tem, da končno stara parola o "Združeni Sloveniji" postane resnica."⁴⁶ Po Kardeljevih besedah je bila načelno najbolj problematična izjava o tem, da Združeni Sloveniji pripada vse tisto ozemlje, ki ga naseljujejo Slovenci ali je bilo nasilno potujčeno v poslednji imperialistični dobi, ker je dajala možnost za najrazličnejše razlage. V nadaljevanju pisma Titu je Kardelj to stališče v precej opravičujočem tonu pojasnjeval, da so sprejeli tako široko formulacijo zato, da so se lažje zoperstavili klevetam in napadom sovražnikov. Hkrati pa je Kardelj precej negotovo dodal, da se vsaj po njihovem mnenju s tem v načelu niso oddaljili od marksizma-leninizma. V bistvu pa so vsa ta stališča temeljila na ugotovitvah, zapisanih v Vorančevi brošuri, v kateri pa so bila povzeta dognanja razmejitvenega odbora pri izvršnem odboru OF s preloma 1941/42. Stališče, da Trst pripada (slovenski) okolici, sta zagovarjala Gustinčič že pred vojno in Joža Vilfan v omenjeni brošuri. Celotno Kardeljevo pojasnilo Titu je izzvenelo precej opravičujoče, kot da bi tudi Kardelja obhajali določeni dvomi, kar pa glede na njegovo predhodno stališče do Trsta tudi ne bi bilo nič nenavadnega. Tako je Kardelj, ko je podčrtal, da Trst sodi k Zedinjeni Sloveniji, da bi se izognil morebitnim očitkom o "nacionalizmu", takoj dodal: "Razumljivo je, da slovenski narod priznava zaradi posebnega položaja Trsta - temu mestu vse avtonomne pravice, ki jih zahteva italijansko prebivalstvo, kot na-

⁴³ Jesen 1942 : korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963, dok. 201, str. 514 (dalje Jesen 1942).

⁴⁴ To je izjavil Boris Kidrič na partijski konferenci na Kočevskem Rogu poleti 1942 (DLRS II, dok. 98).

⁴⁵ DLRS II, dok. 18. Proglas centralnega komiteja KPS za 1. maj 1942.

⁴⁶ Jesen 1942, dok. 207, str. 557, Poročilo Edvarda Kardelja 14. 12. 1942 Josipu Brozu Titu.

sploh priznava vse narodnostne pravice narodnim manjšinam."⁴⁷ V navodilih pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko 31. decembra 1942 pa je šel Kardelj še dlje z izjavo: "Tako postavite vprašanje Trsta kot vprašanje samoodločbe italijanskega naroda, to je ustvarite tak položaj v Trstu, da bo očitno, da imajo Italijani v Trstu ne samo vse nacionalne pravice, ampak tudi oblast".⁴⁸ Pri Kardelju sta za spremembo mnenja o položaju Trsta očitno vplivala predvsem dva vidika: nacionalni in internacionalistični (razredni). Prvega je utemeljil z besedami, če ne bi proglasili priključitve Trsta k Zedinjeni Sloveniji, "je sedaj že popolnoma jasno, da bi dali orožje v roke mihailovičevcem, ki v svoji ilegalni literaturi zahtevajo vse mogoče". Drugega pa je pojasnil: "V socializmu seveda to vprašanje sploh ni važno niti bi se za nas postavljalo. Toda mi smo na stopnji narodnoosvobodilne vojne, pa moramo zaradi tega ta vprašanja postavljati tako, kakor se postavljajo v okviru kapitalizma. Od tod izhaja naše sedanje stališče nasproti Trstu."⁴⁹ To stališče je slovenskim komunistom olajšala tudi ocena, ki jo je izrekel Kardelj v pismu pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko 31. decembra 1942: "Italija bo nedvomno ostala še nekaj časa imperialistična, tudi če se bo notranji režim "demokratiziral".⁵⁰ Slovenski komunisti so tako uspeli svojo zahtevo po Trstu utemeljiti tako z nacionalnimi kot internacionalističnimi razlogi. S tega vidika je bila decembrska izjava vsekakor prelomnega značaja, sicer pa še ni bila povsem dokončna, čeprav v praksi slovenski komunisti od nje niso odstopili. Tako je Kardelj na seji centralnega komiteja KPS februarja 1944 dejal: "Ne odstopamo od Trsta, tudi pred italijanskim CK, doslej pa nismo še izdali nič točnejšega o Trstu".⁵¹ Kardelj se je po eni strani o vprašanju Trsta postavil na precej odločno stališče, toda drugi del izjave ("nismo izdali nič točnejšega") je bil vendarle nekoliko protisloven, saj je v bistvu pomenil zanikanje izjave iz decembra 1942.⁵² Kako je bil pri slovenskih komunistih odnos do tržaškega vprašanja zapleten in marsikdaj tudi protisloven, kaže Kardeljevo izvajanje v nadaljevanju seje, ko je dejal: "Mi ne moremo in ne smemo postavljati dokončne rešitve Trsta. Lahko se pokaže potreba, da mi prostovoljno pristanemo, da Trst ne bo naš."⁵³ Iz nadaljevanja Kardeljevega izvajanja je jasno, da bi ta hipotetična možnost prišla v poštev le v primeru, če bi tudi v Italiji prevladal komunizem. V nasprotnem primeru, torej če Italija ne bo komunistična, pa bodo (in tudi so) slovenski komunisti vztrajali pri priključitvi Trsta k Jugoslaviji. V tem kontekstu je bila izrečena Kardeljeva trditev: "Naš Trst=Sovjetski Trst", ki pa jo gre razumeti tudi kot pomemben argument KPS proti stališču KPI v primeru tržaškega vprašanja in hkrati tudi kot nasvet (tedaj formalno že bivšemu) vodstvu Kominterne, ki je ob omenjenem sporu med partijama zaenkrat še stalo ob strani, kako naj

⁴⁷ Jesen 1942, dok. 207, str. 558. Kasneje je bilo tako stališče, ki je bilo poudarjeno tudi v sklepu o priključitvi Primorske k svobodni Sloveniji kritizirano s strani osrednjega jugoslovanskega vodstva.

⁴⁸ DLRS IV, dok. 213, str. 293.

⁴⁹ Jesen 1942, dok. 207, str. 559.

⁵⁰ DLRS IV, dok. 213, str. 293.

⁵¹ Arhiv Republike Slovenije, fond Centralni komite KPS 1941-1945 (AS 1487), f. 1, a. e. 12.

⁵² Podobno se je zgodilo tudi s sklepom o priključitvi Primorske k Sloveniji iz 16. 9. 1943. V času vrhunca tržaške krize maja 1945 se je namreč od sklepa Kardelj distanciral z besedami: "Kočevskega odloka o priključitvi ne omenjajte in ravnajte se, kot da ne velja. Ta odlok nam je mnogo škodoval". (Dušan Biber: Trst, Triest ali Trieste : geneza in dileme o tržaški krizi. V: Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Ljubljana 1986, str. 679-680).

⁵³ AS 1487, f. 1, a. e. 12.

se opredeli. Na podlagi omenjenih dejstev se je z razvojem dogodkov v zaključni fazi vojne KPS odločno zavzela za priključitev Trsta k Jugoslaviji.

Bojan Godeša

SLOVENE COMMUNISTS AND THE PLACING OF TRIESTE INTO THE PROGRAMME OF
UNITED SLOVENIA DURING THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

United Slovenia was, apart from an immediate armed resistance against the occupiers, one of the central objectives in the programme of the communist led Liberation Front and was also written in the so-called Basic Articles. In spite of such a fundamental principle the Liberation Front leadership only gradually developed a stance towards the border question. The key role in formally determining the extent of United Slovenia was played by the Commission for Borders, founded by the Executive Committee of the Liberation Front in Autumn 1941, which was, in addition to some politicians, mainly composed of experts. These had the last word in formulating the definition that United Slovenia comprised all Slovene inhabited territories, including those that had been denationalised during the last imperialist period. This formal view was issued afterwards by the Central Committee of the Communist Party of Slovenia. Following an initial refusal of such a definition of the territory of United Slovenia, this question was concretised at the First Session of the Anti-Fascist Council of National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ) in Bihać at the end of November 1942. What ensued was a call to draw exact borders of United Slovenia, which materialised with the founding of the Scientific Institute at the Slovene National Liberation Council. Within the border question complex, Trieste always occupied a special place. Leading Slovene communists were initially reluctant to adopt a decision over the political status of Trieste, wanting to settle the question in agreement with the Italian communists, which proved to be a failure. This decision finally crystallised among the Slovene communists in Autumn 1942, on the basis of an expert opinion by the Border Commission that, according to the principle that a city belongs to its hinterland, Trieste belonged to United Slovenia. Despite some occasional hesitancy this formal view prevailed and the Slovene (Yugoslav) resistance movement in the final stage of the war resolutely strove for the annexation of Trieste to Slovenia (Yugoslavia).

1.01

Prejeto 19. 11. 2005

UDK 329(497.4)"1945/..."

Aleš Gabrič*

Opozicija v Sloveniji po letu 1945

IZVLEČEK

Autor v prispevku navaja dvoje različnih pogledov na moč politične opozicije v Sloveniji po letu 1945. Prvega so po vojni oblikovali vodilni komunistični politiki in zatrjevali, da prave opozicije v Jugoslaviji ni in da gre le za "reakcionarne sile", ki so pripeljale do poloma prvo Jugoslavijo. Drugi pogled je nastal v času demokratizacije ob padanju komunističnega režima in je v nasprotju s prvim govoril o močni opoziciji, ki naj bi jo uničil teror komunistične tajne policije. V prispevku sta relativizirani in pod vprašaj postavljeni obe stališči, avtor pa nato išče tiste osebe v Sloveniji, ki so se z jasno izraženimi stališči izrekle za politična načela, ki so se v temeljih razlikovala od načel vladajoče komunistične stranke. Pri tem ugotavlja, da je bilo za razliko od Srbije in Hrvaške opozicije v Sloveniji zelo malo. Vzrok za to pa ni zgolj teror politične policije, saj je bil enak v vsej državi, pač pa drugačen politični razvoj že med vojno.

Ključne besede: Slovenija, opozicija v komunističnem režimu, Zveza demokratične mladine

ABSTRACT

OPPOSITION IN SLOVENIA AFTER 1945

In the paper, the author presents two different views on the strength of political opposition in Slovenia after 1945. The first, shaped by leading communist politicians after the war, claimed that there was no real opposition in Yugoslavia, apart from the "reactionist forces" which brought about the collapse of the first Yugoslavia. The second, however, which developed during the democratisation period while the communist regime was gradually declining, spoke of a strong opposition which was allegedly suppressed under the terror of the communist secret police. After relativising and putting into question both views, the author goes in search of those people in Slovenia who, through clearly expressed views, declared themselves for principles which were fundamentally different from those held by the ruling Communist Party. He concludes that, unlike Serbia and Croatia, there was very little in the way of opposition in Slovenia. This was due not only to the secret police terror, which was equally applied throughout the country, but also to a different political development during the war.

Key words: Slovenia, opposition, communism, Democratic Youth Alliance

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: ales.gabric@inz.si

Dvoje nasprotujočih si pogledov : nikakršna opozicija ali močna opozicija

Iskanje odgovora na vprašanje o moči oziroma nemoči opozicije v Sloveniji po 2. svetovni vojni je vodilo v zelo različne smeri. Odgovori so bili večinoma podrejeni idejni opredelitvi posameznika, ne pa stvarni analizi, podkrepjeni z dejstvi, ki jih je mogoče najti v dokumentih tistega časa. Zato večina izrečenih ali zapisanih ocen bolj kot na realnosti sloni na precej trhljih temeljih, z večkratnim ponavljanjem nepreverjenih stališč pa je dobilo stališče napol mitske razsežnosti. V grobem bi lahko ocene o moči oziroma nemoči opozicije po drugi svetovni vojni razdelili na dve skupini.

Prvo stališče so neposredno po vojni oblikovali vodilni jugoslovanski in slovenski komunisti in so ga nato nekritično ponavljali v delih, izdanih še v času komunističnega režima. Povojni jugoslovanski državniki so zatrjevali, da ljudstvo enotno in z vsem srcem podpira novo oblast in Titovo Jugoslavijo ter da zato prave opozicije v Jugoslaviji ni. Za najbolj tipične, pozneje večkrat navajane v bolj ali manj strokovni literaturi, veljajo ocene Josipa Broza Tita iz časa pred volitvami 11. novembra 1945. Vladajoče Ljudske fronte ni ocenil za neko začasno predvolilno koalicijo, temveč za vsesplošno ljudsko gibanje, ki mu gre pripisati vse zasluge pri osvobajanju domovine od okupatorja in pri povojni obnovi. Za opozicijo pa je menil, da ne ponuja ničesar in da dela le škodo vladajoči stranki, obnovi domovine in vsemu ljudstvu. *"V času pred berlinsko konferenco so si neki reakcionarni krogi iz inozemstva na vse kriplje prizadevali preko opozicije, da bi izzvali vladno krizo",*¹ je omenil Tito in tako poudaril vse stereotipe, ki so jih nato pripisovali opoziciji v Jugoslaviji. Prvi je bil neka "reakcionarna" vsebina, saj naj bi vleкли kolo zgodovine nazaj. Pri tem so jim komunisti pripisovali, da se *"opozicija naslanja v glavnem na ostanke Nedića, na ostanke Draže Mihailovića v Srbiji ... Na Hrvatskem se opozicija naslanja na ustaše, ki danes vpijejo 'živel kralj!' (...)* V Sloveniji se naslanja na ostanke belogardistov."² Torej - pristaši opozicije so po Titovem mnenju "narodni izdajalci". Vsесkozi je Tito poudarjal, da opozicija deluje le pod vplivom "tujih sil", ki jih ni imenoval, prav tako pa ni, ker naj sploh ne bi bili omembe vredni, imenoval niti poglobitnih opozicijskih ljudi ali strank v državi.³

Podobno je politične nasprotnike že pred tem ocenjeval vodilni ideolog novega političnega sistema Edvard Kardelj, le da se je pri tem celo ognil izrazu opozicija in dosledno govoril o "reakcionarnih" silah oziroma režimih. Na ustanovnem kongresu Ljudske fronte Jugoslavije v začetku avgusta 1945 je sicer omenil, da je v Ljudski fronti več strank, ki pa so *"izvrge iz svoje srede reakcionarna vodstva",* zato *"obstoje celih strank v Ljudski fronti potemtakem ni v nasprotju z utrjevanjem enotnosti fronte, s pogojem, da te stranke aktivno delajo za izvajanje skupne linije fronte".*⁴

Ponavljjanje ocen, da v Jugoslaviji prave opozicije pravzaprav ni in da so politični nergači in nezadovoljneži z novim režimom pravzaprav le plačanci in agenti tujih držav in tujih obveščevalnih služb, je bilo značilno za večino komunističnih veljakov. V najbolj radikalni obliki so prišla ta stališča do izraza tudi v političnih sod-

1 Josip Broz Tito: Graditev nove Jugoslavije, Prva knjiga. Ljubljana 1948, str. 153.

2 Prav tam, str. 155.

3 Prav tam, str. 152-157.

4 Edvard Kardelj: Socialistična zveza delovnega ljudstva. Ljubljana 1984, str. 186-187.

nih procesih v letih 1946 in 1947, na katerih so dokončno obračunali z realno ali potencialno politično opozicijo. Ob načrtovanju poglobitnega političnega sodnega procesa v Sloveniji, t.i. Nagodetovega procesa, je Boris Kraigher junija 1947 članom politbiroja Komunistične partije Slovenije, sledeč omenjenemu načelu, sugeriral, da morajo procesu dati "*protidržavni špijonski karakter*", ne pa značaja boja proti opoziciji. Slovenski politični vrh je tako usmeritev potrdil in sklenil, da morajo s "*procesom in s političnim delom nazorno prikazati na osnovi materiala to grupo kot peščico špijonov, razrednih sovražnikov, plačancev inozemstva, ki nimajo nobene politične vsebine in katerih delo je brez vsake politične osnove*".⁵

Kasneje je bilo takšnih političnih sodnih procesov manj, saj je bil glavni obračun z opozicijo že opravljen v omenjenih letih. Pojem "opozicija" je postal tabu. Občasno so ga v zaprtih krogih uporabljali le še posamezni intelektualci ali pa vodilni komunisti, ko so govorili o njih. Iz javnega besednjaka pa je bil izraz izbrisan in tudi to je pomagalo utrjevati prepričanje, da prave opozicije komunističnemu režimu po vojni pravzaprav ni bilo.

Stališča, narekovana iz idejnih izhodišč vodilnih jugoslovanskih komunistov, so bila "prepisana" tudi v nekatera historična dela. Zgodovina Slovencev iz leta 1979 povojno opozicijo omenja zgolj z nekaj kratkimi označbami, ki pa so vedno izrazito negativne. Avtor tega dela Božidar Zakrajšek je tako zapisal, da so bile "*želje opozicije včasni skupščini in vladi ter ostalih reakcionarnih krogov po ohranitvi večstrankarskega sistema in ostalih značilnostih stare ureditve*". V pripravi na volitve pa naj bi si opozicija "*izbrala pot abstinence, rovarjenja in lažne propagande doma in v tujini*".⁶

Ignorantsko do drugačnih je bilo tudi poučevanje v šolah v času komunistične enostrankarske diktature. Učbenik za 4. razred zgodovine izpod peresa Metoda Mikuža je npr. le omenjal, da je leta 1945 na volitvah Ljudska fronta "*slavno zmaga, saj je dobila 96% vseh oddanih glasov*",⁷ o nasprotnikih Ljudske fronte pa ni bilo v učbeniku zapisane niti besedice, kaj šele, da bi bil uporabljen pojem opozicija.

Drugačne poglede na vlogo opozicije komunističnemu režimu v Jugoslaviji je prinesel val kritike iz kulturniških vrst po Titovi smrti v osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Tabu sta odprla Vojislav Koštunica in Kosta Čavoški, ki sta z monografijo *Stranački pluralizam ili monizam* leta 1983 v Beogradu močno razburila politične kroge. Z orisom obračunavanja komunističnega režima s povojno opozicijo zlasti v Srbiji sta poudarjala, da je leta 1945 obstajala tudi druga, bolj demokratična politična opredelitev, ki pa je bila nasilno zatrta in vržena pozabi.⁸

V številnih ideoloških kritikah na račun dela se je prvič soočalo dvoje različnih stališč o moči oziroma nemoči opozicije, naziranje avtorjev o realni demokratični alternativni komunističnemu monopolu in na drugi strani v precejšnji meri na povojnem komunističnem stališču temelječe ocene, da prave opozicije pravzaprav ni

⁵ Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945-1954. Ljubljana 2000 (dalje Zapisniki politbiroja), str. 85.

⁶ Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1979, str. 890.

⁷ Metod Mikuž: Zgodovina za četrti razred gimnazij. Ljubljana 1967, str. 168.

⁸ Vojislav Koštunica- Kosta Čavoški: Stranački pluralizam ili monizam : društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944-1949. Beograd 1983.

bilo in da so na dejavnost teh politikov v dobršni meri vplivale tuje, Jugoslaviji sovražne države. V Slovenijo te razprave niso močnejše segle.⁹

V Sloveniji so se polemike o povojni opoziciji na Slovenskem okrepile ob prelomu v devetdeseta leta, ko so oblast prevzele nove politične sile, združene v koaliciji Demos. Zlasti njeni politiki so v političnih bojih s strankami starega režima vse pogosteje poudarjali značaj komunistične oblasti na Slovenskem in način prihoda komunistov na oblast. V svojem videnju preteklosti so začeli mnogi kot alternativo komunističnemu režimu leta 1945 omenjati demokratično opcijo opozicije.

Toda že za knjigo Koštunice in Čavoškega je značilno, da se Slovenije skorajda nista dotaknila. Besedila kritičnega vala v Sloveniji, večinoma literarna, so se lotevala bolj metod in dela Komunistične partije pri vzponu na oblast, niso pa orisovala metod in dela njihovih morebitnih nasprotnikov. Tudi prvo na Slovenskem izdano delo, ki je imelo v naslovu besedo "opozicija", Jambrekova *Oblast in opozicija v Sloveniji*¹⁰ iz leta 1989, je bolj sociološki in politološki oris pojma opozicija, ni pa se dotikala opozicije v Sloveniji v preteklosti. Od enega do drugega dela je bil vse bolj viden "primanjkljaj", ki naj bi ga pri moči opozicije po letu 1945 povzročila Slovenija oziroma slovenski katoliški in liberalni politiki. Tudi prva historiografska analiza povojnega slovenskega političnega razvoja Jere Vodušek Starič *Prevzem oblasti 1944-1946*, ki je izšla leta 1992, ni odstopila od omenjenega vzorca. V poglavju o opoziciji se je Vodušekova dotaknila le vloge in dela srbskih in hrvaških politikov, slovenske opozicije pa v tem delu monografije ne omenja.¹¹

Kljub tovrstnim primanjkljajem se je v delu politične javnosti ustvarjalo prepričanje o pravi politični opoziciji leta 1945, ki jo je z vso neizprosnostjo in krutostjo iz sveta izbrisala tajna komunistična policija. To stališče pa je imelo krepko pomanjkljivost, saj njegovi tvorci nikakor niso znali razložiti, kdo so bili nosilci te demokratične linije, kakšna je bila njihova politična vizija in kdaj ter kje so jo razložili. Namesto tega so prevladale izrazito čustvene reakcije zagovornikov tovrstnih stališč.

Razprave o moči oziroma nemoči opozicije na Slovenskem v letu 1945 si oglejmo na primerih, ki so v prejšnjem desetletju najbolj razburkali razprave o načinu prihoda slovenskih komunistov na oblast in spodbudili izrazito nasprotujoče si odzive. Prvo priložnost je leta 1995 nudila t.i. plava knjižica oziroma *Ključne značilnosti slovenske politike 1929-1955 : znanstveno poročilo*, ki ga je po naročilu državnega zbora izdelala skupina zgodovinarjev novejša dobe.¹² Med številnimi kritičnimi odzivi z leve in desne je bil tudi Ivo Žajdela s serijo prispevkov v časopisu Slovenec. Med ostalim ga je zelo zmotila tudi misel, ki jo je v plavo knjižico zapisal pisec tega prispevka, da je bila političnim strankam "*dopuščena možnost delovanja, toda tega slovenske predvojne politične stranke niso izkoristile, niso prijavile delovanja in se niso registrirale*".¹³ Misel je bila zapisana kot preprosto dejstvo, brez

⁹ Vojislav Koštunica - Kosta Čavoški: Stranački pluralizam ili monizam. Posleratna opozicija - obnova i zatiranje. Beograd 1990; glej poglavje: Postscriptum: Od nestranačkog do stranačkog pluralizma, str. 203-216, v katerem sta avtorja zbrala in komentirala odzive na prvo izdajo dela iz leta 1983.

¹⁰ Peter Jambrek: *Oblast in opozicija v Sloveniji*. Maribor 1989.

¹¹ Jera Vodušek Starič: *Prevzem oblasti 1944-1946*. Ljubljana 1992; poglavje Opozicija na straneh 314-328.

¹² *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955 : znanstveno poročilo*. Ljubljana 1995.

¹³ Prav tam, str. 86.

težnje pojasnjevati, zakaj in kako je do tega prišlo.¹⁴ Ob tem in še nekaterih stavkih se je Žajdela zgrozil in zapisal: "*Če ne bi pisalo črno na belem, si ne bi mislilm, da je sploh kdo danes v Sloveniji zmožen zapisati nekaj takega.*" O celotnem poglavju pa je menil, da je "*napisano izrazito enostransko oziroma v duhu dosedanjega komunističnega zgodovinopisja*",¹⁵ konkretnih pripomb pa ni pripisal.

Nekaj let kasneje je vode razburkala razstava in nato zbornik *Temna stran meseca*; projekt sta vodila Drago Jančar in dr. Vasko Simoniti. Avtor teh vrstic, ki je sicer tudi nekaj skromnega prispeval k projektu, je na račun njegove vsebine napisal tudi nekaj kritičnih besed o tem, da je treba razloge za vzpon komunistov iz anonimnosti do monopolne oblasti le iskati tudi drugje in ne zgolj v terorju politične policije.¹⁶

Te misli so izzvale žolčne odmeve Andreja Megliča v božični številki Demokracije leta 1998, kjer ni odgovarjal na omenjene konkretne pripombe, ampak se je, očitajoč idejno pokvarjenost dela slovenskih zgodovinarjev, spraševal: "*Kdo se bo šel opozicijo, če je ta pobita, v emigraciji, razlaščena in osramočena? Kdo se bo šel politično opozicijo v času, ko so si nekateri prizadevali, da bi v deklaraciji o človekovih pravicah stala tudi pravica do koncentracijskih taborišč?*"¹⁷

Če poiščemo skupno značilnost obeh odzivov, se vrnemo na že nakazano misel. Obe reakciji, Žajdelova in Megličeva, sta izrazito čustveni, oba poudarjata, da je leta 1945 v Sloveniji obstajala realna demokratična protikomunistična opcija, ki jo je zatrl teror komunistične tajne policije - in obe se na tej točki tudi ustavita. Ne spregovorita o tem, kdo so nosilci te (politično opozicijske) opcije in zakaj nasprotniki komunističnega režima v Sloveniji, če so že bili realna sila, niso bili dejavni tako kot politična opozicija v Beogradu in Zagrebu. Toda ali nima tudi poudarjanje močne opozicije, ne da bi ob tem vsaj nakazali, kdo so bili njeni vodilni politiki in kakšen je bil njihov politični program, bolj idejno-politično kot pa konkretno dokazljivo izhodišče? Pravzaprav povsem nasprotno od tiste iz leta 1945, ko so vodilni komunisti natančno vedeli, o katerih politikih govorijo in kakšna politična načela ti zagovarjajo, pa so kljub temu poudarjali, da prave politične opozicije v Jugoslaviji ni. Obe nasprotujoči si stališči pa imata (vsaj) eno skupno točko. Obe izhajata iz idejnih in političnih prepričanj oseb, ki so jih izrekle oziroma zapisale, v nobenem primeru pa kreatorji stališč niso izrekli po skrbnem preučevanju dejstev, katerim naj bi končna ocena šele sledila.

S kom v Sloveniji naj sodeluje politična opozicija v Jugoslaviji?

Kaj je torej opozicija komunističnemu režimu na Slovenskem in kakšne možnosti za uspeh bi imela ob normalnem političnem razvoju dogodkov na volitvah 11. novembra 1945, ki so zapečatile nadaljnjo pot Jugoslavije? Ali je večina ljudi dejansko nasprotovala novemu režimu? Ob tem se ne mislim spuščati v vprašanja o legal-

¹⁴ Nekateri kolegi so mi kasneje dejali, da bi bilo bolje, če bi že v ta stavek zapisal besedo "formalno", čeprav je zgolj formalna narava možnosti delovanja opozicije jasno razpoznavna iz odstavkov, ki sledijo navedenemu stavku.

¹⁵ Slovenec, 21. 11. 1995; Ivo Žajdela: "Znanstveno poročilo", 17. del.

¹⁶ Delo, 11. 11. 1998, št. 287, str. 4.

¹⁷ Demokracija, 23. 12. 1998, št. 57, str. 18.

nosti in legitimnosti sistema¹⁸ in o zločinskih potezah oblastnikov, saj so se ravno teh vprašanj že lotevala številna strokovna dela, temveč želim poiskati zlasti tiste politike, ki so se z jasno politično vizijo izrekli kot nasprotniki novega režima.

Kljub napakam in zločinom novih oblastnikov je treba upoštevati, da je vladajoča Osvobodilna Fronta (OF), katere vodilni del je bilo ožje vodstvo Komunistične partije Slovenije (KPS), leta 1945 vendarle uživala široko ljudsko podporo. Vladala je evforija zaradi konca vojne, ob njenem koncu pa so bili slovenski vojaki, pripadniki zmagovite protifašistične koalicije, v Trstu in Celovcu, tako da se je zdel sen Zedinjene Slovenije še kako uresničljiv. Poleg tega so bile prve poteze nove oblasti skrbno premišljene, saj so uresnili tisto, za kar si je brez vidnejših rezultatov že dolgo prizadevala "stara" slovenska politika. Eden od najpomembnejših uspehov je bilo federalno preoblikovanje Jugoslavije, ki je na zunaj prineslo veliko emancipacijo slovenstva v večnacionalni državi. V opustošeni in izstradani deželi ni bila nič manj pomembna izvedba agrarne reforme, ki je pri številnih ljudeh utrdila zaupanje v pravičnejši socialni red in kruha bolj polno prihodnost. Tudi dodelitev volivne pravice ženskam je pri precejšnjem delu nežnejšega spola spodbudila vero v enako-pravnejši svet. Obračun z nemško manjšino je pri posameznikih utrjeval prepričanje, da ne bodo več trpeli pod tujimi gospodarji. Vse te pridobitve so ljudje izenaevali z novo oblastjo, čeprav je bilo med vojno geslo "nič več starega" skupno Slovencem vseh svetovnonazorskih opredelitev. Dejstvo pa je, da je spremembe, ki bi jih morda v drugačnih okoliščinah izpeljali drugi, opravila ravno zmagovita OF oziroma njen vodilni del, KPS.

Že pred volitvami novembra 1945 je bila opozicija na tleh in tudi diplomati zahodnih demokratičnih držav so opozarjali, da lahko na volitvah Titova lista računa edinole na popolno zmago. Ameriška ambasada je jeseni 1945 poročala v Washington, da se Jugoslavija spreminja v popolno policijsko totalitarno državo z diktatorskim Titom na čelu, da ni svobode govora in tiska, da pa kljub temu prave opozicije in nasprotovanj obstoječemu stanju skorajda ni.¹⁹ Dva meseca kasneje, januarja 1946, pa je britanski veleposlanik iz Beograda poročal v London, da bi brez partizanov Jugoslavija dočkala konec vojne v popolnem razsulu. Za dejstvo, da je pred vojno nepomembna komunistična stranka dočkala konec vojne na čelu osvobodilnega gibanja, so bile po mnenju ambasadorja odgovorne predvsem tradicionalne politične stranke.²⁰

V Sloveniji je bil položaj opozicije še težji kot drugod v Jugoslaviji. Organizacijska načela Ljudske fronte Jugoslavije, ki je imela ustanovni kongres 5. avgusta 1945, so slovenski komunisti utrdili že leta 1941 z ustanovitvijo Osvobodilne fronte in leta 1943 z Dolomitsko izjavo, nato pa še jeseni 1944, ko so se vodilni komunisti že zavedali, da po koncu vojne glavne nevarnosti ne bodo predstavljali odkriti nasprotniki, omadeževani s kolaboracijo, temveč neomadeževani sredinci. Da bi utrdili enotnost fronte, so razširili izvršni odbor OF z nekomunističnimi vo-

¹⁸ O tem glej zelo kritično pisani poglavji "O legitimnosti i legitimaciji vlasti" in "Legitimiranje porotka u Hrvatskoj (Jugoslaviji) 1945. - 1952." v: Katarina Spehnjak: Javnost i propaganda : Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske : 1945-1952. Zagreb 2002 (dalje Spehnjak, Javnost i propaganda), str. 15-50.

¹⁹ Lorraine M. Lees: Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia, and the Cold War. The Pennsylvania State University, 1997 (dalje Lees, Keeping Tito Afloat) str. 5-6.

²⁰ Spehnjak, Javnost i propaganda, str. 26.

ditelji plenumskih skupin OF, ki pa so se morali odreči snovanju samostojnih političnih skupin.²¹

Slovenske stranke, skupine in posamezniki, ki bi lahko tvorili jedro opozicije, so bili paralizirani že pred začetkom volilnega boja leta 1945. Poskusov legalnega organiziranja opozicije v Sloveniji tako sploh ni bilo, pa čeprav so te možnosti zaradi sporazuma Tito-Šubašić in "popuščanja" zahodnim zaveznikom v prvem povojnem obdobju vsaj načeloma obstajale. Leta 1945 je delovanje obnovilo devet političnih strank, med temi pa Zemljoradniška stranka in Komunistična partija nista registrirali delovanja, saj sta obe kot celota vstopili v Ljudsko fronto, vladajočo stranko, ki ji je "načeloval" politbiro Komunistične partije Jugoslavije. Stranke so večinoma prijavljali Beograjčani, Zagrebčani in prebivalci večjih srbskih mest, slovenskih politikov pa med njimi ni bilo.²²

V obširnem poročilu na 1. kongresu OF v Ljubljani, edine slovenske stranke (če štejemo komuniste le kot njihov vladajoči del), je Edvard Kardelj 15. julija 1945 v slogu že omenjenih Titovih in tudi svojih besed poudaril, da se zopet pojavljajo stranke, ki so zakrivilo katastrofo leta 1941: *"Nekatere teh strank, ki so še preveč na slabem glasu iz dni stare Jugoslavije, bodo morda privzele kakšna druga imena in kakšne druge vodilne garniture. (...) Obstoje stranke, ki so izraz izkoriščevalcev ljudstva. Danes jih je lahko spoznati. To so vse tiste stranke in grupe, ki bi želele vrnitev stare Jugoslavije, starih režimov protiljudskih klik v kakršni koli obliki in s kakršnimi koli frazami. Zdaj, ko bo tretje zasedanje AVNOJ-a prineslo celo vrsto demokratičnih zakonov in ko se bodo pričele priprave na volitve v konstituantno, vas bodo kmalu pričeli posečati predstavniki takih strank, ki se bodo vse imenovala demokratične. Naučite ljudske množice, da jih bodo znale hitro spoznavati."*²³

Izrazito črno-belo slikanje političnih načel in načelo ali - ali, ki ne dovoljuje srednje poti, sta bila značilnost vojnega in povojnega časa, tudi predvolilnega obdobja leta 1945. Potencialna opozicija ni bila paralizirana le zaradi komunističnega terorja, temveč je precej pripomogla k temu sama že v prejšnjih letih, ko se tedaj še vladajoče stranke niso znale ustrezno odzivati na politične in družbene izzive časa; to pa je bil eden poglavitnih vzrokov za porast moči in ugleda Osvobodilne fronte. Politika katoliških in liberalnih veljakov med vojno se je odvijala deloma v emigraciji, deloma doma tudi v kolaboraciji z okupatorjem, t.i. sredina pa zaradi pritiskov tako z leve kot z desne ni imela širšega vpliva na politična dogajanja v Sloveniji.

V prvih mesecih po vojni so o političnem organiziranju razmišljali le posamezni politiki katoliške in liberalne stranke, toda to so bili po poročilu Ozne *"še povsem začetniški, med seboj nepovezani poskusi za obnovo njihove politične aktivnosti, ki pa ne presegajo območja njihovega stalnega bivališča"*.²⁴ Od pomembnejših politikov najmočnejših slovenskih predvojnih strank, katoliške in liberalne, so ostali po vojni v Sloveniji le posamezniki. Del teh je že sodeloval v Osvobodilni fronti (npr.

²¹ Bojan Godeša: Krščanski socialisti in ustanovitev enotnih sindikatov. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1998, št. 1-2, str. 77.

²² Momčilo Pavlović: Politički programi Demokratske narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske, Demokratske, Socijalističke i Socijal-demokratske stranke Jugoslavije iz 1945. godine. V: Istorijski časopis, 1985, br. 1, str. 119-155. O delovanju Hrvatske seljačke stranke in Hrvatske republikanske seljačke stranke glej: Zdenko Radelić: Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950. Zagreb 1996 (dalje Radelić, Hrvatska seljačka stranka).

²³ Ljudska pravica, 17. 7. 1945, št. 72, str. 4.

²⁴ Iz arhivov slovenske politične policije. Ljubljana 1996, str. 169.

France Snoj, Edvard Kocbek, Darko Černež, Vlado Vavpetič itd.), nekateri niso bili močnejše politično angažirani (npr. Andrej Gosar), nekateri pa so bili že v zaporih novega režima, kar velja zlasti za voditelje Mlade JNS (Jože Rus, Branko Alujevič, Branko Vrčon itd.), ki so bili obsojeni na prvem velikem političnem procesu, t.i. božičnem procesu 23. decembra 1945.

Da pred volitvami nekomunistični politiki v Sloveniji niso uspeli organizirati opozicije in pripraviti opozicijske liste za volitve, je poskrbela tudi politična policija novega režima, ki je v poročilu zapisala: *"Aktivnost reakcije je bila v prvem obdobju po osvoboditvi usmerjena v poskus, da bi že pred volitvami postavili opozicijsko listo. Mogočna tla za svojo pozicijo je našla le med pristaši bivših strank, med svojci pobeglih domobrancev, med amnestiranci in nemškutarskimi krogi. OZNA je s svojimi intervencijami (zaslišanja, pripori, vrbovke) to akcijo preprečila. Pristaši strank so nato propagirali abstinenco in se odločili glasovati v črno skrinjico brez liste."*²⁵ Toda k temu je treba dodati, da se je morala Ozna v drugih predelih Jugoslavije, zlasti v Beogradu in Zagrebu, precej bolj potruditi kot pa v Sloveniji. Tu so bila neuspešna že kakršnakoli dogovarjanja med bivšimi politiki, saj so omembe poskusov organiziranja in postavitve kandidacijskih list zelo redke. Ko torej govorimo o organizirani opoziciji leta 1945 v Jugoslaviji, mislimo predvsem na politične stranke in opozicijska glasila srbskih in hrvaških politikov.

Strankarsko delovanje in predvolilni boj sta bila neenakopravna, saj je imela ena stran, komunistična, popoln nadzor nad policijo, vojsko, Ozno in tudi mediji, tako da prava opozicija v Beogradu in Zagrebu ni imela realnih možnosti za delovanje. Milan Grol, voditelj Demokratske stranke, najpomembnejše opozicijske stranke, se je v svojem časopisu *Demokratija* vprašal, o kakšni enakopravnosti v političnem boju, ki so ga obljubljali Tito in njegovi, lahko govorimo, če ima Ljudska fronta na razpolago 130 časopisov, opozicija pa le enega.²⁶ Tudi to razmerje se je kmalu spremenilo. Zagrebški *Narodni glas*, časopis vdove Stjepana Radića Marije, se ni niti dobro usidral med bralci, saj je bila zaplenjena že prva številka.²⁷ Beograjska *Demokratija* (tisti edini časopis proti 130 nasprotnim) pa je "dočakala" sedem števil, zadnjo 8. novembra 1945, neposredno pred volitvami. Toda že pred tem, oktobra 1945, so beograjski skojevci po znanih modelih zastraševanja prirejali tudi že javno sežiganje časopisa. Ukinitvev opozicijskih glasil, tudi *Demokratije*, je bila izvedena na način, ki so ga komunistične oblasti pogosto uporabile za onemogočanje nezaželenih medijev - z bojkotom s strani sindikata. Tudi ti so bili pod popolnim nadzorom oblasti in tiskarski delavci, člani sindikata, so se "prostovoljno" odločili, da bodo štrajkali in ne bodo tiskali časopisov, ki pišejo takšne "neresnice" o njim tako ljubi državi in oblasti.²⁸

Do Slovenije so prišli le šibki odmevi o dogajanju drugod po Jugoslaviji. Objava opozicijskih strank 20. septembra 1945, da bodo bojkotirali volitve, ker ni nikakršnih pogojev za enakopravni predvolilni boj, je bila za Slovenijo "omejenega obsega", saj nobena slovenska stranka ni registrirala svojega delovanja. Kljub temu je bilo na koncu izjave pripisano, da bodo *"današnjem sporočilu sledile odločitve sku-*

²⁵ Prav tam, str. 177.

²⁶ *Demokratija* (Beograd), 25. 10. 1945, št. 5.

²⁷ Radelić, Hrvatska seljačka stranka, str. 75-78.

²⁸ Kosta Čavoški: Spaljivanje nije odgovor. V: Martić Đorđe: Komunisti protiv "Demokratije". Beograd 1990, str. 9-13.

pin v Zagrebu in Ljubljani". Podporo izjavi in omenjeno stališče so vodjem že registriranih strank, torej v prvi vrsti Grolu, obljubili tudi drugi politiki: "Izmenjava misli z naprednimi skupinami v Ljubljani je zagotovila tudi to solidarnost".²⁹

Toda za Beograd in Zagreb je bilo jasno, katere so te skupine, znana so bila imena in priimki voditeljev, kar pa za Ljubljano ni veljalo. V Grolovi Demokraciji je bil vedno govor le o skupinah "v Ljubljani", brez strankarskih oznak ali osebnih imen. Isto velja tudi za povezave Hrvatske seljačke stranke, ki je snovala koalicijo kmečkih strank in pri tem računala, da se ji bodo pridružili Zemljoradniška stranka v Srbiji "in predstavniki kmetov v Sloveniji".³⁰ Slovenci so tudi v tem primeru ostali neimenovani, kar je ostalo v navadi tudi še po volitvah, ko so se zaradi prepričljive volilne zmage Ljudske fronte poskušali povezovati opozicijski politiki iz vse države. Omenjeni vzorec je zaznaven tudi v poročilu, ki so ga iz ameriške ambasade v Beogradu maja 1946 poslali v Washington o pogovoru z Jurajem Šutejem, enim od vodij Hrvatske seljačke stranke. Ta je povedal, da v dogovorih o oblikovanju enotne opozicije že sodelujejo Hrvatska seljačka stranka, Grolova Demokratska stranka, Radikalna stranka, Zemljoradniška stranka in Slovenci, ki pa tudi v tem poročilu ostajajo brezimni.³¹

Osvobodilna fronta je že trdno v sedlu

Vloga in moč Ljudske fronte (oziroma OF) sta bili v Sloveniji zaradi političnega delovanja med vojno večji kot v drugih delih države in je zato oblast naletela na šibkejši odpor realne ali potencialne opozicije. To je bilo čutiti tudi v jasnih izjavah slovenskih politikov, ki so se zavedali širine OF. Da gre za enovito politično organizacijo in ne koalicijo, je v poročilu na prvem kongresu Osvobodilne fronte Slovenije 16. julija 1945 večkrat ponovil Boris Kidrič.³² Enako so menili tudi vodilni nekomunistični politiki v Fronti. Josip Vidmar je npr. na ustanovnem kongresu Ljudske fronte Jugoslavije 6. avgusta 1945 poudaril, da "se je tako jasno pokazalo na I. kongresu v Ljubljani, da je ljudstvo popolnoma edino, da v bodočnosti ne želi nikoli več nobene stranke, temveč, da želi samo enotno ljudsko voljo".³³

Da si slovenski politiki zamišljajo OF kot enotno in tudi edino politično grupacijo, je poudaril tudi Dušan Kveder v razpravi na zakonodajnem odboru začasne skupščine. Ob sprejemanju zakona o združenjih in javnih zborovanjih je namreč glasno nasprotoval Dragoljubu Jovanoviću. Oba sta bila sicer člana Ljudske fronte, toda Jovanović je bil glavni predstavnik t.i. znotrajfrontovske opozicije in bil zato leta 1947 obsojen na 10 let zapor. Jovanović je 24. avgusta 1945 ob obravnavanju zakona o združevanju in zborovanjih poudaril, da združevanje v LF ne sme obnavljati tradicije predvojnih režimov JNS in JRZ oziroma uvajati enopartijskega sistema, saj ta ne ustreza ljudstvu, navajenemu večstrankarstva. Ob tem je poudaril posebnosti posameznih delov države: "Prav tako v Sloveniji obstaja globoka tradicija in ne verjamem, da je premoščena, čeprav Slovenci živijo danes v zanosu združevanja,

²⁹ Demokracija, 27. 9. 1945, št. 1.

³⁰ Radelić, Hrvatska seljačka stranka, str. 51.

³¹ Tvrtno Jakovina: Američki komunistički saveznik : Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene američke države 1945. - 1955. Zagreb 2003, str. 142.

³² Boris Kidrič: Zbrano delo, II. knjiga. Ljubljana 1978, str. 335-360.

³³ Slovenski poročevalci, 8. 8. 1945, št. 94, str. 2.

ker se bodo po tolikih stotinah let znašli vsi skupaj v svoji domovini. Oni se sedaj v pijanosti navdušujejo nad združevanjem in pozabljajo delitve, ki so jih prej delile. Toda vse to bo oživel."³⁴

Dušan Kveder je sicer Jovanoviću priznal, da njegova stališča ustrezajo razmeram drugod po državi, da pa se moti, kar se tiče Slovenije. Razvoj OF naj bi po Kvedrovem mnenju pokazal, da je to že enotna fronta, ki združuje Slovence vseh političnih nazorov in da se tudi znotraj enotne fronte ne želijo deliti po skupinah: *"Mi Slovenci v Ljudski skupščini zagovarjamo stališče, da vsi, začeni od komunistov pa do najbolj desničarskih elementov, menimo, da v Sloveniji ni drugih političnih partij razen Fronte in da jih ni niti potrebno ustvarjati"*. Toda slovenski predstavniki, je dodal Kveder, bodo glasovali za zakonski predlog, s katerim so uzakonjali večstrankarstvo: *"Mi dopuščamo, da se politična podoba v drugih delih države razvija drugače in da obstajajo organizirane partije ali ustanove."*³⁵

Kardeljeve, Kidričeve, Vidmarjeve, Kvedrove izjave in izjave drugih politikov so dokazovale, da je v monopolizaciji oblasti slovenska KP že med vojno prehitela druge dele države. Izgubila se je tudi vsaj navidezna pluralnost znotraj OF, tako da je bila poleg prave opozicije šibkejša tudi znotrajfrontovska. Nemoč opozicije na Slovenskem leta 1945 je možno pripisovati več dejavnikom, pri čemer pa teror komunističnih oblastnikov nikakor ni izključni vzrok. Pravzaprav je že pohod komunistov na oblast na Slovenskem v vojnih letih svojevrsten historični fenomen, pogojen z upadanjem politične moči tradicionalnih strank že pred letom 1945. Na dejstvo, da so bile stranke brez močnejših vodij in da so bila vodstva deloma v emigraciji že od leta 1941, komunisti niso imeli vpliva. Politično delovanje OF med vojno, zlasti odpor okupatorju, je odtegnilo nekdanj najmočnejšim strankam precejšen del prebivalstva, ki jim je bil prej naklonjen. K temu pa so z neurejenimi razmerami v lastnih vrstah, bojem za pozicije na strankarskih lestvicah in neenotnostjo v Slovenski zavezi in Narodnem odboru pripomogli tudi voditelji pred vojno najmočnejših slovenskih strank.

Po vojni so tako o poskusih organiziranja opozicije zunaj Osvobodilne fronte razmišljali le redki posamezniki na Slovenskem. Ideje so poskušali uskladiti z organiziranjem opozicije v Beogradu, saj je tudi do Ljubljane priromalo nekaj izvodov Demokratije. V stiku z glavnim opozicijskim politikom Milanom Grolom je bila skupina okoli Črtomirja Nagodeta. Pri Grolu sta bila, kot trdi v spominih Ljubo Sirc, Leon Kavčnik in on. Sirc je bil v Beogradu ravno, ko so ukinjali Demokratijo, tako da mu je Grol na vprašanje, kaj namerava narediti ob volitvah, odgovoril: *"Vidite, kaj se godi po cestah. Vsaka aktivnost je nemogoča. Vse je odvisno od odnosov med velesilami."* Toda v Ljubljani so bili brez rezultatov že dogovori med politiki, tako da novemu režimu niti ni bilo treba uporabljati takšnih metod kot v Beogradu. Sirc o tem pravi: *"V Ljubljani smo še enkrat poskušali organizirati opozicijo. Dr. Nagode, neki profesor in jaz smo se sestali z dvema zastopnikoma katoliške stranke in socialdemokratov. Razgovori so bili brez rezultatov. Zdi se mi, da je bil glavni razlog za to očitna nezmožnost kakršnegakoli javnega dela, kar je preplašilo voditelje*

³⁴ Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističnega veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene narodne skupštine DFJ (3 aprila - 25 oktobra 1945). Beograd 1952, str. 499.

³⁵ Prav tam, str. 503.

kakor tudi njihove morebitne pristaše. Težko je reči, v čem je bila ta nezmožnost, toda vsi smo se zavedali, da je nad nami nekaka grožnja."³⁶

Strahu pred reakcijami oblasti je treba dodati tudi dejstvo, da so bile stare stranke brez močnejših voditeljev, vodje Narodnega odbora in najmočnejše Slovenske ljudske stranke v tujini pa so takrat bolj kot politična zaposlovala osnovna eksistenčna vprašanja. Izvenfrontovski politiki so precej stavili tudi na povezovanje s pomembnejšimi nekomunisti v OF, kar pa ni prineslo zaželenih uspehov. Pogovori med Nagodetom in Francem Snojem 22. junija 1945 so sicer izžveneli v optimističnem, a nerealnem duhu. Snaj je menil, da bo *"KP popustila ali pa bo šla v katastrofo. Tudi zunanje politično smo na tem, da pritisnejo od zunaj odločno na Titovo Jugoslavijo."* Snaj je čakal tudi na prihod Izidorja Cankarja, s katerim naj bi pripravila *"konferenco zaupnih oseb"*. Obenem je Snaj pričakoval močnejši odpor do komunistične vladavine v južnih republikah, kjer je bila opozicija bistveno močnejša, in upal na njeno pomoč pri zbiranju opozicije v Sloveniji.³⁷ Zaupanje v pomoč zahodnih velesil je bilo precejšnje, saj je nanjo čakal tudi predvojni poslanec SLS in poslanec Začasne narodne skupščine dr. Jure Koce, ki je še avgusta 1945 ocenjeval, da je *"90 % ljudi za Anglijo"*, in pričakoval zaton komunistične vladavine čez slabe ga pol leta.³⁸

Med tistimi, ki naj bi se zbrali v skupni protikomunistični politični fronti, je bilo veliko nezaupanja. *"Mladi klerikalci"* naj bi se po Nagodetovem mnenju vse preveč zanašali na starejše politike, vključno z Andrejem Gosarjem, *"to pa so neaktivni ljudje, mehki, brez inicijative"*.³⁹ Poleg tega nekdanji sodelavci OF, ki jim ni prijalo komunistično vodstvo Fronte, niso hoteli sodelovati s tistimi politiki, ki so sodelovali z okupatorji, kar se je pokazalo tudi na sestanku 6. septembra 1945, kjer so se zbrali politiki, ki so hoteli povezati opozicijo. Sestanek so se udeležili odvetnik Jakob Mohorič, član *"stare"* SLS, ki je že pred vojno iskala stike s krščanskimi socialisti, med vojno pa skušala omiliti stališče uradne SLS do OF, predvojni SLSovski minister in poslanec Andrej Gosar, odvetnica in pisateljica Ljuba Prenner, med vojno aktivna v OF, Leon Kavčnik iz Nagodetovega kroga in drugi. Ti so bili kritični tako do novega režima kot tudi do politikov nasprotnega tabora in so zavrnili možnost sodelovanja s političnimi emigranti, kajti *"z zunanjo 'vlado' nočejo imeti nič skupnega"*.⁴⁰ V izrazito bipolarno razdvojenem političnem prostoru pa je bil prostor za delovanje skupine s takšno politično usmeritvijo zelo ozek.

Pičel uspeh je imel tudi Nagodetov krog, kajti njegovi stiki in stiki Jureta Koceta, Leona Kavčnika in Ljuba Sirca z opozicijskimi voditelji v Beogradu niso prinesli rezultatov. Kavčnik je, po Nagodetovih zapiskih, septembra 1945 *"obhodial 'opozicionalo', pa je mnenja, da je najbolje, če pasivno čakamo"*.⁴¹

Ob nemoči opozicije so se zato začele oči starih politikov obračati v nekomunistični del OF. Rešitev so - tudi povsem nerealno - pričakovali od posameznikov vladne stranke. Nagode je, denimo, 21. oktobra 1945 v dnevnik zapisal, da *"je*

³⁶ Ljubo Sirc: Med Hitlerjem in Titom. Ljubljana 1992, str. 234.

³⁷ Arhiv Republike Slovenije, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve (AS 1931), 80-1/IV, Proces Nagode, Nagodetov dnevnik, list 0348.

³⁸ AS 1931, 80-1/IV, Nagodetov dnevnik, list 0354.

³⁹ AS 1931, 80-1/IV, Nagodetov dnevnik, list 0349.

⁴⁰ AS 1931, 80-1/IV, Nagodetov dnevnik, lista 0354-0355.

⁴¹ AS 1931, 80-1/IV, Nagodetov dnevnik, list 0357.

Kocbek pripravil razkol v slov. OF. Ustanavlja krščan. socialno stranko."⁴² Poleg Kocbeka so pričakovali notranji prevrat še od tistih, ki jih je Črtomir Nagode omenil v dnevniku 24. oktobra 1945, ko je zabeležil: "*Baje bodo Snoj, Kocbek, Vavpetič organizirali opozicijo.*" Toda že dva dni kasneje je postavil Snoj pričakovanja opozicionalcev na realna tla, ko je ostro demantiral trditev, da s Kocbekom in Vavpetičem organizira stranko.⁴³

Zaradi takšnih govoric je bila tudi policija bolj pozorna na znotrajfrontovsko opozicijo in na poskuse povezovanja posameznikov zunaj Fronte z nekomunističnimi ugledneži v Fronti. Pozorni so bili zlasti na krščanske socialiste okoli Edvarda Kocbeka, na bivšega člana SLS Franca Snoja in liberalca Vlada Vavpetiča. Kocbek kot najbolj ugledna nepartijska osebnost v Osvobodilni fronti, od katerega je veliko ljudi pričakovalo odločujočo potezo pri politični pluralizaciji, je bil prepričan v nujnost enotnosti Fronte kot širokega ljudskega gibanja. Bolj kot o političnem delovanju je premišljeval o kulturnopolitični vlogi krščansko socialistične skupine v Osvobodilni fronti, o obnovitvi revije Dejanja, o samostojni založbi, reševanju verske vzgoje ipd., torej o duhovnem in ne političnem delovanju ali, kot je zapisal v svoj dnevnik 17. septembra 1945: "*Gre najprej za to, da pripravimo delo za oformljenje skupine KS in da ji določimo funkcijo v kulturno-političnem življenju Slovencev v bodoče.*"⁴⁴

Kocbek je v pogovorih z vodilnima slovenskima komunistoma Kidričem in Kardeljem večinoma naletel na odklonilne odgovore, kar je zaviralo organiziranje močnejše in samostojnejše skupine znotraj OF.⁴⁵ Čeprav je občutil, da komunisti krščansko socialistično skupino odrivajo na stranski tir, se je pokoraval načelom enotnosti, ki jih je diktirala KP. Na pripombo Mirka Mahniča, da naj bi na volitvah nastopil kot kandidat v Ljubljani, je Kocbek odgovoril, "*da mi je sicer žal, da se trije kandidati OF v Ljubljani ne postavijo na osnovi zastopnikov treh skupin, toda danes so kandidati že postavljeni (Tito, Vidmar, Kidrič) in jaz se temu pokorim.*"⁴⁶

Delovanju krščanskih socialistov je notranja uprava nasploh namenila veliko pozornosti. Ob tem je tudi vladajoča oligarhija spoznala, da ti ne težijo za razbijanjem enotnosti OF, da si želijo večje samostojnosti in idejni pluralizem znotraj Fronte - da torej ne organizirajo politične opozicije. Toda že minimalne zahteve krščanskih socialistov so bile za vodilne partije prevelike.⁴⁷ Kocbek v zapisih iz leta 1945, v dnevniku, pismih in govorih, skorajda ni uporabljal oznake "opozicija", tudi ob hvaljenju Grolove Demokratije in kritiki znanega pastirskega pisma katoliških škofov ne zapiše, da gre za opozicijo. Prav tako v pogovoru z Vavpetičem, od katerega je Nagode očitno pričakoval več, nista govorila o opoziciji znotraj OF, temveč le o organizacijski samostojnosti njenih delov. Kljub pripombam, da sta imela s Kidričem ostrejša politična prepira, Vavpetič ni bil za razbijanje Fronte, saj je Kocbeku potožil: "*Enotnost OF je le navidezna, umetna, vzdrževana le iz taktič-*

⁴² AS 1931, 80-1/IV, Nagodetov dnevnik, list 0358.

⁴³ AS 1931, 80-1/IV, Nagodetov dnevnik, list 0359.

⁴⁴ Edvard Kocbek: Dnevnik 1945. Ljubljana 1991 (dalje Kocbek, Dnevnik 1945), str. 41.

⁴⁵ Edvard Kocbek: Osvobodilni spisi II. Ljubljana 1993 (dalje Kocbek, Osvobodilni spisi II), str. 196-202.

⁴⁶ Kocbek, Dnevnik 1945, str. 34.

⁴⁷ Jera Vodušek Starič: Poskus reprize Dolomitske izjave? V: Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996 (dalje Vodušek Starič, Poskus reprize dolomitske izjave?), str. 95-114.

nih razlogov, namesto iz osnovne in etnične želje po centralni stavbi slovenske politike, kjer bi pod eno mogočo streho bili doma vsi Slovenci, čeprav po raznih sobah." Kocbek je nato tako opisal Vavpetičevo stališče: "Ugotavlja, da je OF kljub vsemu (morda prav zaradi tega taktičnega občutja) še vedno koalicija, morda še manj, neka ustrahovana koalicija, ki vedno bolj nezadovoljno čuti in samostojno misli. Zato se tudi on s tovariši počuti kot del nepriznane, toda vendarle žive SDS (Samostojne demokratske stranke, op. A.G.). Govori tudi o krizi, ki jo vidi na naših fantih, na nekaterih drugih, celo na partijcih. Izraža željo po idejni enotnosti OF in po skupinski samostojnosti njenih členov."⁴⁸

Spodbujen s pogovorom z Vavpetičem se je Kocbek odpravil tudi h Kidriču in imel 22. septembra 1945 z njim še en oster pogovor o značaju OF. Kocbek je tedaj še vedno verjel, da bo mogoče iz OF ustvariti veliko koalicijo, veliko ljudsko gibanje z upoštevanjem pobud od spodaj, brez komandiranja z vrha, saj je menil takole: "Mi vsi vemo, kaj je OF in kaj naj bo. Toda med ljudmi še vedno prevladuje vtis, da je OF le taktična stavba, le za prehodno dobo do pravega komunizma in partijske samovlade preračunana krinka, ki naj čim več ljudi prenese nezavedne čez to dobo. Ta vtis moramo odločno pobiti. S konkretnimi dejanji dokazati, da je OF osrednja, glavna in v resnici odločujoča enotnost vseh vodilnih ljudi, da CK KPS ni njen komandant, da bodo ljudje v IOOF začeli odgovorno odločati. Zaenkrat se to ne čuti."⁴⁹ Toda po običaju se je pustil Kocbek vnovič "prepričati" Kidriču, da je dober analitik, da se v načelu strinjata, da pa politični trenutek ni najugodnejši za uresničevanje zahtev, ki bi lahko na zunaj kazale na neenotnost OF.

Zunaj OF so o političnih zadevah v Sloveniji resneje razmišljali le še nekateri posamezniki, a tudi ti niso pokazali potrebnega medsebojnega zaupanja in sloge. Črtomir Nagode je v dnevniku zabeležil nezaupanje tudi do ljudi, s katerimi je kasneje delil zatožno klop na sodišču. Eden je bil zanj karierist najslabše vrste, drugi se je sumljivo smehljaj, tretji naj bi bil OF-rit. Poleg tega je presenetljivo, da liberalni in katoliški voditelji niti v zanje tako kritičnih razmerah niso bili sposobni pozabiti starih zamer in ideoloških razhajanj in da je bilo eno od standardnih razdvajanj še vedno na liberalno-klerikalni ravni. Pravzaprav je do resnejših zamisli, da bi morali vendarle vzpostaviti sodelovanje med liberalci in katoličani, prišlo šele po volitvah, ki so zapečatile usodo Jugoslavije. Kajti ko so zahodne velesile, čeprav ne z navdušenjem, priznale rezultate volitev in Titovo vlado, so bile možnosti za organiziranje opozicije zmanjšane na minimum. Približeval se je čas sodno-političnih obračunavanj s starimi politiki. Snov je teden dni po volitvah Nagodetovemu krogu zatrdil, da bo pritisnil na Kocbeka, in rekel, da je opazil, da so liberalci bolj zainteresirani za organizacijo kot katoličani. Srečal naj bi se tudi s Šolarjem, računal je na Mlado JNS z Jožetom Rusom na čelu, čeprav sta bila ta dva tedaj v zaporu. Nagode je Snojevo delo označil takole: "Njegov koncept je potem liberal-kler. stranka."⁵⁰ Toda že v nekaj tednih je bilo tudi tovrstnih razmišljanj konec, kajti z božičnim procesom proti Mladi JNS se je začel odkrit obračun z opozicijo. Ta je od leta 1946 vse bolj prisegala le še na pasivnost, zavzetosti za akcijo in širšo organizacijo pa predvsem zaradi razpredanja mrež Ozne in dejstva, da so se zahodne velesile po volitvah

⁴⁸ Kocbek, Dnevnik 1945, str. 50.

⁴⁹ Kocbek, Dnevnik 1945, str. 58.

⁵⁰ AS 1931, 80-1/IV, Nagodetov dnevnik, list 0361.

novembra 1945 sprijaznile z novo jugoslovansko stvarnostjo, dejansko več ni moglo biti.

Zveza demokratične mladine - edini poskus organiziranja protikomunistične organizacije

Za največjo opozicijsko akcijo v prvem povojnem letu, ki v slovenski zavesti ni prisotna, so poskrbeli pripadniki mlajše generacije, ki so ob oblastni Zvezi mladine Slovenije (leta 1946 preimenovana v Ljudsko mladino Slovenije) oblikovali še ilegalno mladinsko organizacijo. Zaradi zgolj neformalnih dogovarjanj med nekomunističnimi politiki, ki jim ni uspelo ustanoviti prave organizacije, lahko torej naslednjo skupino štejem za edini pravi primer protikomunistične organizacije (čeprav ilegalne!) v Sloveniji leta 1945.

Že prve dni po vojni, konec maja 1945, so še nepolnoletni dijaki ljubljanskih srednjih šol ustanovili Zvezo demokratične mladine (ZDM). Pravzaprav niti iz spominov nekdanjih članov niti iz udbovskih dosjejev ni povsem jasno, kdo je dal pobudo za ilegalno organiziranje mladine. Eden od njenih voditeljev Ivan Žigon v spominskih pravi: "*Najbolj verjetna se mi zdi domneva, da je z njo začela opozicija Grol-Šubašič, da bi pridobila glasove za bližnje volitve.*"⁵¹ Vseeno ne smemo prehitro zavreči možnosti, ki se zdi Žigonu nesprejemljiva, namreč da je igrala določeno vlogo pri organiziranju opozicijske mladinske stranke politična emigracija. Šele petnajstletni Vladimir Krek (v virih pogosto zabeležen s skrajšanim imenom Lado), najpomembnejši vodja organizacije, je bil nečak emigrantskega prvaka SLS Mihe Kreka. Jože Balanč je bil nečak Gosarjevega somišljenika Janeza Fabijana, ki so mu v sodbi leta 1952 prav tako očitali sodelovanje s politično emigracijo.

Mladi so organizirali še nekaj ilegalnih skupin, ki so sodelovale ali so se vključile v ZDM, tako da jo lahko - kljub omembam še nekaterih drugih skupin - štejeemo za precej homogeno organizacijo. Balanč je, denimo, na začetku vodil samostojnejšo Krščansko demokratično mladino. V začetnem obdobju sredi leta 1945 se je organizacija imenovala Zveza demokratične antikomunistične mladine (ZDAKM), njena glavna organizatorja pa sta bila Lado Krek in Miran Borko (ilegalno Dimitrij), sin znanega kulturnika in urednika kulturne rubrike liberalnega časnika Jutro Božidarja Borka. Ilegalni sestanki so potekali po različnih lokacijah v Ljubljani, Zveza pa je delovala po znanem principu ilegalnih organizacij. Organizirali so petorke, tako da so člani neposredno poznali le svoje predpostavljene, pa še te večinoma le po ilegalnem imenu. Literaturo in navodila je pretipkaval Lado Krek. Septembra 1945 so izdali prvi skromni ilegalni tisk Volja mladine in že pripravili nekaj listkovnih akcij. Na listkih so bila gesla kot npr. "*Živela demokracija*", "*Živela svoboda*", "*Živel DAKM*" ipd. Zunaj Ljubljane so imeli stike tudi s skupinami na Gorenjskem.⁵²

Organizacija je močnejše zaživela jeseni 1945, ko se je vodstvo okrepilo s Francem Vrhuncem, Ivanom Žigonom, Andrejem Dolinarjem in Marjanom Lavričem, za organizacijo deklet pa je bila zadolžena Ladova sestra Sonja Krek. Vsi so bili di-

⁵¹ Ivan Žigon: Življenjski izzivi. Ljubljana 1994, str. 77.

⁵² AS 1931, Lm 46292-46293; Lm 46300-46306.

jaki višjih razredov ljubljanskih gimnazij, kjer se je ilegalna organizacija najbolj utrčila. Na zaslišanju je kasneje Krek izjavil, da *"obstaja 60 peterk DAKM-a"*.⁵³ Januarja so se reorganizirali tako, da so ukinili DAKM. Ohranili so le jedro, imenovano elitna DAKM, v kateri so bili idejni vodje organizacije, ki so načelovali deblom, v katerih je bilo več petork (Lado Krek je npr. vodil 8 petork). Odnos med ZDM in elitno DAKM je bil torej enak, kot je bil na "oblastni" strani odnos med Zvezo mladine in SKOJ-em. ZDM se je širila prek rajonskih in šolskih odborov, v začetku leta 1946 pa so bile organizacije ZDM že na večini ljubljanskih gimnazij. Kot njegovo glasilo je začela januarja izhajati Zarja svobode, ki je dosegla troštevilično naklado, ilegalno literaturo pa so si predajali pri Valvasorjevem spomeniku.⁵⁴

Prvi udarec Ozne proti ZDM je bil februarja 1946, ko so bili aretirani nekateri voditelji organizacije, npr. Vladimir in Sonja Krek 25. februarja. Potem ko je aprila izšla še ena številka Zarje svobode, so sledile nadaljnje aretacije in delo ZDM je začasno prenehalo.⁵⁵ Na seji sekretarjev okrožnih komitejev SKOJ 24. aprila 1946 so poudarili, da se je "konkurenčna" organizacija utrdila zlasti na nekaterih gimnazijah, da pa lahko po aretacijah vodilnih članov računajo na zastoj delovanja.⁵⁶ Po aretaciji Jožeta Balanča oktobra 1946 je kot samostojna nehala delovati tudi Krščansko demokratična mladina, ki je Balanč po izpustu iz zapore ni obnavljal, temveč se je tesneje povezal s Krekom.

Krek je po izpustitvi iz zapore do avgusta 1946 miroval, nato pa se je spet politično aktiviral. Spremenil je taktiko in začel zagovarjati vrivanje članov ZDM v legalne odbore Ljudske mladine Slovenije, kar mu je januarja 1947 v majhni meri uspelo, saj sta dobila (ilegalna člana ZDM) Lado Krek in Marjan Lavrič na volitvah razrednega odbora 22 glasov, skojevski kandidat pa le sedem. Isto taktiko so hoteli uporabiti tudi v drugih razredih in pri šolskem odboru, toda zaradi uspehov pri političnem delu so Kreka in nekatere sodelavce izključili iz šole.⁵⁷

Za to obdobje je značilno, da je med mladinskimi voditelji ilegalnih organizacij že vladalo vzdušje nezaupanja, saj so si bili na jasnem, da je politična policija obveščena o njihovi dejavnosti, niso pa vedeli, kdo so njeni agenti. Zaradi policijskega nadzora in vpletenosti njenih agentov v tem času o ZDM ne moremo več govoriti kot o tajni, oblastem neznani organizaciji. Pojavila so se še idejna razhajanja o načinu političnega boja, saj so se nekateri novi vodilni člani močneje povezovali s predstavniki rimskokatoliške cerkve in zagovarjali načela Katoliške akcije (KA). Na seji februarja 1947 se je tako *"razvnela načelna debata o KA, ki so jo vsi navzoči obsodili, a debata se je razširila tudi o veri in borbi reakcionarnih množic, kjer je nastal idejni spor med Štrbenkom in Dolinarjem. Dolinar je zastopal stališče, da se mora od politične borbe odtegniti vsa duhovščina, češ da duhovščina v politiki dela samo zgago."*⁵⁸ Čeprav so utemeljevali delovanje na krščanskih vrednotah, so torej vodilni člani ZDM nasprotovali klerikalizaciji gibanja in pristajali le na sodelovanje s Katoliško akcijo, od koder bi lahko kadrovali nove člane.

⁵³ AS 1931, Lm 46303.

⁵⁴ Več o ZDM glej v Žigon, n.d.; Arhiv SOVA, dosje Lado Krek.

⁵⁵ AS 1931, Lm 0046292-0046293.

⁵⁶ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fond mestni komite KPS Ljubljana, š. 6, Zapisnik seje sekretarjev okrožnih komitetov SKOJ, 24. 4. 1946.

⁵⁷ AS 1931, Lm 0046354.

⁵⁸ AS 1931, Lm 0057081.

Akcije ilegalnih mladinskih organizacij zaradi policijskega nadzora in različnih stališč o političnem delovanju niso več imele takšnega pomena kot prvo leto po vojni. Pojavile so se organizacije z novimi imeni, pa čeprav so se voditelji pogosto srečevali med seboj. Stanislav Štrbenk je npr. sodeloval pri izdajanju ilegalnega lista Slovenski demokrat, ki so ga od jesenskih mesecev 1946 delili po Ljubljani in je bil *"v precejšnjem številu raztresen"* še januarja 1947, ko je prišel v roke policiji.⁵⁹ Štrbenk je oktobra 1946 Kreku razlagal *"o združitvi nekih 2 strank in to kmečka stranka ter krščanski socialisti in da so se ji pridružili tudi odpadniki OF"*.⁶⁰ Toda to se bile nerealne želje, saj je politična policija že globoko razpredla mreže in pri tem zabeležila tudi zelo realno oceno Marjana Lavriča, ki je junija 1947 Kreku dejal, *"da OZNA že dobro ve, kaj se kje dela proti današnjemu režimu. To nam pokaže bivši ZDM. Poleg tega nimamo nobenega zaledja, resnejše organizacije, na katero bi se naslonili."*⁶¹ Od spomladi 1947 so zato postali vodilni člani ilegalnih mladinskih organizacij bolj pasivni in so se usmerili le v individualni študij takšne politične in ideološke literature, ki je sicer tedaj v javnih knjižnicah ni bilo mogoče dobiti.

Somrak opozicije

Opozicijski politiki so se za razliko od mladincev *"umirili"* že leto poprej, leta 1946, saj so se vse bolj soočali z lastno nemočjo in vsemogočnostjo tajne policije. Najbolj neposredno politično kritiko je na račun vladajoče KPS izrekel Edvard Kocbek na seji z vodilnimi slovenskimi komunisti v centralnem komiteju KPS 4. oktobra 1946, na sestanku, ki ga je zahteval sam. Ko je govoril o političnem položaju v Sloveniji, je Kocbek dejal, da ima KP totalno oblast in da je omejevanje krščanskih socialistov kot samostojne skupine pripeljalo do neugodnega položaja, da je bila ob Partiji Katoliška cerkev edina organizacija, ki je tekmovala v pridobivanju ljudi na svojo stran. Zato bi se morala, po Kocbekovem mnenju, KP jasno izreči, ali je le proti reakcionarni katoliški cerkvi ali pa je nastrojena proti veri na splošno. Če jo vodi prva pot, bi morala dopustiti samostojnejše nastopanje krščanskih socialistov, da bi tako anulirali politične uspehe delovanja Katoliške cerkve.⁶²

Čeravno gre za najbolj artikulirano kritiko komunističnega sistema na Slovenskem v prvih povojnih letih, Kocbekov nastop ni imel širšega odmeva. Bila je bolj osebna izpoved človeka, ki je čutil, da to preprosto mora storiti, da bi imel mirnejšo vest. Govor na centralnem komiteju KPS ni bil povezan z zahtevami za pluralizacijo političnega prostora. O tem so tedaj v Sloveniji glasneje razmišljali tisti, ki so avgusta 1947 sedeli na zatožni klopi na t.i. Nagodetovem procesu. Poleg Črtomira Nagodeta in njegovih somišljenikov Ljuba Sirca, Leona Kavčnika, Borisa Furlana, Angele Vode in drugih je bil med njimi npr. tudi bivši član SLS Franc Snoj, ki je bil leta 1945 še minister iz vrst OF. Ozna, očitno zadovoljna z uspehi svojega dela, je tako že za leto 1946 v poročilu zapisala: *"Aktivnost drugih pristašev prejšnjih strank - to je ostankov - pa se je razvijala v raznih gostilniških krožkih, kjer so komentirali dogodke, napovedali spremembe, razširjali dvomljive novice itd. To so bili razni ad-*

⁵⁹ AS 1931, Lm 0046337-0046338.

⁶⁰ AS 1931, Lm 0046343.

⁶¹ AS 1931, Lm 0046348.

⁶² Kocbek, Osvobodilni spisi II, str. 319-345.

vokati, bivši notarji, nekateri bivši sodniki, skratka meščanski sopotniki raznih strank, ki se niso med okupacijo kompromitirali, ki pa tudi nikoli niso bili z osvobodilnim pokretom. Ti krogi so bili prav tako operativno dobro evidentirani in kontrolirani in niso povzročali večje politične škode."⁶³

Podobne ocene najdemo še v poročilih naslednjih let, ko je bilo tudi notranji policiji jasno, da za tozadevno delo ni več treba vlagati toliko energije kot v prvem povojnem letu. Še takrat, ko so se soočili z možno opozicijo, so po že omenjeni utečeni navadi v javnosti vse skupaj prikazovali kot protidržavno delovanje, špijo-nažo, vmešavanje zahodnih držav v jugoslovanske notranje zadeve ipd.

Beseda "opozicija" je izginjala iz javnih razprav in se "ohranjala" le še v posameznih političnih govorih, največkrat na zaprtih sejah najvišjih političnih organov, v političnih in policijskih poročilih. Pozornost politične policije se je omejevala na vse bolj ozek krog ljudi. Med uglednimi posamezniki je npr. spremljala zlasti liberalce dr. Maksa Šnuderla in dr. Josipa Pučnika, dr. Lada Vavpotiča, od krščanskih socialistov so bili posebne pozornosti deležni Edvard Kocbek, Srečko Žumer in Franc Jeza, od bivše SLS pa dr. Jakob Mohorič, dr. Jakob Šolar in dr. Andrej Gosar. Vse več pozornosti so namenjali politični emigraciji ter diplomatskim in kulturnim predstavništvom tujih držav, ki so jih ocenjevali kot nevarnejša žarišča protidržavne in protikomunistične propagande.

Tudi delna liberalizacija političnih odnosov po informbirojevskem sporu ni prinesla na površje kakšnih novih političnih imen ali celo strank. Vladajoča stranka je skrbno pazila, da si državljani odpiranja Jugoslavije proti zahodu ne bi razlagali napačno in tega razumeli kot približevanje vrednotam zahodne demokracije. Sprva so bili pozorni zlasti na partijce, torej na svoje ljudi in na pojave socialdemokratskih idej. Boris Kraigher je na seji centralnega komiteja KPS julija 1948 poudaril, da ne smejo *"dopuščati nikake nejasnosti med člani, posebno predstave, da ima lahko vsak svoje stališče"*. O opoziciji zunaj Partije pa je dejal: *"Paziti je treba na kolebljive KS (krščanske socialiste, op. A.G.), ki mislijo, da je zdaj prišla za njih prilika. Meščanski elementi ne smejo dobiti vtisa, da hočemo popuščati, iti na koalicijske pozicije."*⁶⁴

Želje nekomunističnih politikov, da se bo morala Jugoslavija zaradi sodelovanja z zahodnimi demokratičnimi državami globlje notranjepolitično reformirati, se niso uresničile. Zahodne demokracije so kot protiuslugo od Tita sicer zahtevale sprostitev političnega ozračja, a so hkrati ravnale zelo pragmatično. ZDA so npr. na začetku jugoslovansko-sovjetskega konflikta sklenile, da spora ne bodo izkoristile za podpiranje možne opozicije v Jugoslaviji, saj bi s tem škodovale Titu in povečale možnost za padec njegovega režima in povrnitev Jugoslavije v krog zvestih sovjetskih satelitov. Močan Titov položaj se je tako skladal z zahodnimi interesi po poglabljanju sporov znotraj komunistične vzhodnoevropske politične stvarnosti.⁶⁵

Pozornosti oblastnikov so bili v začetku petdesetih let vnovič deležni zlasti krščanski socialisti Edvard Kocbek, Srečko Žumer in drugi, ki so pričakovali večji politični preobrat po navezovanju stikov z Zahodom. Med njimi so po zabeležkah politične policije prevladovala stališča, da bo komunistična partija *"polagoma mo-*

⁶³ Iz arhivov slovenske politične policije, str. 178.

⁶⁴ Zapisnik sej politbiroja, str. 113.

⁶⁵ Lees, Keeping Tito Afloat, str. 55.

*rala iti na širšo bazo pritegovanja nepartijskih elementov v upravljanje države".*⁶⁶ Drugače pa je očitno menil Franc Jeza, ki je konec leta 1948 pobegnil v Trst.

Med tistimi, ki so mislili, da je prišel čas za spremembe, so bili tudi že polnoletni voditelji bivše ZDM. Poleg informbirojevcev sta bila zaprta npr. tudi Vladimir Krek in Marjan Lavrič. V zapisih o njunem političnem zadržanju v taborišču najdemo leta 1950 še zadnjič v policijskih dosjeih omembo mladinske ilegalne organizacije,⁶⁷ ki je nato utonila v pozabo. Jože Balanč se je usodi Kreka in Lavriča izognil z begom prek meje v Italijo.

V nasprotju s tistimi, ki so od jugoslovanskega približevanja Zahodu po informbirojevskem sporu pričakovali pluralizacijo politične scene, je ostal na realnejših stališčih Lado Vavpetič. Menil je, da komunistična partija ob sebi ne bo trpela nikakršnega konkurenta in da bo ostala edina stranka.⁶⁸ Tudi za njegovega somišljenika Maksa Šnuderla je tajna policija izvedela, da je po izbruhu informbirojevskega spora hitro spoznal, da se jugoslovanska notranje politična usmeritev ne bo spremenila, in se zato povlekel v ozadje. Toda kljub takšnim informacijam je tajna policija sklenila, da bo še naprej zasledovala delovanje skupine Lado Vavpetič - Makso Šnuderl - Zvonko Žolger, *"ker je nasprotna našemu režimu, hoče vzpostaviti opozicijo in priti na oblast".*⁶⁹

Kljub očitni pasivnosti je tako politična policija znova "obtožila" posamezne politike, da poskušajo vzpostaviti opozicijo. To pa še enkrat potrjuje tezo, da je o opoziciji v Sloveniji dosti bolj premišljevala politična policija kot pa sami potencialni nasprotniki režima in se oznaki "opozicija" in "opozicijsko organiziranje" nahajata predvsem v policijskih zabeležkah.

Da tovrstnim posameznikom ne smejo dajati uradnih političnih opozicijskih etiket, je npr. ob odstranjevanju Edvarda Kocbeka s politične scene januarja 1952 omenil sekretar ljubljanskega mestnega komiteja KPS Vladimir Krivic. Kritiziral je politiko preštevilnega sprejemanja resolucij proti Kocbekovi knjig Strah in pogum, saj *"bi s tem dejansko samo pomen, ki ga ima Kocbek v političnem življenju, daleč pretiravali in bi samo pomagali tistim, ki bi radi iz tega problema napravili politični problem prve vrste. (...) Kaj pa pravzaprav Kocbek pomeni v našem življenju in zakaj je treba sprejemati resolucije, kot da je nekakšen politični voditelj prvega reda in bi ga skoraj napravili za vodjo 'opozicije'."*⁷⁰

Z nerealnimi željami so možni opozicionalci spremljali tudi nepreverjene govorice o ustanavljanju nove socialistične stranke v Jugoslaviji, pri čemer so računali na pritisk ZDA na Jugoslavijo ob normalizaciji političnih odnosov v začetku petdesetih let. Pomembno je bilo tudi, da so namigovanja o možni politični transformaciji prihajala celo iz najvišjih forumov, saj se je za bistveno spremenjeno politično podobo zavzemal zlasti Milovan Đilas, ki je postal zaradi člankov s kritiko političnega sistema v drugi polovici leta 1953 najpopularnejši jugoslovanski politik. V pogovoru z Edvardom Kardeljem je Đilasom poudaril, *"da se že oblikuje socialistična 'levica' in da ni mogoče izključiti možnosti nastanka dveh socialističnih*

⁶⁶ Vodušek Starič, Poskus reprize Dolomitske izjave? str. 102.

⁶⁷ AS 1931, Lm 0073549; XII 13361.

⁶⁸ AS 1931, Dosje Vlado Vavpetič, list 7, Vavpetič dr. Lado (nedatirano).

⁶⁹ AS 1931, Dosje Vlado Vavpetič, Problem "Dekan", str. 8.

⁷⁰ ZAL, MK KPS Ljubljana, š. 6, m. 104, O nepravilnih pojmovanjih socialistične demokracije, str. 105.

strank".⁷¹ Đilas se je zavzemal zlasti za deboljševizacijo Partije in pomembnejšo vlogo Fronte v političnem sistemu.

Informacije o formiranju Socialistične stranke Jugoslavije so prišle tudi do slovenske politične emigracije, ki jih je sprejela z velikim veseljem. Čeprav je šlo za precej nerealno možnost, so informacijam deloma verjeli, ker so jim hoteli verjeti, saj so v tem iskali prostor zase. Novembra 1952 je tako Alojzij Kuhar prejel "*prek sigurnih kanalov in zvez*" poročilo iz seje politbiroja KPJ, na katerem naj bi govorili o ustanavljanju Socialistične stranke v Jugoslaviji. V poročilu je bilo navedeno, da naj bi v Jugoslaviji ustanovili Socialistično stranko, ločeno od Komunistične, ki pa bi jo vodili vodilni komunisti in ki naj bi bila sprejeta v Internacionalo. Čeprav je Kuhar pravilno ocenjeval, da naj bi šlo le za poteze, ki so namenjene zadovoljevanju zahtev zahodnih diplomatov, pa ni izključeval tudi možnosti ustanovitve "*zemljoradniškega pokreta isto na socialističkej bazi*" in posledično večje pluralizacije jugoslovanskega političnega prostora.⁷²

Želje in pričakovanja po ustanovitvi nove Socialistične stranke so kmalu dobile realno obliko v Socialistični zvezi delovnega ljudstva, ki pa ni bila po okusu osebam, zainteresiranim za pluralizacijo Jugoslavije. Že na njenem ustanovnem kongresu februarja 1953 (pravzaprav 4. kongresu Ljudske fronte) so prisotni predstavniki zahodnoevropskih socialističnih strank poudarili, da vendarle ne gre za organizacijo, ki bi jo lahko sprejeli v Socialistično internacionalo.⁷³ Celo jugoslovanskim političnim procesom najbolj naklonjene skandinavske leve stranke so imele ogromno pomislekov do sodelovanja s SZDL, saj naj bi to pomenilo posredno priznanje enopartijskega sistema, s strankami takšnih sistemov pa niso hotele deliti iste organizacije. Dvoumna je bila tudi Kardeljeva izjava na obisku pri Delavski stranki Norveške v Oslu oktobra 1954, da ne misli, "*da je določen politični monopol Zveze komunistov oziroma Socialistične zveze delovnega ljudstva kaka trajna potreba po socialističnem razvoju v naši deželi, oziroma da je naš politični sistem, denimo, usmerjen na trajno prepoved tendenc, da bi se ustanavljale politične stranke*".⁷⁴ Misel je bila izrečena bolj kot kritika sovjetskega enopartijskega političnega sistema in kot poudarjanje razlik med sovjetskim in jugoslovanskim sistemom, ne pa kot resnejši razmislek o globljih političnih reformah v domovini.

Konec razmišljanj o samostojnejši politiki SZDL v odnosu do Zveze komunistov pa lahko umestimo kar v obračun z Milovanom Đilasom januarja 1954. Đilas, poleg Kardelja glavni reformator sistema v začetku petdesetih let, je bil najglasnejši zagovornik večje pluralizacije in kritik partijskega monopola v političnem vrhu. Toda za razliko od lisjaka Kardelja je bil Đilas dosti bolj radikalen, neučakan, nepremišljen in zaletav, kar v času partijskega monizma ni bila ravno drža političnega pragmatika. Pragmatiku Kardelju je tako v sistem uspel vgraditi določene koncesije, ki so jih na Zahodu pozdravili, Đilas pa je moral zaradi želja po hitrejšem in radikalnejšem spreminjanju sistema (med drugim tudi v samostojnejši vlogi Socialistične stranke ali zveze) zapustiti politično sceno.

⁷¹ Mateja Režek: Prvi poraz partijskega "liberalizma". V: Borec, 1998, št. 561-563, str. 303.

⁷² AS 1931, Dosje Alojz Kuhar, list 19, Razgovor Alojz Kuhara sa Taškovičem Gligorije o formiranju Socialističke partije u Jugoslaviji, 17. 11. 1952.

⁷³ Več v Mateja Režek: Začetki delovanja Socialistične zveze delovnega ljudstva. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1-2, str. 121-131.

⁷⁴ Prav tam, str. 124.

Spremembe v političnem sistemu v petdesetih letih so se odražale zlasti na kulturnem prizorišču, saj se je nekoliko pluraliziral medijski prostor in so lahko začele izhajati tudi takšne revije, ki jih vladajoči komunisti pred razkolom s Sovjetsko zvezo niso dovoljevali tiskati. Manjša kontrola nad tiskano besedo je v javnost prinesla tudi več kritičnih tonov na račun političnega sistema, to pa je seveda kmalu pritegnilo tudi pozornost politične policije.

Po stabilizaciji političnih razmer v začetku petdesetih let, konsolidaciji odnosov z zahodnimi demokracijami in po Stalinovi smrti ter pomiritvi s Sovjetsko zvezo je splahnelo upanje zadnjih starih politikov, da bo v Jugoslaviji v doglednem času prišlo do radikalnejših političnih premikov. Vladajoča Partija je bila trdno v sedlu, pomoči tujih velesil za opozicionalce pa ni bilo od nikoder.

Intelektualci zasedejo izpraznjeno mesto politične opozicije

Politična policija je sicer še vedno spremljala delovanje starih politikov, toda tudi ona je bila vse bolj prepričana, da to niti nima pravega smisla in da OMS (ostanki meščanskih strank) niso več pglavitni politični problem. Po delni pluralizaciji kulturnega in medijskega prostora se je začela notranja uprava vse bolj soočati z novim "notranjim sovražnikom", z mlajšo generacijo intelektualcev. Uradno so se ti sicer sklicevali na veljavno družbeno ureditev, pod vprašaj pa so začeli postavljati ideologijo vladajočega sloja in posamezna področja družbenega življenja.

Mlajša intelektualna inteligenca se je zbirala okoli revij mlade generacije, ki so izhajale le malo časa, kajti ena za drugo so se soočale z neformalnimi cenzurnimi ukrepi oblastnikov in kmalu tudi s sodnimi pregoni. Tudi te ljudi je začela oblast označevati kot opozicijo, pa čeprav tudi zanje velja že izrečeni zadržek, da tega pojma ne smemo jemati v pomenu politične opozicije v večstrankarskih sistemih.⁷⁵

Notranja uprava je prvič jasno nakazala, da je mlajša generacija intelektualcev večji politični problem kot starejša generacija politikov, v letnem poročilu ministrstva za notranje zadeve za leto 1958: *"Glede sovražno-propagandne aktivnosti ostankov meščanskih strank je poudariti, da se je le-ta v glavnem omejevala na razne diskusije in komentarje, to je, da ni bilo med njimi opaziti nekih organiziranih oblik sovražne dejavnosti, problem pa predstavlja mlajša inteligenca, ki se ne strinja s socialistično ureditvijo pri nas."*⁷⁶ Mišljen je bil krog sodelavcev Revije 57, zlasti Jože Pučnik, ki je bil nekaj mesecev kasneje obsojen na dolgo zaporno kazen. V podrobnejšem poročilu o tej preiskavi za slovenski partijski vrh je policija zapisala, da se Pučnik in ostali *"trudijo ustvariti mnenje, da so preganjani kot opozicija, toda konstruktivna in napredna opozicija, ki je za to oblastveno preganjana. Oblast pa je s tem pokazala, da ni več napredna."*⁷⁷

Vsak zaplet, povezan z ukinitvijo revije mlajše literarne generacije, je bil po mnenju oblastnikov korak naprej v opozicijski naravnosti mlajših intelektualcev, tako da je npr. ob ukinjanju Perspektiv leta 1964 Vida Tomšič omenila: *"V tem na-*

⁷⁵ Več v Aleš Gabrič: Vloga intelektualca kot političnega subjekta v enostrankarskem sistemu. V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti. Ljubljana 1998, str. 158-168.

⁷⁶ AS 1931, A-13-O, Letno poročilo za leto 1958, str. 3-4.

⁷⁷ Arhiv Republike Slovenije, fond CK ZKS (AS 1589), š. 12, Naši nadaljnji ukrepi in rezultati preiskave proti skupini "Revije 57", str. 4.

stopu so iz revijalne oblike prešli na direktno akcijo. Platforma akcije je: rastoča materialna baza daje osnovo birokraciji v Sloveniji, da skozi materialno bazo zatira inteligenco (...). Tu vidijo posebno vlogo kulture, inteligence, ki se pretvarja v vlogo opoziciionalne stranke, ker ne razvija drugega programa kot kritiko obstoječega."⁷⁸

Tovrstne ocene, da gre pravzaprav za "opozicijo" v idejnem in ne v klasičnem politično parlamentarnem smislu, so bile izrečene v ozkih vodilnih partijskih krogih. V javnih izjavah pa oblastniki niso poudarjali intelektualne moči mlajših humanistov, družboslovcev in literatov, temveč so jih skušali prikazati kot organizatorje protiuustavnega delovanja. V sodbi, s katero je bil Jože Pučnik obsojen na devet let strogega zapor, mu je sodišče očitalo protizakonito organiziranje ljudi s ciljem spreminjanja obstoječega političnega sistema.⁷⁹ Pučnik je kasneje poudaril, da so ga obtoževali za "*ustanavljanje ilegalne organizacije, vendar sem imel občutek, da o tem niso prepričani niti sami*".⁸⁰

Partija takrat nasprotnikom še ni priznava la nikakršne idejne ali politične moči. Dejansko je ta korak naredila šele sredi osemdesetih let, ko so politična, moralna in gospodarska kriza ter zaostrenost mednacionalnih odnosov v državi že močno spodkopali temelje političnega sistema. Še leto dni pred Titovo smrtjo je vodstvo ZKS v analizi "opozicijskih" skupin javnih in kulturnih delavcev (kot so bili Kocbekov krog, katoliška inteligenca, tehniška inteligenca, ki je podpirala odstavljenega Staneta Kavčiča, humanisti in družboslovci ljubljanske univerze, literati, študentska in subkulturna gibanja ipd.) zapisalo, da "*prisotnost teh sil, ki niso formirane kot programsko enotna opozicija, v tem trenutku in v sedanj i družbenoekonoms ki in mednarodni situaciji ne ogroža stabilnosti socialističnega samoupravnega razvoja republike*".⁸¹

Oblastniki se desetletje pred razpadom države še niso čutili ogrožene zaradi opozicije. Kajti zavedali so se, da so bili - ob upoštevanju delovanja politične policije - "stari" politiki v prvih povojnih letih blokirani zaradi napačnih političnih potez v prejšnjih letih, klerikalci tudi zaradi svoje idejne utilitarnosti (ki pogosto ni zaostajala za komunistično). Po ureditvi razmer v petdesetih letih in hitrem dvigu življenjskega standarda je režim užival precejšnje zaupanje ljudi, nova kulturniška opozicija pa še ni kazala namenov, da bi formirala pravo politično opozicijo, torej takšno, ki bi imela izdelano jasno družbeno vizijo nujnih političnih sprememb. Obširnejša družbena vizija je bila zabeležena v osebnih zapisih posameznih nekomunističnih politikov (npr. Črtomirja Nagodeta, Edvarda Kocbeka ali Franca Miklavčiča), medtem ko se je tudi večji del kulturniške opozicije omejeval na kritiko ožjih segmentov družbenega življenja. Poskusov organiziranja (z izjemo orisane Zveze demokratične mladine) pa ni bilo niti v prvih povojnih mesecih, ko je za to še obstajala vsaj formalna možnost, kar so npr. izkoristili opozicionalci v Beogradu in Zagrebu. Klasična opozicija slovenskemu komunističnemu režimu se je tako formirala šele v drugi polovici osemdesetih let, ko je začela država pokati po vseh šivih.

⁷⁸ Božo Repe: Obračun s Perspektivami. Ljubljana 1990, str. 62.

⁷⁹ Janko Lorenci: Jože Pučnik. Ljubljana 1990, str. 68-74.

⁸⁰ Prav tam, str. 31.

⁸¹ Arhiv Republike Slovenije, fond Edvarda Kardelja (AS 1277), š. 126, dok. 6599, Informacija s 14. seje Predsedstva CK ZKS o varnostnih razmerah in delovanju opozicijskih sil v SR Sloveniji, 29. 1. 1979, str. 20.

Vzroki za nemoč povojne opozicije v Sloveniji

Kot je zapisano že v uvodu, se je o moči in nemoči opozicije v Sloveniji po koncu druge svetovne vojne izoblikovalo dvojje nasprotujočih si stališč. Za obe je značilno, da sta nastali v političnih krogih in da polemike, žal, niso zapustile močnih sledov v humanističnih in družboslovnih znanstvenih krogih. Avtorji v temeljnih delih o tej problematiki (Čavoški-Koštunica, Vodušek Starič, Radelič) pa nesporno nakazujejo, da so se politične razmere leta 1945 v Beogradu in Zagrebu precej razlikovale od tistih v Ljubljani. Medtem ko so bili v srbskem in hrvaškem središču in tudi na podeželju opozicijski politiki in opozicijske stranke še precej aktivni, so v Ljubljani oziroma Sloveniji sledi delovanja opozicijskih političnih sil zelo skromne, skorajda nerazpoznavne. To je pač preprosto dejstvo. Od tu naprej pa so možne interpretacije in iskanje odgovorov, zakaj je bilo tako, v različne smeri. Številni dogodki tedanjega časa opozarjajo, da odgovorov nikakor ne gre preprosto iskati v smeri uvodoma orisanih črno-belih posploševanj.

Bi se lahko strinjali s trditvami vodilnih komunistov, da ljudstvo enodušno podpira politiko Titovega režima in da ne obstaja nikakršna realna politična opozicija in nasprotovanje novi oblasti? Če bi bilo to res, verjetno ne bi delovalo kar deset strank (čeprav nekatere brez pravega vpliva na ljudi) in ne bi bilo treba zažigati ali prepovedovati njihovih časopisov in zapirati njihovih voditeljev. Prav tako ne bi bili potrebni teror politične policije, saj ta običajno ne preganja podpornikov režima, niti nelegalne mahinacije pred volitvami. Kljub nepravilnostim pa je ravno v Sloveniji oblast v dveh volilnih okrajih (Gornji Radgoni in Lendavi) izgubila, kar se sicer drugod po državi ni dogajalo. Naziranja vodilnih komunistov, ki so se še v osemdesetih letih pokazala v idejno zasnovanih kritikah na račun knjige Koštunice in Čavoškega, torej nimajo nikakršne opore v politični realnosti povojne Jugoslavije.

Bi se potemtakem lahko strinjali z nasprotnim naziranjem, da je v Sloveniji po drugi svetovni vojni obstajala politična opozicija, ki je izginila zgolj zavoľjo terorja komunistične tajne policije? Najverjetneje ne, saj (zaenkrat) še nismo našli odgovora na to, kdo so bili njeni voditelji, kakšne cilje so imeli in na kakšen način so jih hoteli predstaviti Slovencem. Tudi iskanje opravičila v smeri, da je bil teror policije v Sloveniji hujši kot drugod po Jugoslaviji, ni prepričljivo, saj to ni znano ali dokazano. Poleg tega bi utegnil kdo kot protiargument navesti, da je bil Beograd osvojen več kot pol leta pred Ljubljano in je zato imela politična policija tam dosti več časa, da "pospravi" opozicijo (tudi to bi bila bolj slaba špekulacija, saj je znano, da je vsaka politika v obračunavanju z nasprotniki bolj previdna v prestolnicah in večjih središčih, kjer je bolj na očeh tujih diplomatov).

Ker potemtakem "padeta" obe črno-beli skrajnosti, bo treba odgovor o moči oziroma po mojem mnenju nemoči opozicije na Slovenskem iskati v kakšni drugi smeri. In pri tem zgolj komunistični značaj novega režima in teror politične policije ne bosta zadostovala kot zadovoljiv odgovor. Upoštevati bo treba, da se je Slovenija od ostale Jugoslavije leta 1945 razlikovala v tem, da je Osvobodilna fronta že prešla pot od koalicije do enovite stranke pod vodstvom Komunistične partije, medtem ko so morali komunisti v drugih delih Jugoslavije šele utrjevati svoje pozicije. Korenine nemoči slovenske opozicije bo torej treba iskati tudi v zamudništvu in politični neaktivnosti pred vojno najmočnejših slovenskih strank med vojno. To

je s pridom izkoristila Osvobodilna fronta. Za razliko od odporniških gibanj v ostalih delih Jugoslavije je bila slovenska Osvobodilna fronta aktivna tudi na okupiranem ozemlju in je uspela v različne akcije, dejavnosti in organizacije, torej v politično dejavnost (in ne zgolj vojaško aktivnost kot v večini drugih delov Jugoslavije) pritegniti širok krog Slovencev, ki so bili še pred vojno tradicionalno navezani na katoliške ali liberalne stranke in društva. Ko je torej partizanska vojska maja 1945 vkorakala v Ljubljano, Osvobodilni fronti kot nosilki oblasti ni bilo šele treba začeti pisati političnega programa, plesti mrež množičnih organizacij in iskati somišljenikov, ker so to v dobršni meri opravili že med vojno (kar za večji del Jugoslavije ne velja). Na čas po koncu vojne se je torej Osvobodilna fronta pripravila dosti bolj kot vse druge politične organizacije v državi. To pa je pustilo bore malo maneverskega prostora drugačnim političnim opcijam. Te so se leta 1945 ob iskanju možnih zaveznikov v Sloveniji vsepovsod srečevale tudi s težavo, da je delovno področje, kjer so bili še pred vojno pomemben dejavnik, že uspela "prekriti" katera od organizacij v okviru Osvobodilne fronte. To so ugotavljali tudi tisti posamezniki, ki so menili, da je treba vzpostaviti opozicijo komunističnemu režimu, pa so kmalu spoznali, da za to ni realnih pogojev, da ni možno najti ljudi in ustreznega prostora za delovanje.⁸²

Za iskanje odgovora na vprašanje, kako močna je dejansko bila opozicija komunističnemu režimu leta 1945 v Sloveniji, nam torej ne bodo pomagale nikakršne poenostavljene razlage. Ne bo šlo brez upoštevanja dejstva, da je v Srbiji in na Hrvaškem ob vladajočih komunističnih partijah, ki sta šele ustvarjali svoji "koaliciji" za na volitve, še obstajalo vsaj nekaj praznega prostora in precej ljudi, navezanih na stranke, ki so jim tradicionalno pripadali, medtem ko v Sloveniji leta 1945 ni bilo tako.

Aleš Gabrič

OPPOSITION IN SLOVENIA AFTER 1945

S u m m a r y

In the paper the author polemises with two different views regarding the strength of political opposition in Slovenia after 1945. The first was shaped after the war by leading communist politicians who claimed that there was no real opposition in Yugoslavia other than the "reactionist forces" which brought about the collapse of the first Yugoslavia. The second, however, which developed during the democratisation period as the communist regime was gradually declining, spoke of a strong opposition which, allegedly, was suppressed by the terror of the communist secret police.

Later, the author indicates the real opponents of the new communist regime in 1945 in Slovenia and the views they defended. In Slovenia there was no real opposition, unlike in Serbia and Croatia where it was organised in several registered parties. Opponents of the new regime in Slovenia did not even try to register their activity or publish a paper of their own. By then, some pre-war politicians of Catholic and liberal orientation had migrated, others were imprisoned and many were in the ruling People's Front. Many hoped that these politicians would succeed in pluralising Slovene society and force leading communists to allow the take-off of a multi-party system. However, these politicians, ideologically so different from the communists, were unwilling or unable to make this happen. The only political activity that could truly be described as oppositional in the first year after the Second

⁸² Glej Aleš Gabrič: Angela Vode in povojno politično dogajanje. V: Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev. Ljubljana 2001, str. 75-86; isti, Boris Furlan - drugi obsojen na smrt, V: Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev, str. 195-210.

World War was exercised by the Democratic Youth Alliance, an underground youth organisation, which even succeeded in publishing some modest journals.

The fact that political developments in Slovenia differed from those in Serbia and Croatia cannot be attributed merely to the terror exercised by the communist police, as this was applied equally throughout the country. The reasons for this should be sought in the wartime period when the traditionally most important Slovene parties took a passive political stance. The hitherto insignificant Communist Party was able to take advantage of this and steer popular desire for resistance to its own ends. By the end of the war, it succeeded in drawing into the wider political organisation, the Liberation Front, people who before the war had sympathised with the parties of Catholic and liberal orientation.

1.01
Prejeto 4. 8. 2005

UDK 330.342(497.4)"1945/1950"

Jože Prinčič*

Sovjetizacija slovenske industrije v letih 1945-1950

IZVLEČEK

Avtor predstavlja obdobje štirih let po koncu 2. svetovne vojne, v katerih je bila na gospodarskem področju značilna sovjetizacija in to v glavnem slovenske industrije. Kljub časovni kratkosti pa je ta proces pustil globoke korenine in močno vplival na razvoj slovenske industrije. Sovjetska industrializacijska miselnost je ostala živa skoraj do konca druge jugoslovanske države. Politični in gospodarski prelom z ZSSR in njenimi zaveznicami zaradi jugoslovanskega spora z Informbirojem je za jugoslovansko državno-politično vodstvo pomenilo spoznanje, da bi nadaljnja sovjetizacija slovensko industrijo pripeljala v popolno odvisnost od vzhodnega gospodarstva.

Ključne besede: Slovenija, Jugoslavija, socializem, gospodarstvo, sovjetizacija, industrializacija, gospodarsko sodelovanje, ZSSR

ABSTRACT

SOVIETISATION OF SLOVENE INDUSTRY BETWEEN 1945 AND 1950

The author deals with the four year period after the Second World War, during which sovietisation of predominantly Slovene industry was a typical feature in the economy. Despite its shortness, this process left deep roots and strongly influenced the development of Slovene industry. The Soviet industrialisation mentality survived almost until the end of the second Yugoslav state. The political and economic break with the USSR and its satellites, as a result of the Yugoslav conflict with the Inform-Bureau, made the Yugoslav leadership aware that a further sovietisation would have made Slovene industry totally dependent on the East Bloc economy.

Key words: Slovenia, Yugoslavia, socialism, economy, sovietisation, industrialisation, economic cooperation, USSR

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: joze.princic@inz.si

Komunisti, ki so po koncu druge svetovne vojne prevzeli politično oblast, so znova obudili prizadevanja za industrializacijo Slovenije. Zaradi svoje ideološke naravnosti niso nadaljevali načrtov in zamisli, ki so jih vidnejši predstavniki gospodarskega življenja v Dravski banovini izoblikovali konec tridesetih let prejšnjega stoletja. Bolj so zaupali že preiškušeni sovjetski razvojni teoriji, ki je industrializaciji namenila vlogo odločilnega in vseobsegajočega gospodarskega procesa. V ZSSR so videli zaveznico, ki bo s svojo "moderno tehniko in najnaprednejšo gospodarsko strukturo" Jugoslaviji nesebično pomagala pri uresničevanju razvojnih načrtov in pri preoblikovanju gospodarskega življenja.¹

Po koncu druge svetovne vojne sta bili sovjetska gospodarska teorija in praksa izhodišče za oblikovanje načrtov o industrializaciji Slovenije in tudi zgled za njeno uresničevanje. Do leta 1948 je sovjetizacija slovenske industrije dosegla velik razmah. Gospodarska blokada ZSSR in njenih satelitov pa je ta proces zaustavila.

Koncept kontinuirane industrializacije po sovjetskem vzorcu

Najvišji partijski funkcionarji so dobro poznali zasnovo sovjetske "kontinuirane" industrializacije. Že v prvih javnih nastopih so samozavestno poudarjali, da imajo "jasno določeno gospodarsko politiko" in da "vedo, kaj je prav in kam je treba iti."² Po njihovih besedah je bila industrializacija temeljni zakon socialistične ekonomije in objektivna nujnost³ in kot taka podlaga oziroma "baza" celotne gospodarske politike.⁴ Pri tem so izpostavili, da mora biti prvi cilj industrializacije hitrejši razvoj težke industrije, zlasti metalurgije in strojogradnje, ki sta poglavitni vodilni ali bazični gospodarski panogi.⁵ Po njihovem prepričanju je bila zadostna proizvodnja v t.i. grupi A pogoj za hitrejši razvoj drugih industrijskih panog in gospodarskih področij, kar bo na široko odprlo vrata splošnemu družbenemu napredku in blagostanju.

Partijski ideologi in gospodarski načrtovalci so prikazovali sovjetske petletke kot mojstrovine načrtnosti, ki zahtevajo ogromno predдела, znanja, prizadevanja in preučevanja.⁶ Še posebej so povzdigovali četrto Stalinovo petletko, ki naj bi sovjetsko družbo dvignila v "novo še popolnejšo družbeno obliko".⁷

Načrt obnove v vojni prizadetega gospodarstva, ki ga je pripravila zvezna vlada, je verno sledil temeljnim gospodarsko-političnim nalogam petletnega plana ZSSR za leta 1946-1950. Gospodarska obnova je postala prva stopnica k načrtni industrializaciji. V Sloveniji so do konca leta 1945 obnovili prometne poti, v naslednjem letu pa so osrednjo pozornost namenili obnovitvi industrijske proizvodnje do predvojne ravni. Del pičlih materialnih in finančnih sredstev so namenili izgradnji no-

¹ Arhiv Republike Slovenije, fond CK ZKS (AS 1589), šk. 36, Gradivo za predavanje na ljubljanskih univerzah, 1946.

² Jože Prinčič: Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu : kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji (1945-1956). Novo mesto 1992, str. 37.

³ AS 1589, šk. 32, Predavanje Borisa Ziherla: Pomen in način izučevanja zgodovine VKP/b s posebnim ozirom na domačo tematiko.

⁴ Darinka Drnovšek: Zapisniki sej politbiroja CK KPS/ZKS 1945-1954. Ljubljana 2000, str. 36.

⁵ Boris Lavrenčič: Osnovni problemi socialistične graditve v industriji, V: Industrijski vestnik, 1948, št. 12, str. 185.

⁶ ARS, Osebná zbirka Edvarda Kardelja (AS 1277), šk. 1521, Miha Kambič: O načrtnem gospodarstvu, januar 1946.

⁷ AS 1589, šk. 36, Gradivo za predavanje na ljubljanskih univerzah, 1946.

vih objektov ali vložili v razširitev proizvodnje podjetij, ki so bila predvidena za nosilce bodoče industrializacije. Oblast si je prizadevala, da bi pri graditvi novih tovarn upoštevali sovjetske izkušnje. Industrijski vestnik, to je glasilo ministrstva za industrijo in rudarstvo LRS, je spomladi 1946 začel objavljati članke, ki so sistematično in podrobno opisovali sovjetski način graditve. Temeljno sporočilo teh člankov je bilo, da je treba pred začetkom gradbenih del do podrobnosti izdelati vse načrte, zato morajo biti jasno analizirani vsi vidiki proizvodnje, od tega, "kaj bodo proizvajali, kje in kako bodo delali". Proizvodnja je morala biti zasnovana na "globokem in širokem gospodarskem pogledu v bodočnost",⁸ kar je pomenilo, da nove tovarne ne bodo izdelovale klavirjev, mlinčkov za kavo in drugega potrošnega blaga, temveč se bodo osredotočile na proizvodnjo surovin in strojev.⁹ Proizvodni načrti so morali tudi zagotoviti racionalno in kakovostno proizvodnjo in "brezposojno rentabilnost".¹⁰ To je predpostavljalo osredotočenje proizvodnje posameznih izdelkov v metalurško- strojnih, kokso-kemijskih, elektro-kemijskih in drugih kombinatih, ki naj bi zagotovili optimalno izrabo zmogljivosti ter "kompleksno in najracionalnejšo predelavo stranskih proizvodov in "odpadkov".¹¹

Sovjetski načrtovalci so priporočali, naj bodo tovarniške zgradbe visoke in svetle, da se bodo delavci v njih dobro počutili. Veliko so pisali tudi o vlogi industrijskih načrtovalcev v podjetjih. Njihova naloga je bila podrobno popisati stroje in druga proizvodna sredstva. Na ta način so vodstva podjetij in načrtovalci na višjih ravneh v vsakem trenutku vedeli, s čim razpolagajo. To jim je olajšalo načrtovanje tekočega in dolgoročnejšega industrijskega razvoja.

Pri snovanju prvega petletnega gospodarskega načrta, ki je trajalo od poletja 1946 do spomladi 1947, so jugoslovanski planerji skušali prekositi svoje učitelje. Že osnutek, to je generalni plan industrializacije, je precej presegel obseg, ki ga je dosegla sovjetska industrializacija v začetnem obdobju. Obseg novih naložb je bil tako velik, zajel je tudi neprednostne industrijske panoge in druga gospodarska področja, da bi se Jugoslavija, če bi ga izvedla, v nekaj letih iz zaostale poljedelske spremenila v "približno tako veliko industrijsko deželo, kakršna je katerakoli od srednjeevropskih držav". Najvišji partijski funkcionarji, kot je bil Edvard Kardelj, so sicer dopustili možnost, da bodo morda v nekaterih panogah zaostali za Avstrijo in ČSR, toda po povprečni porabi elektrike, železa, jekla in še v drugih "podobnih stvarih" pa bodo obe državi dohiteli in lahko sami pokrivali svoje potrebe.¹²

Zvezni industrializacijski načrt je po sovjetskem vzoru postal osrednji del Petletnega plana za razvoj narodnega gospodarstva FLRJ v letih 1947-1951. Bil je enoten in obvezen za vso državo. Republikam je določil splošne okvire razvoja ter posebej naloge industrije splošnega pomena. Slovensko industrijo, v prvi vrsti podjetja splošnega državnega pomena, je obvezal, da v naslednjih petih letih močno poveča proizvodnjo električne energije, premoga, glinice in aluminija ter drugih surovin, na novo razvije ali poveča proizvodnjo vrste strojev in naprav ter reproduk-

⁸ Anton Ditrih: Nekaj smernic za obnovo in nove gradnje industrijskih podjetij. V: Industrijski vestnik, 1946, št. 3, str. 9.

⁹ Fridolin Hacin: O problemih racionalizacije v industriji. V: Industrijski vestnik, 1946, št. 3, str. 35.

¹⁰ Glej op. 8.

¹¹ Boris Lavrenčič: Osnovni problemi socialistične graditve v industriji. V: Industrijski vestnik, št. 12, 1948, str. 183.

¹² AS 1589, šk. 32, Zapisnik seje IO OF, 15. 1. 1947.

cijskega materiala za potrebe industrializacije, kot tudi poveča proizvodnjo različnih izdelkov za potrebe splošne porabe. Slovenija je s svojim petletnim načrtom, sprejetim julija 1947, lahko urejala le razvoj industrije republiškega pomena. Ta industrija je postala temelj razvoja narodnega gospodarstva. Obvezala se je, da bo v naslednjih petih letih povečala vrednosti celotne industrijske proizvodnje in "mobilizirala" republiške vire za izvedbo vsedržavnega načrta zgraditve težke industrije. Predvidela je posodobitev premogovnikov, podjetij v kovinski, kemični, lesni in tekstilni panogi, zgraditev več manjših elektrarn ter razširitev zmogljivosti prenosnega električnega omrežja.

Leta 1947 je do tedaj prevladujoč pojem industrializacija in elektrifikacija nadomestil pojem kapitalna graditev ali kapitalne investicije. Obseg te graditve je bil do sredine leta 1948 še zelo velik. Vključeval je naložbe v povečanje proizvodnih zmogljivosti v industriji in rudarstvu, prometu ter kmetijstvu. Ta graditev je imela prednost pri dodelitvi denarnih, materialnih in drugih sredstev. Razdeljena je bila na zvezno in republiško kapitalno graditev.

Leta 1947 sta bila načrta zvezne in republiške kapitalne graditve v Sloveniji zelo obsežna. Vključevala sta številne novogradnje, racionalizacije, rekonstrukcije in velika popravila v elektrogospodarstvu, rudarstvu in posameznih industrijskih panogah. Načrt zvezne in republiške kapitalne graditve za leto 1948 je bil za več kot 10 odstotkov večji kot v preteklem letu. Tako optimističen načrt je bil posledica napovedanega večjega gospodarskega sodelovanja s socialističnimi državami ter pričakovanja, da bo Madžarska izpolnila reparacijsko obveznost. Načrt zvezne kapitalne graditve v Sloveniji je dal prednost gradbenim delom, načrt republiške kapitalne graditve pa nakupu strojne in druge opreme.

Avgusta 1948 se je zasnova jugoslovanske industrializacije spremenila in se bolj približala sovjetskemu vzorcu. Zaradi zunanjih razlogov je morala zvezna vlada kapitalne investicije omejiti zgolj na graditev težkoindustrijskih in rudarskih zmogljivosti. Tej graditvi, ki je postala prednostna ali "super prioriteta", so v naslednjih letih namenili velik del državnega proračuna. Prenos težišča na zvezno kapitalno graditev je zelo omejil republiško graditev. Zaradi omejenih proračunskih sredstev se je bilo treba odreči številnim projektom ali pa njihovo dograditev prestaviti na kasnejši čas.

Sovjetski vplivi pri organiziranju, upravljanju in načrtovanju industrije

Sovjetski vpliv se ni končal pri oblikovanju razvojnega koncepta. Močno je bil prisoten tudi pri vzpostavljanju splošnih gospodarsko-političnih ter posebnih pogojev, brez katerih procesa pospešene industrializacije ni bilo mogoče začeti. Med splošnimi pogoji, ki jih je nova oblast začela uresničevati že maja 1945, je bilo na prvem mestu imenovanje članov partije na najvišja mesta v gospodarski upravi. Sledila je uvedba racionirane preskrbe, preureditev cenovnega, bančno-kreditnega in davčnega sistema, uveljavitev tekmovanja, udarništva, prostovoljnega dela in drugih novih oblik proizvodnih odnosov. V proizvodnjo so vključili vojne ujetnike in politične zapornike, vzpostavili načrtno gospodarsko ureditev, to je izriniti zasebno pobudo in lastnino ter ju nadomestiti z državno in kolektivno.

S tem so ustvarili posebne pogoje, ki so zagotovili uveljavitev načel organiziranja, upravljanja in načrtovanja industrije, kot se je uveljavila v ZSSR do začetka

druge svetovne vojne. Uveljavitev teh pogojev, ki je trajala skoraj dve leti, se je začela z odstranitvijo politično nezanesljivega uradništva in visoko usposobljenega tehničnega kadra ter z združevanjem ali "zraščanjem" državno- partijskih teles z gospodarsko-upravnimi organi.¹³ S tem "manevrom" je partija "prečistila" vodstveni in strokovni kader. Njeni sekretarji in člani partijskih komitejev so postali hkrati tudi ministri, predsedniki planskih komisij in direktorji podjetij. Partijska organizacija je tako postala "orodje in sredstvo" za upravljanje gospodarstva, zaključki partijskih organov pa obvezujoči tudi v gospodarstvu. Sledila je proizvodno-teritorialna razdelitev industrije na industrijo zveznega, republiškega in lokalnega pomena. S to razdelitvijo so najpomembnejša in največja slovenska industrijska podjetja za štiri leta prišla pod zvezno upravo. Sledilo je dolgoročno načrtovanje posameznih delov industrijskega procesa. Po sovjetski metodi je bilo treba uporabiti določen sistem indeksov in vrsto drugih statističnih pokazateljev ter natančno določiti gibanje proizvodnje, obseg osnovnih sredstev in vložnega dela, proizvodne stroške, bilanco prihodkov in odhodkov in še druge ekonomske kategorije. Tu so naleteli na težave. Gospodarski načrtovalci so morali večkrat odstopiti od sovjetske "šablone" in izdelati svojo metodologijo, s čimer so si prislužili grajo sovjetskih opazovalcev. Leti so jim očitali, da niso izdelali natančne statistike ter da niso uporabili predpisanih metod pri izračunavanju posameznih pokazateljev. Zato po njihovi oceni jugoslovanski plan ni odpravljal glavnih nesorazmerij in ni zagotavljal skladnega gospodarskega razvoja. Najbolj so jih motila odstopanja pri povečanju narodnega dohodka, industrijske proizvodnje, investicij in števila zaposlenih. Ta so bila precej večja, kot so bili predvideni odstoki rasti v prvi in drugi sovjetski "pjatiljetki".¹⁴

Težave so se podvojile, ko so morala podjetja leta 1946 vpeljati enotno računovodstvo. Novega sistema obračunavanja proizvodnje in enotnega knjigovodstva, ki je bil kopija nemškega obračunskega sistema, uvedenega med okupacijo, podjetja niso bila sposobna osvojiti v tako kratkem času.¹⁵ Prišlo je do velikega nereda v knjigovodstvu. Nova oblika preračunavanja proizvodnih stroškov in poslovnih rezultatov v vsakem podjetju, ki so ga uvedli naslednje leto, je razmere na tem področju še poslabšala. Nova računovodska pravila, ki so se jih začeli finančni uslužbenci v slovenskih industrijskih podjetjih na pamet učiti leta 1947, so v ZSSR imenovali "hazraščjot" (=hazjajstvenij raščjot). "Hazraščjot" je najprej postal izhodišče za dvosmerno načrtovanje fizičnega obsega industrijske proizvodnje ter cen industrijskih izdelkov,¹⁶ leta 1948 pa tudi za široko akcijo znižanja t.i. "polne lastne ce-

¹³ ARS, fond Planske komisije LRS (AS 284), šk. 25, Ekonomika socialistične industrije.

¹⁴ Arhiv Srbije i Crne gore, fond Zvezna planska komisija, fasc. 137, Zapisnik konference načelnikov zvezne planske komisije 6., 8., 12. 2. 1947.

¹⁵ Obračun proizvodnje je zajemal obračunavanje direktnih stroškov proizvodnje in obračunavanje splošnih stroškov proizvodnje (režije). Največ pozornosti so morala podjetja nameniti izračunu splošnih stroškov proizvodnje, pri čemer so si pomagala z obratnimi obračunskimi listki (ali kratko OBOL). Neposredne stroške proizvodnje so izračunavali s pomočjo spremnih listov ali delovnih nalogov.

¹⁶ Podjetja so morala po podrobni specificirani nomenklaturi (decimalni specifikaciji) planirati količino vseh izdelkov, ki naj bi jih izdelala v določenem časovnem obdobju. V republiški planski komisiji so potem napravili načrte za vse večje skupine izdelkov vse do gospodarskih panog. Zvezna planska komisija pa je ta izračun izdelala na državni ravni in potem razrezala plan po republikah navzdol do zadnjega izdelka in podjetja. Podoben postopek je sledil tudi za cene. Izhodišče je bilo družbeno potrebno delo, ki je skupaj z materialnimi stroški sestavljalo polno lastno ceno. S tem namenom so ugotovili materialne stroške in stroške dela, potrebne za enoto enega izdelka v vsakem podjetju, ki so ga izdelovali. Na podlagi tega so izračunali republiško potrebne stroške materiala in dela. Zvezna planska komisija je potem določila družbeno potrebne stroške in dela za vso državo. Tako je

ne", s katero so hoteli povečati rentabilnost poslovanja. Da bi dosegli hitrejši tempo industrializacije, so sprejeli nove delovne norme ter načrtno razdeljevali delovno silo. To je bila naloga racionalizatorjev, ki so jih v slovenskih podjetjih začeli nastavljati sredi leta 1946. Naslednje leto so se začeli ukvarjati s standardizacijo opreme in izdelkov v kovinski industriji. Po izkušnjah ZSSR, ČSR in nekaterih drugih držav sovjetskega tabora naj bi zagotovila večjo in uspešnejšo proizvodnjo, povečala red in delovno disciplino. Le-ta naj bi, poleg "tovariškega" sodelovanja, socialistične vzajemne pomoči in tekmovanja, postala ena od oblik novih proizvodnih odnosov.

Leta 1948 je bila glavna planska naloga znižanje polne lastne cene izdelkov oziroma znižanje stroškov pri njihovi izdelavi. Tudi ta akcija je imela svoj izvor v sovjetski ureditvi, to je v ceni "koštanja", ki je veljala za "orodje hozraščjota in nadzora nad porabo državnih sredstev in materialnih vrednosti". Njeno znižanje pa je bilo predstavljeno kot eden glavnih pogojev za pospešitev socialistične reprodukcije, za krepitev gospodarske in vojaške sile sovjetske države.¹⁷ Prizadevanja za znižanje polne lastne cene so vključevala varčevanje pri porabi surovin in materiala, posodabljanje tehnološkega procesa in povečanje produktivnosti dela. Nizka polna lastna cena izdelkov je postala zaščitni znak rentabilne proizvodnje, to je proizvodnje, katere namen ni bil več doseganje planskih količin temveč ustvarjanje denarnih sredstev.¹⁸

Za povečanje industrializacije je bilo treba doseči tudi smotrno uporabo proizvodnih dejavnikov. Tudi pri tem so zglede iskali v ZSSR. Pri tem je pomembno vlogo odigral Industrijski vestnik ter sovjetska strokovna literatura. Ta je bila leta 1946, ko so se začela ta prizadevanja, v glavnem v ruščini ali srbohrvaščini. Prevajanje in izdajanje sovjetske literature v slovenščini se je s precejšnjo naglico začelo šele leta 1947. Sovjetska izkušnja je v ospredje postavila prizadevanja za racionalizacijo proizvodnje, novatorstvo in nov stil dela. Sredi leta 1946 so v posameznih slovenskih podjetjih nastavili racionalizatorje, ki so bili zadalženi za izboljšave. V podjetjih, kjer so izdelovali velike količine izdelkov široke porabe, so začeli razmišljati o uvedbi dela na tekočem traku ali delu na "dotok".¹⁹ Določati so začeli različne delovne norme, razdeljevati delovno silo po načrtu ter prav tako urejati izobraževanje. Politične organizacije so pripravile predavanja, na katerih so govorili o vpeljavi novih medsebojnih odnosov, ki morajo temeljiti na tovariškem sodelovanju, socialistični vzajemni pomoči in tekmovanju ter poostreni delovni disciplini.²⁰

Aprila 1947 se je začela razširjati standardizacija orodja, strojnih elementov, zlitin itn. v kovinski industriji. Po izkušnjah ZSSR, ČSR in še nekaterih drugih držav, ki so bile pod sovjetskim nadzorom, je bila standardizacija pogoj za množično proizvodnjo in uspešno poslovanje podjetij. Omejila je število izdelkov, način izdelave in organizacijske metode na čim manjše število, zagotovila enotnost ter povečala red in disciplino v delovnem procesu.

izračunala povprečno (zvezno) polno lastno ceno vsakega izdelka. Ta je bila podlaga za določitev prodajne planske cene.

¹⁷ ARS, fond Ministrstva za industrijo in rudarstvo LRS (AS 226), šk. 190, V. Bunimirovič: Cene stroškov in način zmanjševanja. Gosplanizdat, Moskva 1945.

¹⁸ Aleksander Bajt: Znižanje PLC-osnovna naloga petletke. V: Industrijski vestnik, št. 6, 1948, str. 83.

¹⁹ Anton Ditrih: O delu na dotok. V: Industrijski vestnik, št. 5, 1946, str. 75.

²⁰ Socialistična organizacija dela. V: Industrijski vestnik, št. 7, 1946, str. 111-112.

Uresničevanje industrializacijskih načrtov ter pomoč vzhodnih socialističnih držav

Tako kot v drugih jugoslovanskih republikah so tudi v Sloveniji verjeli, da bodo industrializacijski načrt uresničili s pomočjo ZSSR in drugih prijateljskih držav iz srednje in vzhodne Evrope. V velikem številu slovenskih podjetij so na veliko "kalkulirali z uvozom takih in takih strojev in naprav".²¹ Oblast se je trudila utrditi prepričanje, da bo gospodarsko sodelovanje s temi državami tekoče ter bo pravočasno in v zadostni meri pokrilo vse državne potrebe. To predpostavko so načrtovalci petletnega plana zavestno vgradili v plan. Izpolnitev petletnega plana industrializacije in elektrifikacije je bila torej v veliki meri odvisna od gospodarske pomoči in sodelovanja z vzhodnimi socialističnimi državami.

Jugoslavija je s temi državami sklenila trgovinske sporazume, s katerimi si je zagotovila uvoz nafte, koksa in drugih najpotrebnejših surovin. Sklenila je tudi dolgoročne sporazume o vlaganjih, o vključitvi strokovnjakov in o pomoči pri strokovnem izobraževanju. Iz socialistične solidarnosti je dala tem državam več milijonov dolarjev visoke avanse in brezobrestne kredite. Pri uresničevanju sklenjenih sporazumov se je že od začetka močno zatikalo, najbolj pri izpolnjevanju investicijskih sporazumov. Rezultati tega sodelovanja so bili zato precej pod pričakovanji.

Po oceni slovenskega komiteja za zunanjo trgovino so bili najboljši pogoji za trgovanje s ČSR. Jugoslavija je s to državo konec leta 1945 sklenila protokol o zamenjavi blaga, naslednje leto pa sporazum o blagovni menjavi in nabavi investicijske opreme. Slovenske železarne so v letih 1945-1948 uvažale koks in še druge potrebščine. Brez težav so slovenska podjetja prišla do celuloze in kaolina. Zataknilo pa se je pri uvozu žgane in surove vezne gline, elektrokorunda in silicijevega karbida, ker so podjetja iz ČSR kljub vnaprejšnjemu plačilu, zavlačevala z dobavo. Pogodbo o uvozu kakovostnih surovin za potrebe slovenske kemične industrije pa je ČSR maja 1946, po osemmesečnem "premišljevanju", zavrnila.²²

Leta 1945 so se predstavniki ministrstva za industrijo in rudarstvo s češkimi podjetji dogovarjali o nakupu opreme za rudnike in termoelektrarne. Naslednje leto je v to državo odšlo več tisoč slovenskih fantov, da bi si v čeških industrijskih obratih pridobili praktično znanje in poklic. Leta 1946 je podjetje ČKD iz Prage izdelalo načrte za proizvodnjo tovornih avtomobilov tipa Praga RN-13, ki naj bi jih izdelovali v Mariboru. Marca 1946 je to češko podjetje izdelalo tudi idejni projekt za zgraditev kladivarne v železarni Ravne ter poslalo seznam potrebnih strojev. Pogodba za izdelavo opreme za kladivarno na Ravnah kot tudi za usmerjevalno napravo za valjarno na Jesenicah je bila podpisana leta 1947. Takrat sta se obe strani dogovorili še o dobavi strojne opreme za usnjarsko, kovinsko in živilsko industrijo ter za elektrogospodarstvo, kjer so bile potrebe največje. Češka podjetja so prevzela izdelavo opreme za hidroelektrarne Medvode, Mavčice, Savica, Ljubljana, Predaselj, Plavž, Mojstrana in Krško, za več razdelilnih in transformatorskih postaj in daljnovodov. Uprava rudnikov LRS je leta 1947 pripravila dolg seznam različne strojne opreme in orodja za premogovnike (Kanižarica, Liboje, Štore, Šentjanž, Velenje, Zabukovca, Kočevje in Senovo), kar je hotela naročiti v ČSR. To pa še ni bilo vse. Leta 1947 so bile sklenjene pogodbe o uvozu celotne opreme za tovarno

²¹ Od kapitalizma do kapitalizma : izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju. Ljubljana 1997, (dalje Od kapitalizma do kapitalizma) str. 316.

²² AS 284, š.k. 9, Mesečno poročilo za maj 1946.

keramičnih ploščic, tovarno porcelana, več tovarn strešnikov in opeke. Tega leta so se slovenski in češki strokovnjaki dogovarjali o pomoči českoslovaškega gospodarstva pri graditvi daljinske plinarne v Velenju. Pri njeni gradnji naj bi se zgledovali po plinarni v Mostu v Sudetih.²³

Leta 1948 je dogovarjanje o uvozu strojne opreme iz ČSR doseglo največji obseg. Slovenija se je dogovorila za uvoz strojne opreme za hidroelektrarno Belica, Železarno Jesenice, za vrsto podjetij v kovinski, usnjarski, kemični, tekstilni, živilski in elektroindustriji. Veliko strojev in opreme je bilo naročenih za nova podjetja, ki naj bi izdelovala kolesa, pisalne stroje in električni material. Po podpisanih pogodbah naj bi del opreme prišel že leta 1948, večji del pa leta 1949. Nekaj malega je ostalo tudi za leto 1950.²⁴

V Sloveniji so veliko pričakovali tudi od menjave s Poljsko. Upali so, da bodo z njeno pomočjo opremili več elektroenergetskih objektov, posodobili tekstilno in kemično industrijo ter naposled zadovoljili domače potrebe po organskih barvah, vodikovem peroksidu in metanolu. Hitro se je pokazalo, da upanja niso imela trdnejše podlage. Poljska se je pokazala kot nezanesljiv partner. Že sklenjenih pogodb, na primer o dobavi plinskega premoga za kemično industrijo in koksa za jeseniško železarno, ni izpolnila. Dogovorjene datume dostave je najprej večkrat prestavila potem pa jih je preklicala.

Madžarska se je s sporazumi in mirovno pogodbo obvezala, da bo na račun vojne škode poslala v Jugoslavijo stroje in drugo opremo v vrednosti 70 milijonov dolarjev. Republiška planska komisija je maja 1948 napravila načrt, kako bo v letih 1949 do 1951 med industrijsko in druga gospodarska ministrstva razdelila stroje, naprave in drugo opremo za transformatorske in razdelilne postaje, daljnovode, sedem hidroelektrarn, tri toplotarne, tri rudnike, dve kemični in osem tekstilnih tovarn.²⁵ Iz tega seznama je leta 1948 prišlo v Slovenijo le nekaj strojev.

V prvi polovici leta 1947 sta Jugoslavija in Madžarska sklenili sporazum o medsebojnih dolgoročnih dobavah in dogovor o sodelovanju pri zgraditvi industrije aluminija. V Sloveniji so podpis obeh dogovorov sprejeli z zadovoljstvom, saj so verjeli, da so si na ta način zagotovili manjkajočo opremo za posodobitev lesnoindustrijskih obratov in premogovnikov, za povečanje elektroenergetskih zmogljivosti, odprtje novih mlekarin ter za dograditev aluminijskega kombinata v Strnišču pri Ptuj.²⁶ Ta investicija je bila prav na vrhu želja slovenskega ministrstva za industrijo in rudarstvo. Sklenilo je pogodbo s podjetjem iz Budimpešte, ki se je obvezalo, da bo za obrata glinice in aluminija izdelalo gradbene in druge načrte, zagotovilo gradbeni in drugi material ter vso manjkajočo opremo. Že leta 1948 je bilo očitno, da madžarsko podjetje tej zahtevni nalogi ne bo kos. Sprejetih rokov se ni držalo,

²³ Plinarna Stalinovi zavodi v Mostu je napajala daljinski plinovod, ki je z enim krakom segal do Prage z drugim pa do čeških industrijskih revirjev. Poskus za uplinjenje velenjskega lignita naj bi opravili v Mostu, naprave za plinarno pa naj bi izdelala družba Luigi iz Frankfurta.

²⁴ Jože Prinčič: Gospodarski stiki Slovenije z državami naslednicami Avstro-Ogrske po drugi svetovni vojni (1945-1960). V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 1, (dalje Prinčič, Gospodarski stiki Slovenije), str. 63-64.

²⁵ Skupaj so madžarske reparacije znašale 424,849.000 din. Od tega je bilo za industrijo predvideno 281,425.000 din, za elektrifikacijo 101,687.000 din, za novo toplotarno 91,092.000 din, za rudarstvo 54,736.000 din, in za tekstilno industrijo 23,605.000 din. AS 284, šk. 29, Madžarske reparacije, 5. 5. 1948.

²⁶ Prinčič, Gospodarski stiki Slovenije, str. 64-65.

delo na gradbišču so napredovala zelo počasi.²⁷ Do konca leta 1948 je madžarsko podjetje poslalo le majhen del gradbenega materiala, nekaj naprav, instrumentov in cevi ter nekaj skic in podatkov za izdelavo posameznih naprav.²⁸

Najslabše je tekla gospodarska menjava s ZSSR. Podjetji Induplati iz Jarš in Jugobruna iz Kranja sta si v drugi polovici leta 1946 brez uspeha prizadevali, da bi se sestali s sovjetskim dobaviteljem lanu in bombaža. Propadel je tudi načrt, da bi nekatera slovenska industrijska podjetja vključili v jugoslovansko-sovjetske mešane družbe.²⁹ Maja 1947 je prišlo v Moskvi do razgovorov o možnosti nabave več peči za topljenje bolj bogate in bolj siromašne rude v Rudniku živega srebra v Idriji. Rudniška uprava si je še posebej želela obnoviti Čermak-Špirekovo peč, ki je bila ob koncu vojne ob bombardiranju zavezniških letal zelo poškodovana. Junija so jugoslovanski predstavniki poslali sovjetskemu ministrstvu za zunanjo trgovino ZSSR več pisem, v katerih so prosili za tehnično pomoč pri povečanju proizvodnje v rudniku živega srebra v Idriji ter v premogovniku Velenje. Sovjetska stran je z odgovorom zavlačevala, kar je z drugimi besedami pomenilo, da jugoslovanskim prošnjam ne bo ugodila. Enako so se končala jugoslovanska prizadevanja za sklenitev dogovora o sovjetski pomoči pri izgradnji in rekonstrukciji jugoslovanskih železarn. Med novimi objekti je bila predvidena zgraditev nove valjarne na Jesenicah.³⁰ Načrtovalci petletnega plana so računali, da bodo iz ZSSR dobili vse, kar jim je manjkalo za razširitev in bistveno povečanje proizvodnje v železarnah, to je izkušeno osebje, posebne dele in naprave. Sovjetska brezbržnost in zavlačevanje jih je potisnila v brezizhodni položaj, saj možnosti za nakup tehnologije na zahodu ni bilo.³¹ Preostalo jim ni nič drugega, kot da upajo, da se bodo z ZSSR nekako sporazumeli in da jim bo dala na voljo opremo iz kakšne tovarne, ki se zaradi popravil v ZSSR ne bo več uporabljala.³² Pogajanja s sovjetskimi predstavniki so se vlekle vse do pozne jeseni 1947. Prinesla pa so le prazno upanje, da se bodo v naslednjem letu morda le dogovorili.

Še najboljši so bili rezultati gospodarskega sodelovanja s tistim delom Avstrije, ki je bil pod sovjetskim nadzorom. Poslovanje je teklo prek pooblaščenecv gospodarskega ministrstva, ki so si leta 1945 in 1946 prizadevali nakupiti čim več surovin, polizdelkov iz jekla, elektromateriala in raznega orodja. Leta 1948 pa so sklenili pogodbe za nakup šestih turbin za hidroelektrarne Medvode, Savica in Ljubljana ter opreme za več daljnovodov in transformatorskih postaj.³³

Prekinitev gospodarskih stikov

Razlogov za to, da se je poleti 1948 uresničevanje petletnega plana osredotočilo

²⁷ Betonsko železo je prišlo v zadostnih količinah, železna vrata in okna le delno, od opreme so dobili le pločevino za rezanje, tri katodne omaro in deset plinskih generatorjev.

²⁸ ARS, fond Glavna direkcija metalurgije Ljudske republike Slovenije (AS 273), šk. 41, TGA: Naročila in dobava materiala iz Madžarske po jugoslovanskem aluminijastem sporazumu do 30. 4. 1949.

²⁹ Predvideno je bilo, da naj bi bila v družbi za izkoriščanje nafte podjetje Proizvodnja nafte Dolnja Lendava, v družbi za svinco in cink rudnik in topilnica svinca v Mežici, v družbi za aluminij tovarna aluminija v Strnišču, v družbi za črno metalurgijo pa železarna Jesenice, za katero so si sovjetski pogajalci še posebno prizadevali.

³⁰ AS 226, šk. 221, Prepis pisma ministru zunanje trgovine ZSSR, 12. 7. 1947.

³¹ AS 226, šk. 221, Črna metalurgija, 5. 7. 1947.

³² AS 226, šk. 221, Pro memoria, 9. 7. 1947.

³³ Prinčič, Gospodarski stiki Slovenije, str. 60-61.

na kapitalno graditev in da se je potem obseg te graditve v naslednjih dveh letih še skrčil, je bilo več. Eden od pomembnejših je bil zunanji razlog, to je poslabšanje odnosov med jugoslovanskim in sovjetskim partijskim vodstvom. Posledica tega je bila, da so se že tako moteni gospodarski stiki z vzhodnimi socialističnimi državami od februarja 1948 začeli slabšati. Romunija in Albanija sta takoj ustavili dobavo nafte, Poljska in ČSR pa dobavo koksa. Od poletja 1948 so ZSSR in njej podrejene vzhodnoevropske države najprej otežile izpolnitev trgovinskih sporazumov ter nato poleti naslednjega leta ena za drugo enostransko prekinile gospodarsko sodelovanje in začele gospodarsko blokado. Ta je trajala do leta 1953. Leta 1955 so se gospodarski odnosi z vzhodnimi državami znova obnovili. Začeli so reševati problem zapadlih finančnih obveznosti. Madžarska vstaja in sovjetsko posredovanje leta 1956 pa sta gospodarske tokove zopet upočasnili. Okrepili so se šele proti koncu petdesetih let, vendar obsega pred letom 1949 niso dosegli.³⁴

Tudi v Sloveniji so države t.i. informbirojevskega tabora proglasili kot glavnega krivca za neizpolnitev petletnega načrta, saj niso izpolnile trgovinskih, investicijskih in reparacijskih pogodb, pa tudi zato, ker so poslale stroje in opremo slabe kakovosti in brez rezervnih delov. Po izračunu iz leta 1951 je skupna vrednost neizpolnjenih pogodb znašala okoli 1400 milijonov deviznih dinarjev. Od tega zneska je bilo do prekinitve odnosov že plačano okoli 400 milijonov dinarjev. Od te vsote so skoraj 40 odstotkov znašale neizpolnjene pogodbe v elektrogospodarstvu,³⁵ v barvasti metalurgiji pa 34 odstotkov.³⁶ Od ostalih so bile v industriji gradbenega materiala, črni metalurgiji in industriji nafte in premogovništvu.

Zaradi neizpolnjenih investicijskih sporazumov z vzhodnimi državami in neizpolnjenimi reparacijskimi obveznostmi Madžarske je prišlo do zamude pri graditvi večine načrtovanih industrijskih zmogljivosti v Sloveniji. Škoda je nastala v tekoči proizvodnji in izvozu. Leta 1948 je bilo konec slovenskega upanja o velikem povečanju izvoza, posebno končnih industrijskih izdelkov. V naslednjih letih je uvoz naraščal, izvoz pa upadal. Pretrganje gospodarskih stikov z vzhodnimi državami je zvezna vlada izkoristila, da je Sloveniji vsilila "predah v industrializaciji". Kljub izraženemu nezadovoljstvu se je morala slovenska vlada konec leta 1948 odreči svoji razvojni strategiji, to je odpovedati se naložbam v republiško industrijo. Republiška industrija je dobila dopolnilno vlogo. Podrediti se je morala zahtevam in potrebam izgradnje težke industrije³⁷ ter pridobivanju deviznih sredstev za vsedržavne potrebe. Tako so bile leta 1950 glavne naloge slovenskega gospodarstva povečanje izvoza lesa in drugih proizvodov na zahodni trg, povečanje proizvodnje v rudarstvu ter zgraditev objektov težke industrije in elektrogospodarstva v Sloveniji.³⁸

Posledica informbirojevskega spora je bila nova organizacija zveznih in republiških gospodarskih ministrstev, s katero so si le-za zagotovila upravo nad mnogimi

³⁴ Prav tam, str. 67-68.

³⁵ Neizpolnjene pogodbe v elektrogospodarstvu so znašale 655 milijonov deviznih din in sicer za termoelektrarno Šoštanj (pogodba za celotno opremo je bila podpisna v ČSR), hidroelektrarni Moste in Mariborski otok (pogodba za turbine je bila podpisana v Madžarski in Avstriji- sovjetski coni), Toplarno Ljubljana (pogodbe za kotle in turboagregate so bile podpisane v Madžarski in Avstriji- sovjetski coni).

³⁶ Neizpolnjene pogodbe v barvasti metalurgiji so znašale 505 milijonov din in sicer za Tovarno glince in aluminija Strnišče (pogodba za opremo je bila sklenjena v Madžarski), Rudnik lignita Idrija (pogodba za opremo je bila sklenjena v Madžarski).

³⁷ Od kapitalizma do kapitalizma, str. 327.

³⁸ Od kapitalizma do kapitalizma, str. 334.

pomembnimi slovenskimi podjetji, ki so jih do takrat obnovili ali na novo zgradili iz republiških sredstev. Konec sovjetskega vpliva je povzročil drugo "čistko" med vodilnimi in strokovnimi delavci v podjetjih. Prave in namišljene simpatizerje ZSSR so odstranili. V drugi polovici leta 1948 so posebne partijske skupine prišle v vsako podjetje in pregledale sestavo podjetij. Okrajni komiteji so od takrat začeli voditi natančno evidenco nad kadri.

Posledice štiriletne zgodovinske izkušnje

Sovjetizacija slovenske industrije je trajala le nepopolna štiri leta. Kljub kratkotrajnosti pa je ta proces pustil globoke korenine in močno vplival na razvoj vodilnega gospodarskega področja po drugi svetovni vojni. Na najpomembnejše posledice pretrganja gospodarskih stikov z ZSSR in drugimi vzhodnimi socialističnimi državami smo že opozorili. Dodajmo še, da je sovjetska industrializacijska miselnost po kateri je usoda socialistične države povezana s pospešenim in načrtno vodenim razvojem bazičnih industrijskih panog, ostala živa skoraj do konca druge jugoslovanske države.

Poleg negativnih je imel "zgodovinski prelom" z ZSSR in njenimi zaveznicami tudi zelo pomembne in za kasnejši gospodarski razvoj v Sloveniji tudi odločilne posledice. V gospodarsko življenje je prinesel olajšanje, spodbudil je samozavest in zatajevano podjetnost. Že septembra 1948 so v posameznih podjetjih ugotovili, da mnogo izdelkov lahko izdelajo doma. To je ustrezalo političnemu vodstvu, ki se je do takrat že streznilo in tudi javno priznalo, da bi nadaljnja sovjetizacija slovensko industrijo pripeljala v popolno odvisnost od vzhodnih gospodarstev. Te nevarnosti so se najvišji partijski funkcionarji zavedali še preden so se gospodarski odnosi ohladili. Med njimi je bil tudi Boris Kidrič. Po študijskem obisku ZSSR je v razgovoru na Zvezni planski komisiji povedal, da je sovjetski sistem za Jugoslavijo ekonomsko nevzdržen.³⁹ Zato je začel pospeševati razvoj lokalnega gospodarstva, ki je dobilo nalogo uresničevati najrazličnejše potrebe prebivalstva. Zanj niso veljala tako toga pravila planiranja, dobilo je precejšnje pravice pri načrtovanju proizvodnje, določanju cen in delitvi dobička.

Spremenjene razmere so odprla vrata novim proizvodnim odnosom, ki so dopuščali večjo vlogo podjetij pri načrtovanju in vodenju proizvodnje. Tako so lahko bolj prišla do izraza načela blagovne proizvodnje.

Prekinitev odnosov z vzhodnimi socialističnimi državami je slovenskemu gospodarstvu omogočila, da je okrepilo stike z razvitimi zahodnimi kapitalističnimi državami. Te so iz strateških razlogov, pa tudi dejstva, da je bila stabilnost Titove vlade odvisna od zmožnosti ohranjanja stabilnega gospodarstva in dviga življenjske ravni, ponudile denarno pomoč in odprle vrata večji trgovinski menjavi. Zahodna pomoč je prinesla več koristi kot pa sovjetske obljube. Poleg tega pa se Zahod ni vmešaval v domače zadeve. Takšen razplet je imel za vladajočo partijo dolgoročne in tudi usodne posledice. S tem so se odprla vrata tujim vplivom, ki so bili nasprotni partijskim programom in cilju. Tako so se začeli procesi, ki jih je vladajoča partija hotela zavreči oziroma se jim izogniti.

³⁹ Izjava Janka Smoleta avtorju.

Jože Prinčič

SOVIETISATION OF SLOVENE INDUSTRY BETWEEN 1945 AND 1950

S u m m a r y

Sovietisation of Slovene industry lasted less than four years. Despite its shortness, this process left deep roots and strongly influenced the development of the leading economic area after the Second World War. The break of economic links with the USSR and other eastern socialist countries left significant material consequences which were only overcome in the mid-1950's. The Soviet industrialisation mentality, according to which the destiny of a socialist state was linked with a rapid and planned development of basic industrial branches, survived almost until the end of the second Yugoslav state.

The break with the USSR and its satellites had also positive consequences. It brought relief to the economy while boosting self-confidence and the hitherto suppressed entrepreneurship. This suited the political leadership which had sobered by then and publicly recognised that a further sovietisation would have made Slovene industry totally dependent of the East Bloc economy.

Because of this unilateral break, Slovene industry was obliged to strengthen links with developed western capitalist states. This carried long-term consequences, which also proved fatal for the ruling Party. It opened the door to influences which were contrary to the Party's programmes and objectives.

1.01

UDK 323.1(497.1)"195"

Prejeto 17. 8. 2005

Mateja Režek*

"Jugoslovanstvo" in mednacionalni odnosi v Jugoslaviji v petdesetih letih 20. stoletja

IZVLEČEK

Autorica v prispevku obravnava mednacionalne odnose v Jugoslaviji in pojav jugoslovanskega integralizma v petdesetih letih 20. stoletja. Obravnavano desetletje je znova napravilo za obstoj Jugoslavije ključno nacionalno vprašanje, ki so ga komunisti podcenjevali in ga več kot desetletje niso načenjali. Deloma zato, ker so verjeli, da je bilo z revolucijo in oblikovanjem federacije rešeno enkrat za vselej, deloma zaradi strahu, da bi pogrevanje nacionalnega vprašanja povzročilo notranje spore in razpad države, svoje pa je odigrala tudi njihova zagledanost v delavski internacionalizem. Da bi zgladili mednacionalna nasprotja, so se zatekli k magični formuli "bratstva in enotnosti", sredi petdesetih let pa se je temu pridružilo tudi spodbujanje "jugoslovanstva" oziroma poskus oblikovanja jugoslovanske (nad)nacionalne zavesti.

Ključne besede: Jugoslavija, komunisti, nacionalno vprašanje, mednacionalni odnosi, jugoslovanstvo

ABSTRACT

"YUGOSLAVISM" AND INTERETHNIC RELATIONS IN YUGOSLAVIA IN THE 1950'S

In her paper, the author deals with the interethnic relations in Yugoslavia and the phenomenon of Yugoslav integralism in the 1950's. This decade saw the resurfacing of the national question, essential for the preservation of Yugoslavia, which had been underestimated and ignored by the communists for over a decade. This attitude was partly rooted in their conviction that the question had been definitely resolved with the revolution and the formation of a federal state, and partly in the fear that a reopening of the national question might provoke internal conflicts and a disintegration of Yugoslavia. Infatuation with workers' internationalism also played its part. In order to smooth over the interethnic differences they resorted to the magic formula of "brotherhood and unity" to which was added, in the mid 1950's, the promotion of "Yugoslavism" i.e. an attempt to fashion a (super)ethnic, Yugoslav conscience.

Key words: Yugoslavia, communists, national question, interethnic relations, Yugoslavism

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: mateja.rezek@inz.si

Jugoslovansko notranjo politiko je sredi petdesetih let 20. stoletja zajelo navidezno zatišje. Zamisli o demokratizaciji političnega sistema, ki jih je na pragu petdesetih let zagovarjal del najvišjega političnega vodstva so bile preteklost, prvi partijski "liberalizem" pa je bil zadušen še preden se je uspel razmahniti. Politično mrtvilo ni trajalo dolgo, saj so zamisli o integraciji jugoslovanskih narodov in vnovična centralizacija v drugi polovici petdesetih let znova načele za obstoj Jugoslavije ključno vprašanje mednacionalnih odnosov.

Jugoslovanski partijski voditelji so podcenjevali nacionalno vprašanje in ga več kot desetletje niso omenjali. Deloma zato, ker so verjeli, da je bilo z revolucijo in oblikovanjem federacije rešeno enkrat za vselej, deloma zaradi strahu, da bi pogrevanje nacionalnega vprašanja povzročilo notranje spore in razpad države, svoje pa je odigrala tudi njihova zagledanost v delavski internacionalizem. Nasprotja med jugoslovanskimi narodi seveda niso bila pozabljena. Tako je Edvard Kocbek že leta 1951 v dnevnik zapisal, da mu je dobri prijatelj zaupal *"strašno resnico, da je v Beogradu takšno besno sovraštvo do Hrvatov, v Zagrebu pa do Srbov, da bi se oboji v začetku vojne ali v začetku državnega nereda tako streljali, klali in mučili, kakor še nikoli v zgodovini. [...] Kdor količ kaj z lastno glavo misli, ve, da je pod plaščem čezmernege reda in nasilne, bogaboječe discipline skrit strašen nered, ki se v njem polagoma kotijo bacili najhujših človeških nadlog. Vsi spimo na vulkanu, ki lahko ob najmanjšem pretresu izbruhne."*¹

Revolucija oziroma razredna osvoboditev, tako so verjeli komunisti, naj bi bila predpogoj, oblikovanje federacije pa dokončna rešitev nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji. Da bi zgladili mednacionalna nasprotja, so se zatekli k magični formuli "bratstva in enotnosti", sredi petdesetih let pa se je temu pridružilo še spodbujanje "jugoslovanstva", oziroma poskus oblikovanja jugoslovanske (nad)nacionalne zavesti. Partijski voditelji pri tem večinoma niso imeli v mislih stapljanja jugoslovanskih narodov v enega, temveč nastanek *"socialistične skupnosti novega tipa, v kateri postajata jezik in nacionalna kultura postranski faktor"*,² o čemer je govoril Edvard Kardelj ob sprejetju ustavnega zakona januarja 1953. Ustavni zakon je formalno zaokrožil obdobje političnih in gospodarskih reform po sporu z Informbirojem, hkrati pa je na svojevrsten način izrazil pogled jugoslovanskih komunistov na nacionalno vprašanje, saj je ukinil zbor narodov kot samostojni dom zvezne skupščine.³

Težnje po povezovanju jugoslovanskih narodov in oblikovanju skupne zavesti je v začetku petdesetih let največkrat izražal Tito, pri čemer ne gre pozabiti, da so njegova stališča določala politično usmeritev. O potrebi oblikovanja jugoslovanske zavesti je pogosto govoril v povezavi s sporom s Sovjetsko zvezo ter pri tem hvalil enotnost jugoslovanskih narodov v uporabi proti Stalinu.⁴ Titova stališča o povezovanju jugoslovanskih narodov so bila sprva posledica težnje po oblikovanju močne države, ki bi kljubovala tako notranjim kot zunanjim pritiskom, kmalu pa se je začel ogrevati tudi za zamisli o stapljanju jugoslovanskih narodov, pri čemer je po-

¹ Edvard Kocbek: Dnevnik 1951-1952. Zagreb 1986, str. 47.

² Edvard Kardelj: O družbenih in političnih osnovah FLRJ in zveznih organih oblasti : ekspezo o predlogu ustavnega zakona. V: Problemi naše socialistične graditve, II. knjiga. Ljubljana 1956, str. 271.

³ Več o tem: Mateja Režek: Jugoslovanski federalizem in ustavni zakon leta 1953. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1998, št. 1-2, str. 151-160.

⁴ Govori med letoma 1948 in 1953 v: Josip Broz Tito: Nacionalno vprašanje in revolucija. Ljubljana 1978.

zornost namenjal zlasti mladini. V pogovoru z delegacijo srbske mladine 30. decembra 1952 je poudaril pomen spoznavanja mladih različnih narodnosti. *"To je močan element pri oblikovanju nacionalne kompaktnosti v jugoslovanskem smislu. [...] Enotnost naših narodov mora nastajati s pretapljanjem ljudi, pojem skupnosti pa ne more biti posamezna republika, temveč vsa država, ljudska republika je le del te naše skupnosti. [...] Pri nas ni meja, vseeno je, če je nekdo Srb, Hrvat, Slovenec ali kake druge nacionalnosti - on je Jugoslovian. Nikogar ne moti, da imajo posamezni narodi svojo kulturo in tradicijo. Kulturo enega naroda je treba povezovati s kulturo drugih narodov, tudi Srb mora biti ponosen na hrvaško kulturo, Hrvat pa na srbsko itd. Z eno besedo, ustvariti je treba idejno-politično in ekonomsko enotnost naše države. Med našimi republikami mora obstajati tekmovanje, vendar ne na nacionalni osnovi."*⁵ Za zgled nacionalne enotnosti je Tito rad postavljaj Bosno in Hercegovino, v kateri je videl Jugoslavijo v malem. Tako je v intervjuju za sarajevsko Oslobođenje 27. novembra 1953 povedal, da je Bosna tipičen produkt socializma oziroma prva socialistična tvorba, ki ni počivala na nacionalnem načelu. *"To je tisto, kar si želim: da bo v prihodnosti enkrat vse združeno, da bo nacionalni moment zbledel in izginil. Kajti danes imamo že množico stvari, ki naše ljudstvo zlivajo v eno. Naš novi gospodarski sistem in naša decentralizacija pravzaprav pomenita združevanje ljudstva na višjem nivoju, na socialističnih temeljih. Nacionalni in verski momenti in tako dalje polagoma bledijo in odpadajo, izginjali pa bodo še nekaj časa."*⁶

Med letoma 1953 in 1957 je Tito redko načenjal vprašanje jugoslovanske zavesti, krmilo pa so prevzeli drugi, pri čemer si je tako imenovano jugoslovanstvo vsakdo razlagal po svoje. Sredi petdesetih let je spodbujanje jugoslovanske zavesti prešlo v organizirano kampanjo za tesnejše kulturno sodelovanje med republikami, ta pa je kmalu prerasla v kampanjo za kulturno poenotenje Jugoslavije. Začela se je s sejo ideološke komisije CK ZKJ 8. in 9. maja 1956, oziroma z referatom Petra Stambolića o nadaljnji krepitvi enotnosti jugoslovanskih narodov. Stambolić se je zavzel za kulturno zbliževanje narodov v Jugoslaviji ter zavrnil regionalizem in republiško zaprtost, zagovarjal pa je tudi oblikovanje treh jezikovnih območij, koordinirano za tako imenovani srbsko-hrvaški govorni prostor ter slovensko in makedonsko jezikovno območje. Razprave o kulturnem sodelovanju in povezovanju jugoslovanskih narodov so se po tej seji pomnožile, zvezna ideološka komisija pa je pripravila tudi več elaboratov na to temo.⁷

Koraki v smeri kulturnega zbliževanja, v skrajni obliki celo h kulturni unifikaciji jugoslovanskih narodov, so bili storjeni že prej. Srbski, hrvaški in črnogorski jezikoslovci so namreč že decembra 1954 podpisali tako imenovani Novosadski dogovor, v katerem so ugotavljali, da govorijo Srbi, Hrvati in Črnogorci en knjižni jezik z dvema enakopravnima izgovarjavama in pisavama, za svojo temeljno nalogo pa so imeli pripravo skupnega pravopisa.⁸ Zamislim o enotni jugoslovanski kulturi je

⁵ Josip Broz Tito: Govori i članci, VII. knjiga. Zagreb 1959, str. 338-339.

⁶ Josip Broz Tito: Govori i članci, VIII. knjiga. Zagreb 1959, str. 364.

⁷ Aleš Gabrič: Socialistična kulturna revolucija : slovenska kulturna politika 1953-1962. Ljubljana 1995, str. 318.

⁸ Pravopis hrvatskosrpskog književnog jezika, Beograd-Zagreb 1960, str. 7-10. Glej tudi: Aleš Gabrič: Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju. V: Jugoslavija v hladni vojni - Yugoslavia in the Cold War. Ljubljana 2004, str. 419; Paul Shoup: Communism and the Yugoslav National Question, New York - London, Columbia University Press, 1968, str. 193-194.

pritrjevala zlasti Zveza književnikov Jugoslavije, ki je začela leta 1956 prirejati medrepubliške literarne večere in turneje književnikov po Jugoslaviji, že leta 1955 pa se je nekaj jugoslovanskih pisateljev na četrtem kongresu svoje krovne organizacije na Ohridu zavzelo za jugoslovanski kriterij v književnosti, ki naj bi bil nekakšen protistrup za nacionalizem in literarno povprečnost.⁹

Najbolj vneti zagovorniki kulturnega poenotenja jugoslovanskih narodov, ki je bilo le ena od različic "jugoslovanstva", so bili srbski intelektualci, nasprotovali pa so jim zlasti Slovenci, zato ne preseneča, da se je prva javna razprava na to temo odvijala prav med Slovencem in Srbom. Poskusi kulturne unifikacije so med delom slovenskih intelektualcev naleteli na oster odziv, prvič ob predlogu o enotnem jugoslovanskem kriteriju v književnosti, ki ga je julija 1956 v beograjskem Delu utemeljeval srbski literarni kritik Zoran Mišić. V članku se je Mišić zavzel za *"resnično, integralno jugoslovansko kulturo, ki bi temeljila na enotnem jugoslovanskem (kar pomeni tudi najvišjem) kriteriju v ocenjevanju umetniških del"*.¹⁰ Tematiko bi morali literati iskati v sedanjosti in ne v preteklosti, v urbanem in ne v kmečkem okolju, knjižni jezik njihovih del pa naj bi bil enoten. Poleg tega bi morala literarna dela temeljiti na socialistični in ne malomeščanski morali, kajti *"socialistična ideologija in etika predstavljata edino trajno poročstvo jugoslovanstva in edino zanesljivo obrambo pred ozkorepubliškimi, lokalističnimi in šovinističnimi tendencami"*.¹¹

Mišiću je oktobra 1956 odgovoril slovenski filmski in gledališki kritik ter urednik Naše sodobnosti Drago Šega. Zapisal je, da so to obrabljene teze pošestojanarskih režimov, ter dodal, da je Mišićev enotni jugoslovanski kriterij prav tako regionalen kot republiški, kajti če bi jugoslovanstvo dejansko pomenilo internacionalizem, potem ne bi bilo omejeno na Jugoslavijo. Šega je Mišiću očital tudi, da v svojem sestavku ni niti enkrat omenil, da je Jugoslavija večnacionalna država, niti imenoval katerega od njenih narodov ali jezikov, temveč zgolj srbohrvaščino.¹² S kritiko Mišićevega članka Šega ni ostal osamljen, bil pa je najostrejši. Februarja 1957 je beograjska revija Savremenik povzela pisanje različnih časopisov na temo enotnega jugoslovanskega kriterija, pregled pa je bil sklenjen z besedami predsednika Zveze književnikov Jugoslavije Josipa Vidmarja, da mora v umetnosti veljati kriterij kvalitete in nič več.¹³

Večina najvišjih partijskih voditeljev si je medtem še vedno zatiskala oči pred nacionalnim vprašanjem ter se slepila, da so delavcem in mladini nekdanja sovrastva tuja in nerazumljiva. Značilne za ta čas so bile Titove misli, ki jih je 24. maja 1957 izrekel v intervjuju za beograjsko Politiko. Poudaril je, da sta nacionalna in idejna enotnost jugoslovanskih narodov med seboj tesno povezani, ter zavrnil svarila o razraščanju mednacionalnih nasprotij, *"saj tega ni. Samo posamezni taki primeri so, povzročajo pa jih tisti, ki so bili nekoč nosilci medsebojne bratomorne vojne med Hrvati, Srbi, Slovenci, Makedonci in drugimi našimi narodi. Povzročajo jih pa tudi razni drugi elementi, ki jih nismo prevzgojili in ki jih ne bo nikoli moči pre-*

⁹ Audrey Helfant Budding: Serb Intellectuals and the National Question, 1961-1991 (PhD thesis). Harvard University, Cambridge - Massachusetts 1998, str. 64-65.

¹⁰ Zoran Mišić: Za jedinstveni jugoslovanski kriterijum. V: Delo, 1956, št. 7, str. 813.

¹¹ Prav tam, str. 807.

¹² Drago Šega: "Kriterij" in resničnost. V: Naša sodobnost, V, 1956, št. 10, str. 957-960; Glej tudi Gabrič, Socialistična kulturna revolucija, str. 322-323; Budding, Serb Intellectuals and the National Question, str. 61-67.

¹³ Gabrič, Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju, str. 421.

uzgojiti." K tesnejši povezanosti jugoslovanskih narodov bi po njegovem mnenju lahko marsikaj prispevali tisk, enotnejša šolska politika in književniki, ki bi, *"ne da bi zanemarili nacionalno kulturo in njene pridobitve iz preteklosti, [...] vendarle lahko danes v svojem delu bolj gledali na značaj jugoslovanske skupnosti. [...] Seveda ni treba, da bi se pri tem zabrisale specifične značilnosti razvoja, zakaj vsaka republika ima svojega. Ni pa dobro ustvarjati nekakšno specialno mentaliteto in temu podobno."*¹⁴

Morda so prav nejasne interpretacije "jugoslovanstva" spodbudile Edvarda Kardelja, da je leta 1957 znova izdal Razvoj slovenskega narodnega vprašanja z razširjenim predgovorom. V njem je definiral "jugoslovanstvo" oziroma pojem jugoslovanske zavesti ter se prvič po vojni resneje spopadel z nacionalnim vprašanjem. Po njegovem mnenju je bilo nacionalno vprašanje v Jugoslaviji načelno, torej kot problem zatiranja narodov in hegemonizma, rešeno. *"Garancija za to je federativni sistem in ves ustavni, politični in družbeni mehanizem, ki zagotavlja vsem narodom Jugoslavije enakopraven položaj in samoodločbo,"* vendar *"z vsem tem ni rečeno, da so likvidirani vsi aspekti nacionalnega vprašanja,"*¹⁵ je ugotavljal Kardelj. Med dejavniki, ki naj bi tudi v prihodnosti krojili odnose in ustvarjali mednacionalne napeitosti, je navedel klasični buržoazni nacionalizem, neenakomerno gospodarsko razvitost države ter nacionalizem kot posledico hegemonizma in birokratskega centralizma.

Klasični nacionalizem je ocenil kot izrazito reakcionaren pojav, ki zapira socialistično perspektivo in oblikovanje socialistične zavesti, utegnil pa bi spodkopati tudi pridobitve narodnoosvobodilne vojne in revolucije, če se mu socialistične sile ne bodo uprle. Drugi faktor sta bila po Kardelju birokratski centralizem in velikodržavni hegemonizem, ki bi lahko resno načela mednacionalne odnose, saj bi njuna uveljavitev pri posameznih narodih izzvala odpor, z njim vred pa bi se krepil nacionalizem. Kardelj je zavračal tako imenovano integralno jugoslovanstvo, opredelil pa ga je kot negacijo jugoslovanskih narodov z namenom uvesti enoten jugoslovanski narod. Pri tem je izrecno omenil velikosrbski nacionalizem, ki da se skriva za navidezno jugoslovansko podobo. Pomemben dejavnik razvoja mednacionalnih odnosov je videl tudi v neenakomerni gospodarski razvitosti države. Ob tem je opozarjal, da je enako napačno ohranjanje razlike v razvitosti, kot zadrževati napredek razvitih delov države, dokler jih ne dohitijo manj razviti, saj oboje poraja nezadovoljstvo in maliči mednacionalne odnose. Poleg tega zadrževanje napredka v razvitih delih ovira gospodarski razvoj vse države, ohranjanje zaostalosti pa hromi razvoj socialističnih odnosov. Pri reševanju nacionalnega vprašanja bi po Kardeljevem mnenju morali imeti komunisti vseskozi pred očmi Leninovo napotilo, da se morajo v centralnih ustanovah bojevati proti hegemonizmu, znotraj svojega naroda pa proti vsakršnemu izražanju nacionalizma. Poleg tega morajo v centru poudarjati pravico do enakopravnosti ter neoviranega in svobodnega nacionalnega razvoja, pri posameznih narodih pa širiti zavest socialističnega internacionalizma in človečnosti, ki naj bi se izražala v intenzivnem sodelovanju, povezovanju in zbliževanju jugoslovanskih narodov.

¹⁴ Josip Broz Tito: Nacionalna enotnost in idejna enotnost sta nerazdružno povezani. V: Nacionalno vprašanje in revolucija. Ljubljana 1978, str. 191-193.

¹⁵ Edvard Kardelj (Sperans): Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Ljubljana 1980, str. 42-43.

V nadaljevanju je Kardelj naslikal vizijo razvoja mednacionalnih odnosov v svetu. Zapisal je, da se je že začel proces spajanja narodov, vendar ne v obliki zlijanja jezikov in kultur, temveč v obliki intenzivnega gospodarskega, kulturnega in znanstvenega sodelovanja, ki daleč presega nacionalne meje. V tej luči je obravnaval tudi mednacionalne odnose v Jugoslaviji. Jugoslovanska socialistična zavest po Kardeljevem prepričanju ni bila nikakršno nasprotje demokratične nacionalne zavesti, temveč le njena internacionalistična dopolnitev. K temu je dodal tudi definicijo t.i. jugoslovanstva. Poudaril je, da ne gre za umetno spajanje jezikov in kultur, ne za ustvarjanje novega jugoslovanskega naroda v klasičnem pomenu, *"ampak prevenstveno za organsko rast in krepitev socialistične skupnosti delovnih ljudi vseh narodov Jugoslavije, za afirmacijo njihovih skupnih interesov na bazi socialističnih odnosov. Tako jugoslovanstvo ne le ne moti svobodnega razvoja nacionalnih jezikov in kultur, ampak ga, nasprotno, predpostavlja. Zato se pojma 'jugoslovansko' in 'nacionalno' lahko postavljata nasproti le tedaj, kadar se enega ali drugega lotevajo nacionalistično, se pravi, kadar je 'jugoslovanstvo' oblika veledržavnega birokratskega centralizma ali znanega 'integralnega' jugoslovanstva, 'nacionalno' pa ozkosrčna in reakcionarna nacionalistična zaprtost vase ali oblika borbe za privilegiran položaj določenega naroda."*¹⁶ Etnična in kulturna sorodnost jugoslovanskih narodov sta bili po Kardeljevem mnenju resda pomembna dejavnika v procesu njihovega zbliževanja, nikakor pa ne odločilna faktorja. Bistvo "jugoslovanstva" je namreč videl v skupnem socialističnem interesu in jugoslovanski socialistični zavesti, ki ju je opredelil kot *"skupnost družbenih, materialnih in političnih interesov delovnih ljudi vseh jugoslovanskih narodov, kakršna nastaja na osnovi zakonitih družbeno-ekonomskih tendenc, ki vodijo k višjim oblikam mednarodnega sodelovanja in združevanja in ki bodo v bodočnosti zajemale vse širša nacionalna področja ter vse več družbeno-ekonomskih funkcij"*.¹⁷ Najpomembnejši nalogi tako imenovanih socialističnih sil sta bili po Kardelju krepitev socialistične zavesti oziroma zavesti o skupnih interesih jugoslovanskih narodov ter intenzivno razvijanje sodelovanja med njimi. Obenem bi morale socialistične sile bedeti nad enakopravnostjo narodov in federativno ureditvijo, kajti *"tu je osnova enotnosti narodov Jugoslavije in vir zdrave socialistične jugoslovanske zavesti. Vsako ozko nacionalistično in birokratsko-centralistično oziroma 'iliristično' obravnavanje jugoslovanstva pa se mora negativno izraziti na procesu zbliževanja med narodi Jugoslavije in na razvoju socialističnih odnosov v Jugoslaviji."*¹⁸

Dejansko je lahko v Kardeljevem predgovoru k Razvoju slovenskega narodnega vprašanja vsakdo našel nekaj zase. Tako so se Slovenci oklepali njegovih misli o pravici do samostojnega nacionalnega razvoja, prav pa jim je prišla tudi Kardeljeva odločna zavrnitev jugoslovanskega integralizma in unitarizma, spet drugje pa so bolj poudarjali dele, v katerih je govoril o oblikovanju skupne jugoslovanske zavesti. Kardelj je svojo definicijo "jugoslovanstva" vnesel tudi v Program ZKJ, kjer so bili v poglavju o mednacionalnih odnosih skoraj dobesedno povzeti celi odstavki iz predgovora k Razvoju slovenskega narodnega vprašanja. Njegov pogled na nacionalno vprašanje in "jugoslovanstvo" naj bi se torej ujema s pogledi partijskega vrha, vendar to ni pomenilo konca razprav o jugoslovanski zavesti. Vprašanje je bilo

¹⁶ Prav tam, str. 59.

¹⁷ Prav tam, str. 60.

¹⁸ Prav tam, str. 61.

znotraj partije še lep čas aktualno, v znameniti polemiki o jugoslovanstvu pa sta se leta 1961 soočila tudi Dobrica Ćosić in Dušan Pirjevec.¹⁹

Ponovna izdaja Razvoja slovenskega narodnega vprašanja je kljub ohlapnosti in nedorečenosti predgovora Kardelju verjetno prinesla več škode kot koristi, saj se ga je v Beogradu kmalu oprijela oznaka slovenskega nacionalista. Prikrita nacionalista je v njem videl celo Tito, ki naj bi svojemu tajniku Jožetu Smoletu o Kardelju nekoč povedal, da *"ko ga malo bolj potipaš pod kožo, pride tudi iz njega na dan slovenski nacionalizem"*.²⁰ Še bolj neposreden naj bi bil Tito v nekem pogovoru z Aleksandrom Rankovićem konec petdesetih ali v začetku šestdesetih let, ko naj bi Kardelja ocenil kot *"nepopravljivega nacionalista, s katerim bodo še težave"*.²¹ Zagretost za Slovenijo so Kardelju očitali že prej, saj se je Milovan Djilas spominjal, da je bilo že kmalu po vojni *"pri Kardelju čutiti večjo zainteresiranost za Slovenijo kot za druge dele. Vedno je kritiziral Slovence, vendar jim je bil naklonjen in se je trudil, da bi obdržali nekako bolj avtonomen status,"* zato *"je vsa Slovenija v praksi vedno uživala bolj avtonomen položaj kakor druge republike"*.²²

V razvoju mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji je pomembno vlogo odigrala tudi neenakomerna gospodarska razvitost države. Ta je povzročala precejšnje napetosti med republiškimi vodstvi, ki so se v boju za svoj kos pogače iz zveznega proračuna že sredi petdesetih let razcepila na tista iz razvitih in tista iz nerazvitih republik. V razvitejših delih države, zlasti v Sloveniji, je bilo opazno odklonilno stališče do nerazvitih republik, ki so terjale velikanske vsote denarja, niso pa ga vedno najbolje porabile, v nerazvitih delih države pa se je porajal odpor do razvitih republik, ki da pri njih kupujejo poceni energijo in surovine, njim pa prodajajo drage izdelke. Napetosti je povzročala tudi gospodarsko-politična usmeritev jugoslovanskega partijskega vrha, po kateri naj bi razvijali predvsem gospodarstvo v nerazvitih delih države, medtem ko bi morale razvitejši republike počakati, da jih dohitijo nerazviti. Vnovična centralizacija, zlasti krepitev vloge zveznih organov pri usmerjanju gospodarstva, je poglobila nesoglasja med republikami, precejšnje nezaupanje pa je zavladalo tudi v odnosih med republikami in zveznimi oblastmi.

V drugi polovici petdesetih let se je navzven neopazno razcepil tudi jugoslovanski politični vrh. Del partijskih voditeljev je zagovarjal poglobljanje samoupravljanja, decentralizacijo, krepitev republik in smotrnejšo politiko do nerazvitih, drugi pa so menili, da je centralna oblast prešibka, zagovarjali močno partijo, krepitev zvezne oblasti in večja vlaganja v nerazvite republike, v skrajni obliki pa so se zavzemali celo za integracijo jugoslovanskih narodov. K reformam so se nagibali zlasti partijski voditelji iz Slovenije in Hrvaške, zagovorniki krepitev centralne oblasti pa so prihajali iz Srbije, gospodarsko nerazvitih republik in zvezne administracije. Tito odkrito ni podpiral nobene od obeh usmeritev, čeprav sta mu bila intimno bližja centralizem in politika trde roke.

Dotlej prikrita nasprotja so privrela na dan ob prvi veliki delavski stavki v socialistični Jugoslaviji, ki je močno omajala prepričanje, da v socializmu ne more priti

¹⁹ Več o polemiki Pirjevec - Ćosić v Božo Repe: *Obračun s Perspektivami*. Ljubljana 1990, str. 13-16; Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, str. 345-350; Budding, *Serb Intellectuals and the National Question*, str. 69-79.

²⁰ Jože Smole: *Pripoved komunista novinarja (1945-1980)*. Ljubljana 1994, str. 141.

²¹ Aleksandar Ranković: *Dnevniške zabeleške*. Beograd 2001, str. 127.

²² Kako so se kalile republiške meje : intervju z Milovanom Djilasom. V: *Teleks*, 21. 9. 1989, str. 17.

do nasprotij med delavskim razredom in njegovo avantgardo. Stavka je izbruhnila v rudnikih Trbovlje - Hrastnik in Zagorje med 13. in 16. januarjem 1958, razlogov zanj pa je bilo več. Vodstvo trboveljskega okraja je bilo nezadovoljno zaradi omejitev pri uporabi investicijskih in proračunskih sredstev, upravo rudnika so pestile nizke cene trboveljskega premoga in pomanjkanje denarja za nove naložbe, rudarji pa so bili nezadovoljni z življenjskimi in delovnimi razmerami, s plačami in odnosom rudniške uprave do zaposlenih.

Stane Kavčič je na seji predsedstva SZDLS 22. januarja 1958 poročal, da se je 13. januarja 1958 sestal trboveljski občinski odbor SZDL, ki je razpravljal o primanjkljaju v občinskem proračunu in sredstvih za trinajsto rudarsko plačo. Hkrati je izvolil delegacijo, ki naj bi se šla pogajati v Beograd, čeprav je bilo vprašanje cene trboveljskega premoga menda že rešeno. Takoj zatem je protestno odstopilo vodstvo sindikalne podružnice, češ da vprašanje cene premoga še ni rešeno, s čimer je rudarje pravzaprav pozvalo k stavki. Ta se je začela, ko je prva izmena rudarjev, ki bi morala iz jame, ostala v rudniku, pridružili pa sta se ji še druga in tretja izmena. Po Trbovljah se je po pričevanju tedanjega novinarja Franca Šetince šušljalo, da bodo padale glave političnih veljakov, širile pa so se tudi govorice, da bo milica dobila okrepitev iz Ljubljane. *"Nekateri v republiškem vrhu so se menda ogrevali za to, drugi pa so bili proti. Če bomo posegli v štrajk s policijo, bo hudič, je menda rekel Ivan Maček - Matija. Konflikt je treba rešiti s političnimi sredstvi".*²³

Slovenski partijski voditelj Miha Marinko se je nemudoma odpravil v revirje, kjer se je sestal s stavkajočimi rudarji. Pričakala ga je tudi besna množica rudarskih žena,²⁴ v partijskem poročilu o stavki pa je zapisano, da so *"posamezni kričači celo vulgarno napadli tovariša Marinka in ga grobo žalili"*.²⁵ Marinko ni uspel prepričati rudarjev, naj prenehajo stavkati, zato so se po njegovem odhodu vrnili v jamo in čakali svojo delegacijo, ki se je iz Beograda vrnila s pozitivno rešitvijo njihovih zahtev. Takrat so menda rudarji začeli postavljati nove zahteve, ki jih je delavski svet po krajših pogajanjih sprejel, stavka v trboveljskem rudniku pa se je s tem končala. Med stavkajočimi rudarji so bili tudi komunisti, člani sindikata, delavskega sveta in upravnega odbora. Skupaj je stavkalo 5200 delavcev, od tega v rudniku Trbovlje-Hrastnik 4000 od 4200 zaposlenih, v Zagorju pa 1200 od 2400 zaposlenih.²⁶

Posledica stavke je bila razpustitev partijskih komitejev v Trbovljah in Zagorju ter ustanovitev posebne komisije za preiskavo trboveljskih dogodkov, ki so jo sestavljali Lidija Šentjunc, Mitja Ribičič, Franc Kimovec in Jože Kladivar. Zaradi stavke so bili iz partije izključeni predsednik sindikata rudnika Trbovlje, rudniški partijski sekretar in sekretar trboveljskega občinskega komiteja,²⁷ obglavljeno pa je bilo tudi trboveljsko partijsko vodstvo na čelu z Viktorjem Kovačem. Okrajni sekretar Trbovelj je postal Franc Kimovec - Žiga, vendar ne za dolgo, saj je bil že 13. maja 1958 na seji predsedstva SZDLS sprejet predlog o ukinitvi trboveljskega okraja.²⁸

²³ Franc Šetinc: Zbogom Jugoslavija. Ljubljana 1993, str. 159.

²⁴ Prav tam, str. 163.

²⁵ Arhiv Republike Slovenije, fond CK ZKS (AS 1589), t.e. 1586, Poročilo in analiza o dogodkih v Trbovljah in Zagorju, str. 14.

²⁶ ARS, fond SZDLS (AS 537), šk. 27, Zapisnik seje predsedstva SZDLS, 22. 1. 1958; AS 1589, šk. 9, Zapisnik posvetovanja ZKS, 18. 1. 1958 in dve prilogi o vzrokih in poteku stavke.

²⁷ AS 1589, t.e. 1586, Poročilo in analiza o dogodkih v Trbovljah in Zagorju, str. 26.

²⁸ AS 537, šk. 27, Zapisnik seje predsedstva SZDLS, 13. 5. 1958.

Oblast je ob stavki ukrepala hitro in odločno, vendar nenasilno, čeprav je Edvard Kardelj na sedmem plenumu CK ZKS 24. januarja 1958 ob primerjavi trboveljskih in madžarskih dogodkov opozoril, *"da je bil zgolj slučaj, da tudi v Trbovljah ni bilo treba intervenirati z orožjem"*. Rudarji so se namreč temu izognili zgolj zato, ker niso nasedli *"izrazito kontrarevolucionarnim parolam"*, sicer pa *"smo mi bili pripravljeni tudi na to in ne bomo nič pomišljali, če bi si kdo drznil dvigniti roko nad socialistične pridobitve našega delovnega ljudstva"*.²⁹ Kardelj je partijce pozival k samokritiki, saj so bili po njegovem mnenju dogodki v revirjih le odsev boleznih, ki je razsajala v slovenski partiji. Med njenimi pglavitnimi slabostmi je navedel pretirano porabo, karierizem in privilegije, opozoril pa je tudi na to, da se povsod po državi razraščata šovinizem in nacionalizem, ki *"igrata svojo škodljivo vlogo v družbenih odnosih, maličita odnose [...]"*. Karakteristično je na primer to, da se v Makedoniji, ki ni nikdar imela neposredne zveze ali pa sporov s Slovenijo, pojavlja antislovenski šovinizem, ker tam smatrajo, da jih Slovenci izkoriščajo v trgovini in tudi sicer s svojo večjo razvitostjo - prav tako kot ste vi prepričani, da Makedonija vleče težke milijarde iz slovenske industrije. [...] Vedeti je treba, da se proti posameznim pojavom srbskega, hrvaškega ali makedonskega šovinizma lahko uspešno borite samo z borbo proti slovenskemu šovinizmu. To tem preje, ker se celo komunisti v vodilnih organih ZKS često spuščajo na nivo uličnih pojmov o odnosih med jugoslovanskimi narodi, oziroma o sposobnosti ali nesposobnosti drugih jugoslovanskih narodov."³⁰

Analiza stavke je prerasla v dramatično razpravo o političnih razmerah v državi. Razprava je pokazala, da stavki niso botrovale le nizke plače in slabi delovni pogoji revirskih rudarjev, temveč občutek o zapostavljenosti Slovenije nasproti federaciji in proti-jugoslovansko razpoloženje, ki naj bi vladalo povsod po državi, načela pa je tudi vprašanje medrepubliških odnosov.

Razširjene seje izvršnega komiteja CK ZKJ 6. februarja 1958, ki je bila sklicana zaradi trboveljskih dogodkov, so se poleg članov izvršnega komiteja udeležili tudi republiški partijski voditelji in funkcionarji zveznih organov, skupaj 34 mož. Prvi je nastopil Josip Broz Tito, ki je ugotavljal, da je stavka v Trbovljah opozorila na resne slabosti v partijskem delu, zlasti na nedisciplino in neodgovornost, pri čemer je podvomil v preimenovanje partije v ZKJ in sklepe šestega kongresa. Poleg tega je opozarjal, da *"lokalizem"* povsod po državi prerašča v šovinizem, vendar je izrecno omenil le odpor republik do zveznih organov, kajti *"danes ni redko, da se po republikah govori proti Beogradu kot centru, kot nekakšnemu velikosrbskemu centru, čeprav smo tu iz vseh republik"*.³¹

Srbski partijski voditelj iz Vojvodine Jovan Veselinov je menil, da sklepi o vzgojni vlogi partije, sprejeti na šestem kongresu ZKJ, niso bili posrečeni, saj se je po njegovih besedah *"ta vzgojna vloga do te mere izrodila, da še mi sami ne vemo, v čem je bistvo te vzgojne vloge Zveze komunistov"*.³² Hkrati je opozoril, da bi moral politiko kroviti izključno zvezni partijski vrh, republiška vodstva pa bi jo morala dosledno izvajati. Temu je pritegnil tudi organizacijski sekretar CK ZKJ Aleksandar

²⁹ AS 1589, šk. 7, Zapisnik VII. plenuma CK ZKS, 24.-25. 1. 1958, str. 48.

³⁰ Prav tam, str. 42.

³¹ Arhiv Srbije i Crne gore, fond 507, CK SKJ, fasc. III, a. e. 75, Stenografske beleške sa proširene sednice Izvršnog komiteta Centralnog komiteta SK Jugoslavije, 6. 2. 1958, str. 6. (Kopije zapisnika seje mi je iz Beograda priskrbel dr. Ervin Dolenc, za kar se mu iskreno zahvaljujem.)

³² Prav tam, str. 17.

Ranković, ki je dodal, da je treba *"politiko voditi na enem mestu - v CK ZKJ, in ne na šest ali več mestih"*.³³

Edvard Kardelj je v nasprotju z razpravljavci pred njim previdno zagovarjal sklepe šestega kongresa ZKJ, v razpravi pa je tudi priznal, da se v Sloveniji širi negativno razpoloženje nasproti zveznim organom. Svetozar Vukmanović je govoril o nesoglasjih med republikami pri delitvi sredstev iz zveznega proračuna ter o nezaupanju med republikami in federacijo. Bosanski partijski voditelj Djuro Pucar je v nadaljevanju omenil, da so Slovenci pred časom predlagali razpravo o medrepubliških odnosih. Povedal je tudi, da se Slovenci nenehno pritožujejo nad zveznimi gospodarskimi načrti, kritizirajo zvezni aparat in govorijo, da neradi prihajajo v Beograd na sestanke, ker da tam vedno naletijo na arogantne in nepristopne ljudi.

Nekaj dni zatem, 17. februarja 1958, je izvršni komite CK ZKJ na partijske organizacije naslovil pismo, v katerem je govoril o prihodnjih nalogah komunistov. Partijski voditelji so grajali birokratizem na lokalni ravni, privilegije in podkupljivost funkcionarjev, neodgovornost in nedisciplino komunistov, pomanjkljivosti v delovanju gospodarskega sistema, priznavali pa so tudi, da se v Jugoslaviji razraščata nacionalizem in šovinizem, ki jima podlegajo tudi komunisti. Republiška vodstva so bila po njihovem mnenju preveč zaprta vase in niso kazala nikakršnega razumevanja za težave drugih republik in neenakomerno razvitost države, zato so komuniste pozvali k enotnosti, disciplini in odgovornosti, nesoglasij v najvišjem partijskem vodstvu pa niso omenjali.³⁴ V naslednjih mesecih so se partijske organizacije povsod po državi posipale s pepelom, opravljene pa so bile tudi precejšnje kadrovske zamenjave v okrajnih in občinskih partijskih komitejih, v SZDL in sindikatih.

Odkritemu sporu so se partijski voditelji tedaj izognili, vendar ne za dolgo, saj so se nasprotja med njimi samo še bolj poglobila. Spor je sprva potekal predvsem na področju gospodarstva, razvijanja samoupravljanja in demokratizacije političnega sistema, zelo redko pa se je izražal kot problem neurejenih mednacionalnih odnosov. Vseboval pa je vendarle tudi ta poudarek, saj so se zagovorniki obstoječega stanja kot centralisti izkazali tudi v pogledu na nacionalno vprašanje, medtem ko so privrženci decentralizacije rešitev iskali v poglobljanju federalizma. Mednacionalne napetosti so konec petdesetih let vse bolj zaposlovale jugoslovanski politični vrh, kar dokazujeta tudi razprava na sedmem kongresu ZKJ, kjer sta se posredno spopadli dve nasprotujoči si usmeritvi glede urejanja razmerij med republikami, in nov program ZKJ, ki je federaciji in mednacionalnim odnosom namenil celo poglavje.

Partijski program je bil sprejet na sedmem kongresu ZKJ, ki je potekal med 22. in 26. aprilom 1958 v Ljubljani. Mednacionalnih odnosov so se referenti in razpravljavci na kongresu bolj ali manj izogibali, v komisiji za vprašanja družbenopolitičnega sistema pa se je razprava o komunalnem sistemu zasukala tudi v to smer. Srbski delegat iz BiH Čedo Kapor je menil, da so temeljne državne enote komune, in ne republike, zato bi si morali komunisti prizadevati za razvoj komunalne ureditve, ne oziraje se na nacionalne in republiške meje, oziroma za *"vsejugoslovansko komunalno skupnost. Torej, brez republiških meja"*.³⁵ Dodal je, da so bili

³³ Prav tam, str. 33.

³⁴ AS 1589, šk. 11, O prihodnjih nalogah Zveze komunistov, 17. 2. 1958.

³⁵ VII. kongres SKJ : stenografske beleške. Beograd 1958, str. 566.

"negativni pojavi" pogosto posledica razdvojenosti republik in njihovih teženj po samozadostnosti tako v gospodarstvu kot v šolstvu, največjo oviro za vsestranski razvoj komunalnega sistema pa je videl v obstoju *"nekih starih, umetnih, preživetih meja"*.³⁶ Ob koncu je poudaril, da ne želi zanikati nacionalnih pravic in zavesti, ter predlagal, da bi lahko v okviru federacije obstajal poseben organ, oblikovan po nacionalnem ključu, ki bi zagotavljal nacionalno enakopravnost, čeprav je bila ta po njegovem mnenju že uresničena.

Kapor je namigoval na ukinitve republik, pritegnil pa mu je tudi drugi bosanski delegat Nijaz Dizdarević, ki je zagovarjal enoten pravopis za srbsko-hrvaško govorno območje, ter dodal, da se *"na pot razvoja v Jugoslaviji k postopnemu stapljanju narodov ne sme postavljati nikakršna umetna prepreka"*.³⁷ Takšnim stališčem sta se uprla le makedonska predstavnica Lilijana Čalovska in slovenski delegat Ivan Potrč. Čalovska je opozorila, da se težnje po kulturnem zблиževanju jugoslovanskih narodov pogosto sprevračajo v unitaristične tendence, ki v resnici škodujejo kulturnemu sodelovanju,³⁸ slovenski delegat Ivan Potrč pa je poudaril, da je Jugoslavija federacija enakopravnih narodov ter da so kritike na račun republiškega partikularizma neupravičene in izvirajo iz hegemonističnih teženj. Prepričan je bil tudi, da se lahko socialistična družba razvija le ob spoštovanju samostojnega kulturnega razvoja vseh narodov.³⁹

Mednacionalnih odnosov se je dan prej na plenarni seji o dopolnitvah statuta ZKJ dotaknil tudi Boris Kraigher, ki je ugotavljal, da nacionalno vprašanje v Jugoslaviji še ni preseženo. Jugoslavija je po njegovem mnenju že prerasla v enoten socialistični organizem, v katerem se razvija jugoslovanski socialistični patriotizem, vendar ta nima nič skupnega s težnjami po oblikovanju enotnega jugoslovanskega naroda, saj temelji na popolni enakopravnosti vseh jugoslovanskih narodov in narodnih manjšin. Kraigher je menil, da je nacionalno vprašanje v Jugoslaviji še vedno aktualno zaradi *"raznih birokratsko-centralističnih teženj, tako v okviru posameznih republik kot v okviru federacije"*, ki *"iščejo zase opravičilo v raznih bodisi nacionalističnih bodisi unitarističnih argumentih"*,⁴⁰ obstajalo pa bo, dokler bodo med posameznimi deli države tako velike razlike v gospodarski razvitosti. Zato je predlagal, da bi se razprava o novem programu ZKJ in aktualnih političnih problemih ustavila tudi ob vprašanju mednacionalnih odnosov, ki bo, *"če ga ne bomo opazili in pravilno analizirali, predstavljal latentno nevarnost za izbruh novih oblik nacionalizma"*.⁴¹

Temeljna naloga sedmega kongresa je bila sprejetje programa ZKJ,⁴² tretjega in hkrati zadnjega v zgodovini te stranke. Ta izjemno obsežen dokument, ki ga je dolgo pripravljala številna ekipa s Kardeljem na čelu, je bil razčlenjen na deset poglavij, v katerih je bila predstavljena vizija socializma, kakršna se je v desetletju od sprejetja zadnjega programa izoblikovala v zavesti jugoslovanskih voditeljev.

Posebno poglavje je bilo namenjeno tudi federaciji in mednacionalnim odnosom. Jugoslovanski komunisti so še vedno verjeli, da je bilo nacionalno vprašanje z

³⁶ Prav tam, str. 567.

³⁷ Prav tam, str. 600.

³⁸ Prav tam, str. 617.

³⁹ Prav tam, str. 792-793.

⁴⁰ Prav tam, str. 461.

⁴¹ Prav tam, str. 465.

⁴² Program ZKJ. V: Sedmi kongres ZKJ. Ljubljana 1958, str. 287-485.

revolucijo in oblikovanjem federacije načelno rešeno, vendar so priznavali, da je zaradi ostankov nacionalizma, razlik v gospodarski razvitosti ter centralističnih in hegemonističnih teženj še vedno aktualno. V programu je bilo kot temeljno načelo partijske nacionalne politike zapisano priznanje individualnosti, enakopravnosti in pravice do samoodločbe jugoslovanskih narodov, poudarjena pa je bila tudi njihova enotnost. Samostojnost in enakopravnost narodov se po mnenju piscev programa ne bi smeli kazati samo v enakem političnem in pravnem položaju, temveč tudi v enakih materialnih pogojih. To pomeni, da bi morali biti politična in pravna enakopravnost dopolnjeni tudi z ekonomsko enakopravnostjo, pri čemer je program kot poglavitno načelo gospodarske politike poudaril skrb za pospeševanje gospodarskega razvoja nerazvitih delov države. Poudarjena sta bila tudi bratstvo in enotnost ter jugoslovanski socialistični patriotizem, kakor ga je leto poprej opredelil Edvard Kardelj v predgovoru k Razvoju slovenskega narodnega vprašanja. Jugoslovanska socialistična zavest in patriotizem naj ne bi bila nasprotje demokratični nacionalni zavesti, temveč njena internacionalistična dopolnitev, pri čemer je bilo poudarjeno, da pri tem ne gre za poskus oblikovanja jugoslovanske nacije, ki bi nadomestila obstoječe narode, temveč za krepitev socializma in za uveljavljanje skupnih interesov delavcev ne glede na njihovo nacionalno pripadnost.

Konec petdesetih let je bilo obdobje popolne ideološke in politične monolitnosti ZKJ v zatonu. Čeprav so politične razmere ostale navidez umirjene, mednacionalne napetosti pa skrite pred očmi javnosti, so se v partijskem monolitu pokazale prve razpoke. Nasprotja med zagovorniki tako imenovane federalistične in centralistične usmeritve so se poglobila, različni interesi pa so trčili v začetku šestdesetih let, ko se je Jugoslavija znašla na pragu politične in gospodarske krize.

Mateja Režek

"YUGOSLAVISM" AND INTERETHNIC RELATIONS IN YUGOSLAVIA IN THE 1950'S

S u m m a r y

In the mid 1950's, Yugoslav internal politics bathed in an apparent calm. The ideas of democratisation of the political system, propagated by some leading politicians on the threshold of the 1950's, were a thing of the past and the first "liberalism" had been suppressed in the Party before it could even take a full swing. Nevertheless, this political lull was soon brought to an end with ideas of the integration of the Yugoslav nations and economic and political centralisation, which reopened the issue of interethnic relations, essential for the preservation of Yugoslavia.

The Yugoslav Communist Party leaders underestimated and ignored the national question for over a decade. This attitude was partly rooted in their conviction that the question had been definitely resolved with the revolution and the formation of a federal state, and partly in the fear that a reopening of the national question might provoke internal conflicts and a disintegration of Yugoslavia. Infatuation with workers' internationalism also played its part. In order to smooth over the interethnic differences they resorted to the magic formula of "brotherhood and unity" to which was added, in the mid 1950's, the promotion of "Yugoslavism" i.e. an attempt to fashion a (super)ethnic, Yugoslav conscience.

Tendencies towards integration of the Yugoslav nations and the formation of a common conscience, often expressed by Tito in the early 1950's, took the shape of an organised campaign which, in the mid 1950's, strove for a closer cooperation between the republics and, soon after, for cultural unification of Yugoslavia. The most fervent supporters of cultural unification of the Yugoslav nations, which was merely one of the variations on the theme of "Yugoslavism", were Serbian intellectuals. They were

mainly opposed by Slovenes, so it is no surprise that the first public discussion on this topic ran between Zoran Mišić, a Serbian literary critic, and Drago Šega, a Slovene theatre critic.

Meanwhile, the majority of top Party leaders continued to close their eyes in front of the national question and delude themselves that workers and youth were alien and unsusceptible to former hostilities. The first among leading politicians to address and tackle the national question seriously was Edvard Kardelj. In the foreword to the second edition of his book *The Development of the Slovene National Question* he wrote that although the national question in Yugoslavia had been resolved in principle, not all of its aspects had been removed. Among the factors that were going to fashion interethnic relations in the future he listed classical nationalism, uneven economic development and state centralism. Kardelj refuted Yugoslav integralism, defining it as a negation of individual nations with the aim of introducing a single Yugoslav nation. At the same time, he defined the concept of "Yugoslavism", i.e. socialist conscience which, according to him, was an interethnic supplement to the democratic national conscience, rather than its opposite. He emphasised that this was not about attempting to shape a Yugoslav nation, which would substitute the existing nations, but for strengthening socialism and asserting workers' common interests, regardless of their nationality. Kardelj included his definition of "Yugoslavism" into the 1958 Programme of the Communist Alliance of Yugoslavia where, in the chapter on interethnic relations, entire paragraphs from his foreword to the *The Development of the Slovene National Question* were quoted almost literally.

A further important factor in the development of interethnic relations in Yugoslavia was the country's uneven economic development. This caused considerable tensions between the leaderships of individual republics who, in their competition for a slice from the federal budget, divided as early as the mid 1950's into those from developed and those from undeveloped republics. Disagreements between the republics were only deepened by the renewed centralisation, especially the strengthening of the role of the federal bodies in the management of the economy, and a strong distrust crept into the relations between the republics and federal authorities.

In the second half of the 1950's, unnoticeable from the outside, the Yugoslav political leadership started to split. Some Party leaders, especially those from Slovenia and Croatia, supported the furthering of self-management, decentralisation, stronger republics and a more efficient policy toward the undeveloped, while others believed that the central government was too weak and advocated a strong Party and federal authorities, with greater investment in the undeveloped republics. The most extreme among them even strove for the integration of the Yugoslav nations. At the same time they were convinced that republic particularism was the main enemy of the Yugoslav state, which made some individuals veer towards the abolition of the republics and suggest communes as basic state units. Most supporters of a powerful central government came from the Serbian Party leadership, less developed republics and the federal administration. Although, openly, Tito never declared support for either direction, personally, he was closest to a hard-line policy.

The hitherto concealed differences between Party leaders boiled over during the first major workers' strike in the socialist Yugoslavia, which erupted mid January 1958 in the Trbovlje-Hrastnik and Zagorje mines. An analysis of the strike which strongly shook the popular conviction of the Communist Party as the avant-garde of the working class, turned into a dramatic debate on the political situation in the country. The debate showed that the strike was triggered not so much by low salaries and poor working conditions as by a general conviction that Slovenia was disregarded by the Federation, and by an anti-Yugoslav mood present throughout the country.

Although the political situation remained seemingly calm and interethnic tensions concealed from public view, the first cracks appeared in the Party monolith in the second half of the 1950's. Although, at the time, the Party leaders succeeded in avoiding an open confrontation, this was not to last. With the deepening of differences between them, their interests clashed in the early 1960's, bringing Yugoslavia to the brink of a political and economic crisis.

ekonomska

knjižnica

Jasna Fischer

**DRUŽBA,
GOSPODARSTVO,
PREBIVALSTVO**

*družbena in poklicna struktura prebivalstva
na slovenskem ozemlju
od druge polovice 19. stoletja do
razpada habsburške monarhije*

FISCHER, Jasna. DRUŽBA, GOSPODARSTVO, PREBIVALSTVO : družbena in poklicna struktura prebivalstva na slovenskem ozemlju od druge polovice 19. stoletja do razpada habsburške monarhije. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005 (Zbirka Ekonomska knjižnica), 247 strani

Jubileji

Jasna Fischer - šestdesetletnica

Letos sta v življenju dr. Jasne Fischer nastopili dve pomembni življenjski prelomnici. Obe izrazito zaznamujeta človeka, resda vsaka na svoj način. V poletnih mesecih je Jasna Fischer dopolnila šestdeset let. Nekaj mesecev kasneje, jeseni, pa je vstopila v svet upokoencev in tako vstopila tudi v "jesensko" obdobje življenja.

Jasna Fischer se je rodila 3. avgusta 1945 v Slovenj Gradcu. Koroško poreklo jo je zaznamovalo vse do današnjih dni, čeprav je tam preživela le del svojega otroštva. Koroškega rodu ni nikoli zanikala. Nasprotno, celo

izpostavljala ga je, z vsemi karakternimi lastnostmi, ki naj bi, po njenem trdnem pričanju, sodile zraven. Njena izobraževalna pot je bila tesno povezana z ljubljansko Filozofsko fakulteto. Tam je leta 1969 diplomirala iz zgodovine in sociologije, nato leta 1972 magistrirala (*Obrtniška in delavska društva in začetki delavskega gibanja v Ljubljani do leta 1884*) in leta 1978 doktorirala na oddelku za zgodovino (*Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do 1889*).

Takoj po diplomi se je zaposlila na tedanjem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, kjer so jo usmerili na raziskovalno področje političnega in socialnega vidika razvoja delavskega gibanja pred prvo svetovno vojno. To je opredelilo njen raziskovalni interes in bibliografijo v naslednjem desetletju. V tem vsebinskem okviru je napisala svojo magistrsko nalogo o obrtniških in delavskih družtvih v Ljubljani. Pri disertaciji je tematiko razširila na socialno in politično zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani do začetka devetdesetih let 19. stoletja. Nekoliko kasneje je disertacija leta 1983 prirejena izšla v samostojni knjižni izdaji pod naslovom "*Čas vesolniga socialnega punta se bliža*" (podnaslov *Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do 1889*), ki je avtorici z nagrado Kidričevega sklada prinesla širše priznanje. Kot zanimivost omenimo, da je avtorica v zaključku knjige dodala tudi izbor najpomembnejših virov o obravnavani tematiki. Tako je predstavila obe plati zgodovinarskega dela. In v tem pristopu je do današnjih dni, razen redkih izjem, ostala osamljena.

Bibliografija Jasne Fischer je do začetka osemdesetih let prevladujoče opredeljena s poudarki na zgodovini delavskega gibanja do prve svetovne vojne. Gre za razprave o njegovih začetkih in nadaljnjem razvoju in o številčni množitvi delavstva kot posebnega družbenega sloja. Raziskovati delavsko gibanje izolirano od okolja, v katerem se je odvijalo, bi bilo povsem neproduktivno, saj bi zaradi svoje ne celovitosti imelo vse značilnosti torza. Delavstvo kot posebna kategorija je bilo samo

posledica drugih globokih gospodarskih procesov. Tega se je Jasna Fischer zavedala. Zato je že pri disertaciji gospodarskim okoliščinam oziroma gospodarskemu razvoju posvetila kar nekaj prostora. Takrat si prav gotovo ni mislila, da bo to v kasnejših desetletjih postala njena temeljna raziskovalna dejavnost. A zgodilo se je prav to. Od osemdesetih let naprej je Jasna Fischer vedno bolj zapuščala okvire delavskega gibanja in končno o tem povsem nehala pisati. S preusmeritvijo so začele nastajati razprave o strukturnih spremembah v gospodarstvu in družbi z zornega kota razvoja ter populacijske in poklicne sestave v slovenskih deželah v času od druge polovice devetnajstega stoletja do prve svetovne vojne.

V strokovnih revijah in na različnih znanstvenih prireditvah je nemalo pozornosti posvetila virom za gospodarsko zgodovino, njihovi strukturi, izpovedni moči in seveda tudi nahajališčem. Osrednji del njenega raziskovanja je prišel do izraza v člankih in razpravah o populacijskem razvoju in socialnih strukturah v posameznih slovenskih predelih. Tako je izpostavljala primere mest oziroma industrializiranih in urbaniziranih predelov Ljubljane, radovljiškega okraja in štajerskih statutarnih mest. Obravnavala je tudi problematiko razvoja neagrarnega sektorja, se pravi dinamiko industrializacije slovenskih dežel in temu sledečih sprememb v družbeni in poklicni strukturi. Tu velja posebej izpostaviti natančne predstavitve razmer v slovenski Istri in v ljubljanski tobačni tovarni. Zlasti ta obravnava je pomembna, ker nazorno predstavlja vpliv industrializacije na statusno spremembo položaja žensk kot ekonomsko neodvisnih oseb, kar je bila za tedanje slovenske razmere velika novost. Občasno se je dotikala tudi problemov kmetijstva. Predvsem je zasledovala odnos slovenskih političnih sil do razvojnih dilem slovenskega podeželja, zlasti pri socialdemokratskem polu slovenskih političnih delitev.

V zadnjih letih je Jasna Fischer napisala tudi nekaj razprav, v katerih je na pregleden način povzemala bistvene poudarke o modernizacijskih dosežkih slovenskega gospodarskega in socialnega razvoja pred vstopom v jugoslovansko državo. S temi spoznanji o dosežkih do prve svetovne vojne je želela olajšati ocenjevanje in razumevanje slovenskega gospodarskega položaja znotraj jugoslovanske države. Industrializacija kot dolgoročen proces, ki spreminja družbeno in gospodarsko strukturo, je vplivala tudi na razvoj storitvenega sektorja, ki se je moral prilagajati novim gospodarskim in družbenim razmerjem. Razvoj storitvenega sektorja, njegova vloga in pomen v tedanji gospodarski strukturi ter sama notranja členitev pa so bile vsebine, ki so jo najbolj zaposlovale v zadnjem času.

Prav v teh dneh bibliografijo Jasne Fischer dopolnjuje še njena nova knjiga *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo in poklici : družbena in poklicna struktura prebivalstva na slovenskem ozemlju od druge polovice 19. stoletja do razpada habsburške monarhije*, ki predstavlja temeljit povzetek raziskovalnega dela na temo socialne in poklicne strukture v Sloveniji v kontekstu globokih gospodarskih sprememb od druge polovice devetnajstega stoletja do prve svetovne vojne. Nedvomno si je Jasna Fischer, ki je na osnovi raziskovalnega dela pridobila naziv znanstvene svetnice, na ta način podarila eno lepših daril za svojo šestdesetletnico, hkrati pa tudi "počistila mizo" ob odhodu v spokojnost upokojenskih dni.

V zadnjem delu tega zapisa je treba izpostaviti še tretjo dimenzijo profesionalne poti dr. Jasne Fischer. Vso svojo delovno dobo je preživela na Inštitutu, sprehodila se je po različnih funkcijah, vendar je nobena ni zaznamovala tako kot direktorovanje. V inštitutskih analih se bo v prihodnosti verjetno našel le malokdo, ki bo ta

položaj zasedal polnih dvaindvajset let. Podoba Inštituta je krojila in oblikovala od 1. septembra 1983 pa vse do upokojitve, 1. oktobra 2005. Ob tem, da jo je zaznamoval položaj direktorice, je treba dodati, da je tudi ona zaznamovala Inštitut. Vtisnila mu je močan osebnostni pečat.

Prvo desetletje njenega mandata lahko označimo kot prehodno obdobje, ko je nastajala drugačna podoba Inštituta. V tem času so procesi, ki so se začeli že prej, tudi po njeni zaslugi dobili dodaten pospešek. Docela je prodrlo spoznanje, da mora biti Inštitut samo znanstvena ustanova. Da pa bi to zares postal, ga je bilo treba vsebinsko in kadrovsko prenoviti. Šlo je za proces, ki upoštevajoč duh časa in zgodovino Inštituta ni mogel biti hiter. Poleg drugih tudi ideoloških preprek ni bilo malo. Družbene razmere so postajale bolj naklonjene ideji Inštituta kot izključno znanstvene ustanove šele v drugi polovici osemdesetih let prejšnjega stoletja. Takrat so nastopile razmere, ko je ob veliki vsebinski širitvi raziskav na Inštitutu bilo možno odvreči omejujoči (ideološki) delavski plašč in že z imenom zaznamovati strukturni obrat. Šele leta 1989 je prišlo do preimenovanja; postali smo Inštitut za novejšo zgodovino. Koliko truda in dolgoletnih prepričevanj je bilo treba vložiti, lahko samo slutimo. Zagotovo ne malo.

Devetdeseta leta prejšnjega stoletja so bila gotovo pomembnejši del njenega direktorskega mandata. Z odločnimi rezi (izločitev arhiva, številne upokojitve) na začetku devetdesetih let, v spremenjenih oziroma novih družbenih razmerah, je Jasna Fischer Inštitut dokončno preoblikovala v čisto znanstveno ustanovo za preučevanje slovenske zgodovine v zadnjih dveh stoletjih. Hkrati so se takrat začeli kazati rezultati začetkov temeljite kadrovske prenove Inštituta. Konec osemdesetih let je s pomočjo programa mladih raziskovalcev na Inštitutu zaposlila v dveh letih kar pet mladih ambicioznih zgodovinarjev. Ne samo, da se je s tem okrepil raziskovalni potencial Inštituta, tudi vsebine raziskovanja so se razširile na slabo ali povsem neraziskana področja. Kadrovska krepitev Inštituta je ostala stalnica devetdesetih let. To je bilo omogočeno tudi s sorazmerno ugodnim finančnim položajem inštituta v tem obdobju. Jasni Fischer za dosego tega cilja ni bilo žal ne truda ne časa.

V življenju se mnogokrat zgodi, da imajo navidezno nepomembne odločitve velikokrat dolgoročne učinke. Tako se je zgodilo tudi Jasni Fischer. Njeno vztrajanje na zunanji verifikaciji znanstvenih nazivov raziskovalcev Inštituta, navkljub mnogim notranjim pritiskom, je veliko pripomoglo h kakovostnemu dvigu inštitutskega raziskovalnega dela.

Splet vseh teh okoliščin je okrepil samozavest inštitutskih sodelavcev. Zato ni bilo nobeno presenečenje, da je Inštitut kot celota pristopil k pisanju monografskega pregleda slovenske zgodovine v zadnjem poldrugem stoletju. Jasna Fischer je ta projekt na začetku izdatno podprla in vztrajala pri končni izvedbi. Zaradi nepredvidenih zamud je nanese tako, da je bilo ravno v dneh njene upokojitve to veliko delo z natisom *Slovenske novejše zgodovine 1848-1992* končano in predano v presojo strokovni in laični javnosti. Vsekakor to delo priča o zrelosti Inštituta, ki je bila dosežena v zadnjih dveh desetletjih.

Pogled nazaj kaže, da je dr. Jasni Fischer uspelo v dvaindvajsetih letih Inštitut za novejšo zgodovino dvigniti na visoko kakovostno raven. In to je prav gotovo dosežek, zaradi katerega ji ni treba zardevati, ne danes in tudi ne pozneje.

Žarko Lazarevič

Zbirka

RECOGNITIONES

Jurij Perovšek

NA POTI V MODERNO

INŠTITUT

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Institute for Contemporary History

PEROVŠEK, Jurij. NA POTI V MODERNO : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005 (Zbirka Razpoznavanja / Recognitiones), 285 strani

Posvetovanja

Mednarodna znanstvena konferenca Evropská velkoměsta za II. světové války / European Cities during the World War II. Praga, 11.-12. oktober 2005

V češko glavno mesto Prago, eno redkih velikih evropskih celinskih mest, ki v drugi svetovni vojni ni izkusilo vojaške okupacije, saj ga je nemška država obvladovala vključenega v Češko-moravski protektorat že pred izbruhom vojne, so v obležitev zdaj že častitljive obletnice konca druge svetovne vojne povabili zgodovinarje, ki se ukvarjajo z zgodovino mest v tem zgodovine tako polnem času šestih let. Konferenca je potekala v organizaciji Arhiva glavnega mesta Praga, Inštituta za kulturo in zgodovino Nemcev v Vzhodni Evropi iz Düsseldorfa ter Inštituta za mednarodne študije Fakultete družbenih ved Karlove univerze. V palači Clam-Gallas v središču mesta, sedežu omenjenega arhiva, se je na dvodnevnem zasedanju zbralo okoli 100 zgodovinarjev, ki so poslušali 34 referatov in razpravljali o njih. Konferenca se je odvijala v plenarnem zasedanju, le eno zasedanje sta zasedali vzporedno dve sekciji. To je bila priložnost, da se pregleda stanje raziskav na specifičnem področju zgodovine mest, kar se je tudi videlo v strukturi aktivnih udeležencev, med katerimi so prevladovali specialisti za obdobje druge svetovne vojne in manj za zgodovino mest; po starosti pa so prevladovali mlajši, kar kaže, da se nove raziskovalne teme z antropološko dimenzijo uvajajo v zadnjem desetletju. Udeleženci konference so bili sicer iz desetih držav, največji del pa jih je pritegnilo bližnje srednjeevropsko okolje; od Ljubljane, Zagreba na jugu, do Gdanska in Varšave na severu (referenti so bili iz Češke, Poljske, Litve, Nemčije, Francije, ZDA, Avstrije, Madžarske, Slovenije in Hrvaške). Na poziv za sodelovanje na konferenci smo spomladi 2005 sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino prijavi tri referate, ki so bili sprejeti in uvrščeni v njen program: *Zdenko Čepič in Mojca Šorn*: V boju za preživetje in svobodo : Ljubljanci 1939-1945, *Igor Zemljič*: "Brati ali ne" : primerjava založniške dejavnosti v Italiji, Ljubljanski pokrajini, Češko-moravskem protektoratu in na Danskem med 2. svetovno vojno, *Vida Deželak Barič in Damijan Guštin*: Odpor v mestih na Slovenskem med drugo svetovno vojno.

Konferenca, katere vsebina so bili raznovrstni vidiki medvojnega življenja v okupiranih velikih mestih, je bila zastavljena kot primerjalni prerež vojnih situacij v mestih med vojno v primerjavi s Prago, prepletala pa se je s posameznimi tematskimi vprašanji vsakdanjega življenja (predvsem vpliva vojne na upravne, politične razmere), nasilja, kulturnega ustvarjanja, komunalne organizacije mest, odpora in kolaboracije, propagande, ipd.

Konferenca je delovala v štirih zasedanjih. Prvo je bilo posvečeno Pragi; predstavljeni so bili referati o mestni upravi Prage v vojnem času, o dogajanju v Pragi skozi poročila švedskega konzula in o nemški propagandi v mestu, prav tako je svoj referat s primerjavo medvojne knjižne produkcije štirih evropskih narodov, Slo-

vencev, Italijanov, Dancev in Čehov, od katerih so bili trije okupirani, predstavil Igor Zemljič. V referatu je na osnovi nacionalnih bibliografij ugotavljal, kateri so bili najbolj pogosto izdajani tuji avtorji. Še posebej so ga zanimali izvorni jeziki prevodov, saj je vsakdanja politika tudi zelo vplivala na politiko izdajanja knjig. Svoj nastop je zaključil s kratkim orisom založništva v Ljubljanski pokrajini med drugo svetovno vojno.

Drugo zasedanje je bilo posvečeno primerjavi Prage z drugimi mesti. Uvedel ga je referat prof. dr. Tomasza Szarote z Zgodovinskega inštituta Poljske akademije znanosti o vsakdanjiku v zasedenih mestih Evrope, nato pa so bile predstavljene specifične teme: o otrocih v poljskih mestih, o religioznem življenju v Varšavi, o getoizaciji Budimpešte, o razpadu mednarodnih odnosov v Gdansk, o narodnostni politiki v protektoratu, posebej Pragi, o Zagrebu razpetem med ustaše in partizane (prof. dr. Ivo Goldstein), o zasedenem Oslu, o ukrajinskem mestu Dnepropetrovsku kot primeru zasedenega mesta na vzhodu.

Tretje zasedanje je potekalo v dveh vzporednih sekcijah. V prvi je bila vodilna tema delovanje mesta v vojni. Predstavljeni so bili kar štirje prispevki o medvojnem Krakovu: o socialni skrbi, oskrbi mesta s hrano in delitvi hrane glede na rasno-narodnostno pripadnost, o kulturnem življenju v mestu in o družabnem življenju v meščanskem salonu. Sliko sta dopolnila še dva prispevka o francoskih mestih; o izrabi zavezniškega bombardiranja Pariza v nemški propagandi in o okupiranem Lilleu, v katerem je bil poudarek na delovanju tamkajšnje univerze.

Druga sekcija je bila posvečena kulturnemu ustvarjanju in kulturnemu življenju v okupiranih mestih. Podani so bili prispevki o filmski industriji v Barandovu pri Pragi, o kinematografski mreži in oblikovanju njenega programa v Pragi, o likovni umetnosti v Pragi in umetniških razstavah, o glasbenem življenju Prage, o boju češkega delavca proti priganjastvu in o t.i. ljudskem sodišču v protektoratu. V tem okviru sta bila predstavljena tudi preostala slovenska referata. Vida Deželak Barič in podpisani sva izpostavila tri različne situacije odpora v mestih (Maribor, Ljubljana, Trst), jih kronološko-vsebinsko opredelila glede na stanje odporiške organizacije, oblike odpora ter odzivnost prebivalstva in nakazala vzroke za to različnost. S tem sva želela poudariti, da se modeli odpora močno razlikujejo že na ravni enega odporiškega gibanja, ki je celo imelo precej enotno zasnovo. Zdenko Čepič in Mojca Šorn sta se osredotočila na slovensko prestolnico; prikazala sta dihotomijo okupiranega in ožičenega mesta, med zahtevami življenja (preživetja) v okupiranem mestu in sodelovanjem v odporu v mestu, kjer je bil v letih 1941-1943 svojevrsten center slovenskega odporiškega gibanja kljub močnim italijanskim vojaškim in policijskim silam. Preskrba v mestu je namreč močno trpela, saj je bilo zagotovljenih le 850 kalorij dnevno, kar je sililo k samopomoči: črni borzi, tihotapljenju, obdelani so bili mnogi vmesni prostori, vrtovi, parki. Referata sta torej bolj odprla tudi vprašanja odporišstva v mestih, ki so ga drugi referenti manj zajeli, čeprav je bilo izpostavljeno kot ena od pomembnih tem, ki je vplivala na medvojno mestno življenje.

Preostali referenti so predstavili še teme o "trgovanju" z zaplenjenimi židovskimi stanovanji v Pragi, o delovanju praškega mestnega vodovoda v vojni, mladinskem organiziranju in skrbi za zdravstvo v češko-moravskem protektoratu.

Znanstvena voditeljka konference dr. Detlef Brandes in dr. Jiří Pešek sta tudi s svojimi intervencijami spodbujala že itak živahno diskusijo, ki je marsikdaj odprla

nove poglede in probleme. Razmere v slovenskih mestih so bile, po slišanjem, še najbolj podobne tistim v poljskih mestih. Zastavljena vprašanja so pokazala, da so slovenske razmere precej neznane tudi tistim, ki so izvajali primerjalne študije v evropskih okvirih.

Konferenca je pokazala velik raziskovalni interes in tudi široko izbiro tem v tem segmentu družbene zgodovine 2. svetovne vojne, v katerem so naša raziskovanja precej različna. Maribor ima monografsko obdelavo (Marjan Žnidarič: *Do pekla in nazaj : nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945*, Maribor 1997), Ljubljana ob stari seriji Ljubljana v ilegali (I-IV, Ljubljana 1959-1970) le še zbornike in delne monografije (Razprave iz zgodovine Ljubljane, Kronika 1981, 2, Ljubljana 1981; Zgodovina Ljubljane : prispevki za monografijo, Ljubljana 1984; Lojz Tršan: *OF v Ljubljani : organiziranost v času italijanske okupacije 1941-1943*; v zaključni fazi je disertacija Mojce Šorn o preskrbi Ljubljane med drugo svetovno vojno). Celje ima sposobno ekipo (zbornik *Iz zgodovine Celja 1941-1945*, Celje 2004; Bojan Himmelreich: *Namesto žemlje črn kruh : organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn*, Celje 2001) Trst, kjer je pomemben delež slovenskega mestnega odpornišтва, je pred dvema desetletjema vpeljal ambiciozen projekt, katerega rezultate najbolj sintetično kažeta dve zajetni knjigi *Trieste in guerra : gli anni 1938-1943*, Trieste 1992; *Galliano Fogar: Trieste in guerra 1940-1945 : società e Resistenza*, Trieste 1999), ki dopolnjujeta tudi zgodovinopisje "tržaškega vprašanja". Gorica uvaja tovrstne raziskave šele v zadnjem času (Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj = *Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione*, Gorizia 1997). Tako je že zaradi strukture raziskovanja marsikaj odvisno od lokalnih raziskovalcev. S tega vidika nam je konferenca dala poleg primerjave razmer v posameznih mestih tudi pomembne metodološke in vsebinske spodbude oz. usmeritve za morebitno bolj organizirano raziskovanje te problematike v prihodnosti, navezali pa smo tudi stike s kolegi, kar bi lahko krepilo sodelovanje v tovrstnem raziskovanju.

Damijan Guštin

Mednarodna znanstvena konferenca *War Time Collaboration in Nazi occupied Europe 1939-1945* (Firenze, 13. in 14. 10. 2005)

Na gričevnatem pobočju nad Firencami, v smeri proti nekdanjemu etruščanskemu naselju Fiesole, v nekoč papeški vili Schifanoia domuje Evropski univerzitetni inštitut, ki so ga pred približno tremi desetletji ustanovile članice tedanje Evropske skupnosti. V tem času se je razvil v enega največjih svetovnih središč za izvajanje doktorskih in postdoktorskih programov s področja družboslovnih znanosti. Če pustimo vnemar nekaj posebnih asociacij, poimenovanih po velikih evropskih znanstvenikih in politikih, inštitut deluje predvsem prek svojih štirih oddelkov, in sicer ekonomskega, pravnega, oddelka za sociologijo in politologijo ter končno še oddelka za zgodovino in civilizacijo.

Prav slednji - nekakšen njegov motto in hkrati prvi sklop preučevanja je t.i. "Rethinking the History of Europe" - je sredi oktobra priredil mednarodno konferenco o medvojni kolaboraciji v nacistični okupirani Evropi v letih 1939-1945. Konferenca sicer ni bila mišljena kot del obeleževanja 60. letnice konca druge svetovne vojne, temveč je bila normalni sestavni člen v verigi številnih konferenc oziroma delavnic, ki so se v jesenskem terminu odvijale v okviru dejavnosti oddelka. Nekaj njegovih kandidatov za doktorja se namreč ukvarja tudi z novejšo zgodovino ali celo prav s problematiko druge svetovne vojne, tako da je organizacija take konference po eni strani nudila doktorandom (skoraj) popolno informacijo o enem segmentu dogajanja med drugo svetovno vojno, po drugi pa nudila možnost njim samim, da pri tem sodelujejo z referati in se ob soočenju ter diskusiji s strokovnjaki in profesorji od drugod izpopolnijo tudi v znanstveni metodologiji oziroma terminologiji. Tako so na omenjeni konferenci s svojimi referati sodelovali štirje sodelavci inštituta, in sicer so govorili o problematiki kolaboracije v Italiji, Franciji, Skandinaviji in Belorusiji.

Cilj konference, ki jo je na izredno simpatičen način vodil predstojnik oddelka Valžan prof. Arfon Rees, je bil prikazati pojav kolaboracije prav z vseh možnih plati - od njenih temeljnih pojavnih oblik pa do diskusije o samem pojmu in terminu kolaboracija. Ob tem naj bi se preizkusila tudi upravičenost uvedbe vzporednega pojma kooperacija, pri čemer se je sugeriralo na razlike med aktivno in pasivno kolaboracijo, na razlike med ideološko in oportunistično oziroma instrumentalno kolaboracijo ipd. Prikazani in pod drobnogled naj bi bili postavljeni tudi vsi vojaški, ekonomski in administrativni vidiki kolaboracije. Predvsem pa so bili v ospredju različni vzorci in dosegi kolaboracije po različnih deželah, kar je bilo seveda neizogibno, glede na notorno dejstvo, da pač zgodovinopisje mora in more graditi svoja morebitna temeljna spoznanja samo na podlagi konkretnih pojavov oziroma podatkov. Glede na značaj druge svetovne vojne je seveda med omenjenimi konkretnimi vidiki bil posebej pomemben tudi odnos med kolaboracijo in odporništvom.

Pojem "nacistična okupirana Evropa" v naslovu konference je bil sicer v izhodišču mišljen dobesedno, namreč v smislu, da so bila v obravnavo pritegnjena samo ozemlja, ki jih je med vojno okupirala nacistična Nemčija in ne morebiti fašistična Italija. Poenostavljen naslov je seveda do neke mere razumljiv glede na dejstvo, da je Italija nastopala kot okupator samo na delu Balkana, medtem ko del jugovzhodne Francije, ki ga je ravno tako okupirala, skoraj vedno "uide" iz obravnave. Podobno je s primerom romunske okupacije dela Ukrajine, ki pa je bila na konferenci vendarle predstavljena s posebnim referatom. In po drugi strani, mišljena so bila predvsem tista ozemlja, ki so jih nacisti okupirali v začetku kot del ozemelskega osvajanja ali so bila neposredna posledica vojnih operacij in ne morebiti kasneje kot del strateških premikov in potreb glede na obrat vojne sreče. Iz tega koncepta je na konferenci izstopal primer Slovaške, ki jo je na konferenci predstavila zgodovinarica iz Nemčije, sicer slovaškega porekla.

Skupaj je na konferenci nastopilo 17 referentov, pripadnikov 13 nacionalnosti, pri čemer zavestno poudarjamo nacionalnost in ne morebiti državljanstva in to zaradi dejstva, da je npr. Grk, ki je govoril o grški kolaboraciji, profesor na ameriški univerzi Yale, da je Ukrajinka, ki je govorila o Odesi, profesorica v angleškem Cambridgeu in da sta oba nastopajoča Angleža predstavila dogajanje v delu nekdanje Sovjetske zveze. To je bil pač konkreten primer in svojevrstna manifestacija

globalizacije tudi na znanstvenem področju. Referati so se nizali po evropskih geografskih območjih in po vsakem predstavljenem območju je sledila tudi zadevna diskusija. Konferenca se je v fizični podobi odvijala predvsem kot okrogla miza, prostorske možnosti pa so dopuščale (papeška kapela!), da je bilo prisotno tudi poslušalstvo, predvsem je šlo za nekaj zainteresiranih italijanskih profesorjev in samih slušateljev na inštitutu. Le-ti so tudi sodelovali v diskusiji.

Za območje Balkana so bili predstavljeni trije referati, poleg Grčije še za Jugoslavijo in posebej za Srbijo. Podpisani je v svojem referatu "Oblike kolaboracije v mnogonacionalni Jugoslaviji med drugo svetovno vojno" govoril o oblikah in različnih vzročnih potencialih za nastanek kolaboracije v Makedoniji, Črni gori, na Kosovem, na Hrvaškem (s posebnim ozirom na Muslimane v Bosni in Hercegovini) ter na koncu nekoliko več pozornosti namenil Sloveniji. Prof. Milan Ristović z beograjske univerze je predstavil zadevno dogajanje v ožji Srbiji. Referat o Italiji je zaradi bolezni referenta izostal, nato pa so sledile predstavitve kolaboracije v Franciji, Belgiji in na Nizozemskem. Drugi dan se je začel z referatom o Skandinaviji, ki mu je sledil srednjeevropski sklop, torej posegi o Poljski, Češki in Slovaški. Najobširnejši in kot vedno najbolj dramatičen, da ne rečemo travmatičen, je bil prikaz krvavih medvojnih dogodkov na ozemlju tedanje Sovjetske zveze, to pot pač z vidika kolaboracije. Problematika je preobširna, da bi jo skušali obnavljati, zato naj v poznazoritev navedemo samo dva dovolj povedna naslova referatov iz omenjenega sklopa: Olga Baranova je predstavila referat "Patriotizem, antiboljševizem ali volja do preživetja. Dileme kolaboracije in odpornišva pri prebivalstvu Belorusije med nacistično okupacijo 1941-1944", medtem ko je prispevek Nicka Terryja z londonskega King's Collega nosil naslov "Ljudska ali državljanska vojna? Boj med kolaboracionisti in partizani v zaledju nemške armadne skupine Center 1941-1944".

Tako se je prek raznovrstnosti referatov, ki so vsem navzočim pokazali tudi izredno široko paleto medvojnih okupacijskih sistemov in odporniških gibanj, izkristalizirala kompleksnost oziroma večplastnost ter hkrati zapletenost pojava kolaboracije. Udeleženci so se strinjali, da je tudi pri tem pojavu vnaprejšnje posploševanje ter pretirana uporaba zgolj moralnih kriterijev neproduktivna metoda, ki ne pripomore k približevanju objektivni presoji. Pred vsakršnim posploševanjem je najprej potrebna podrobna raziskava vsakega konkretnega pojava posebej, upoštevajoč pri tem njegovo specifično notranjo vzročno-posledično logiko. V tem okviru se je kot metodološko zelo koristen pojem omenjala državljanska vojna, posebej kar zadeva dogajanje na Balkanu. Poudarjala se je velika ali že kar temeljna razlika med okupacijskimi sistemi v Zahodni Evropi od tistih na vzhodu oziroma jugovzhodu, kar je ob upoštevanju posameznih izhodiščnih stanj ob začetku vojne vzpostavilo zelo različne mehanizme za nastanek in tudi vrednotenje kolaboracije, tako v času samega dogajanja kot tudi še desetletja po koncu vojne.

Udeleženci so izmed svojih vrst izbrali tričlanski uredniški odbor, ki bo predvidoma v letu 2006 pripravil referate za objavo v posebnem zborniku.

Boris Mlakar

37. konferenca American Association for the Advancement of Slavic Studies (Ameriško združenje za pospeševanje slovanskih študij), Salt Lake City, 3. - 6. november 2005.

Ameriško združenje za pospeševanje slovanskih študij (dalje AAASS) je bilo ustanovljeno leta 1948, na vrhuncu hladne vojne. Geografski okvir raziskav, ki jih omenjeno združenje podpira, je nakazan že v njegovem imenu. Združenje torej pospešuje vzhodno in srednjeevropske študije z omogočanjem akademskih stikov med raziskovalci s področja jezikoslovja, humanistike in kulture, z izdajanjem revije ter s finančno podporo teh in sorodnih dejavnosti. Z leti je doseglo razvejano organizacijsko strukturo in številno članstvo, njegovi programi pa niso omejeni zgolj na severnoameriški kontinent, kot so bili v prvih desetletjih delovanja, temveč povezujejo tudi strokovnjake iz drugih delov sveta. Leta 1976 se je AAASS pridružilo Društvo za slovenske študije (Society for Slovene Studies, v nadaljevanju SSS), ki so ga Viktor Antolin, Toussaint Hočvar, Rado Lenček, Bogdan Novak, Carole Rogel in Joseph Velikonja ustanovili tri leta prej na Univerzi Columbia. Odtlej se sedež SSS seli po ameriških univerzah in trenutno domuje na Univerzi Syracuse. Namen društva je enak izhodiščem njegove krovne organizacije AAASS, kar pomeni, da pospešuje stike med raziskovalci, ki jih zanimajo slovenske raziskave, širi znanstvene informacije s tega področja, organizira znanstvene posvete in omogoča objavljane znanstvenih prispevkov. Med prve publikacije društva sodijo SSS *Newsletter* (Časopis Društva za slovenske študije), ki je izhajal v letih 1973-1978, in štirje zvezki *Papers in Slovene studies* (Prispevki za slovenske študije) v letih 1975-1978. Od leta 1979 izdaja revijo *Slovene Studies: Journal of the Society for Slovene Studies* (Slovenske študije: Revija Društva za slovenske študije), ki objavlja članke s področja slovenskega družboslovja, humanistike in umetnosti, zlasti slovenske književnosti in jezikoslovja, zgodovine ter etnologije.

AAASS prireja letne konference v različnih mestih Severne Amerike. Letošnja je potekala med 3. in 6. novembrom 2005 v Salt Lake Cityu (Utah). Na konferenci se je zbralo blizu 900 strokovnjakov, ki so s prispevki sodelovali na okrog 200 dveurnih panelih oziroma omizijih, organiziranih v 10 sklopih po 20 panelov hkrati. Konference smo se letos od sodelavcev Inštituta za novejšo zgodovino udeležili prof. dr. Peter Vodopivec, doc. dr. Aleš Gabrič, Tadeja Tominšek Rihtar in dr. Mateja Režek.

Prvi trije smo nastopili 3. novembra v okviru panela *Slovenia in 1945: Sixty Years After* (Slovenija v letu 1945: 60 let kasneje) Društva za slovenske študije. Panel je vodil dr. Metod M. Milač (Syracuse University), referate pa sta komentirala dr. Benjamin Frommer (Northwestern University) in Rudolph Matt Susel (American Home Publishing Co.), katerega komentar je v njegovi odsotnosti prebral dr. Stefan Kapsch (Reed College). Prvi je svoj prispevek predstavil dr. Aleš Gabrič pod naslovom *The Bolshevization of Slovenia* (Boljševizacija Slovenije). Opozoril je na ključne procese približevanja Slovenije in Jugoslavije sovjetskemu političnemu in družbenemu sistemu neposredno po koncu vojne. V tem kontekstu je predstavil propad teženj o uvedbi demokratičnih načel političnega pluralizma v Jugoslaviji oziroma Sloveniji, kar je bilo nakazano že z ustanovitvijo vlade DFJ. Opozoril je tako na zunanjepolitično naslonitev na Sovjetsko zvezo in s tem povezano posnemanje njenega političnega in družbenega sistema, kot na notranjepolitične procese

monopolizacije oblasti v rokah komunistične partije, ki so potekali na več ravneh, kot na primer v sodstvu, gospodarstvu in kulturi. Višek "boljševizacije" pa je postal v čas neposredno po sporu z Informbirojem leta 1948.

Naslednja sem pod naslovom *The Postwar Retribution in Slovenia: Its Death Toll* (Povojni obračuni v Sloveniji: smrtne žrtve) predstavila svoj prispevek Tadeja Tominšek Rihtar. Osredotočila sem se predvsem na najbolj nasilne oblike obračunavanja, ki so jih nove komunistične oblasti izvedle s kolaboracijo in drugimi domnevnimi ali dejanskimi političnimi nasprotniki. Opozorila sem tudi na obračun s pripadniki nemške in italijanske narodnosti na Slovenskem. Množične povojne poboje in ostale oblike nasilja, ki so imele od maja 1945 do februarja 1946 za posledico več kot 14.400 smrti, sem postavila kot epilog procesov, ki so se na Slovenskem odvijali med vojno. Gre za "dediščino" okupacije, odpora, revolucije, protirevolucije, kolaboracije in medslopevskega spopada, po vojni pa tudi težnji po obračunu s premagano stranjo, kar združeno s procesi prevzemanja oblasti s strani komunistične partije ni zapustilo le mrtvih, temveč tudi ozračje strahu in "zastrupljenih" družbenih odnosov.

Panel je z referatom *The Memory of World War II and 1945 in Slovenia* (Spomin na 2. svetovno vojno in leto 1945 v Sloveniji) vsebinsko zaokrožil prof. dr. Peter Vodopivec. Opozoril je, da so nove komunistične oblasti uspele resnico o množičnih povojnih pobojih javnosti prikrivati kar trideset let po koncu vojne, ko se je začel odvijati klobčič priznanja teh dogodkov in treznejših ocen 2. svetovne vojne. Sprožil ga je pesnik Edvard Kocbek v sedemdesetih in nadaljevala sociologinja Spomenka Hribar v osemdesetih letih. Ključen zagon in javno priznanje s strani političnih vrhov je ta problematika dobila po osamosvojitvi Slovenije z uvedbo parlamentarne demokracije. Prof. dr. Vodopivec je opozoril, da je v javnosti to še danes spolitizirana tema, v zgodovinske pisane pa so razprave o tem vse treznejše, številnejše in vse bolj umirjene. Kljub temu ostaja javno mnenje glede pogledov na drugo svetovno vojno še vedno razdeljeno, državo pa čaka še kar nekaj dolgo do t.i. zamolčanih žrtev in zamolčanih grobov.

Tematika je vzpodbudila izjemno pozitiven odziv komentatorjev in živahno diskusijo o različnih vidikih slovenske izkušnje tako med vojno, na primer o odnosu protipartizanskega tabora do okupatorjev, kot neposredno po njej in razpravljali so o posledicah omenjenih zgodovinskih procesov vse do danes. Diskusija se je sukala predvsem okrog problema vračanja slovenskih beguncev in Slovenske narodne vojske s Koroške, pomena amnestije v avgustu leta 1945, značaja povojnih sodnih procesov, pojma "boljševizacija", primerjave slovenske izkušnje z vichyjskim sindromom, demokratizacije odnosov v družbi in o njeni vlogi pri obravnavanju problema vojnih in povojnih žrtev itd.

Dr. Mateja Režek je nastopila 5. novembra v okviru panela *True Believers : Yugoslav Intellectuals in the 1950's* (Pravoverniki: Jugoslovanski intelektualci v petdesetih letih 20. stoletja), ki ga je organiziralo Združenje za hrvaške študije (Association for Croatian Studies). V referatu z naslovom *Milovan Djilas: The First Defeat of Party "Liberalism"* (Milovan Djilas: Prvi poraz partijskega "liberalizma") je na podlagi Djilasovih javno izraženih stališč iz začetka petdesetih let in kasnejših spominskih zapisov predstavila njegovo politično in ideološko preobrazbo ter jo umestila v kontekst jugoslovanskih političnih razmer po prelomu s Sovjetsko zvezo. Djilasove zamisli je primerjala tudi s Kardeljevo vizijo jugoslovanskega socia-

lizma ter njegovo oportuno in previdnejšo kritiko sovjetskega sistema. Avtorica je plastično predstavila pozitivne odzive nekaterih slovenskih in hrvaških intelektualcev na Djilasove zamisli in reakcijo najvišjega partijskega vrha. Ta je v Djilasovih člankih videl resno nevarnost, saj je Djilas s svojega visokega političnega položaja partiji odrekel nič manj kot pravico do političnega monopola. Zamisli o demokratizaciji sistema so se z Djilasovo politično odstranitvijo izkazale kot iluzorne, jugoslovanski komunisti pa so zahodnim zaveznikom razkrili svoj pravi obraz - dejansko politično in ideološko pripadnost Vzhodu.

Omeniti velja tudi referat dr. Nicka Millerja (Boise State University), ki je predstavil večplastno osebnost Dobrice Ćosića. Opozoril je, da Ćosić ni bil značilen "true believer" kot Djilas, orisal je razlike med njima ter slikovito prikazal Ćosićev odnos do Djilasovih idej. V nadaljevanju je omenil tudi transformacije oziroma, kot se je sam izrazil, "inkarnacije", ki jih je Ćosić doživljal kasneje, prvič sredi šestdesetih in nato v osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Literarnoteoretski prispevek o Miroslavu Krleži odsotnega Marijana Despalatovica (Connecticut College) je prebrala dr. Sabrina Ramet z univerze v Trondheimu, ki je panel tudi vodila. Referate sta zaokrožila konstruktivna komentarja dr. Petra Mentzela (Utah State University) in dr. Jožeta Pirjevca, sledila pa jima je zanimiva diskusija o vzrokih Djilasove transformacije in njegovi zamisli o dvostrankarskem sistemu, motivih številnih Ćosićevih spreobrnitev ter primerjava obeh osebnosti.

Poleg omenjenih panelov smo se udeležili tudi nekaterih drugih, npr. panela o postsocialističnih ali postkolonialnih kulturah z dr. Marijo Todorovo, o vključevanju balkanskih držav (Albanije, Srbije, Makedonije ter Bosne in Hercegovine) v evropske integracijske procese z dr. Johnom Lampejem in drugih. Vtis, ki se je izoblikoval tako z aktivnim sodelovanjem kot z udeležbo na panelih v vlogi poslušalke, je bil, da konferenco AAASS na eni strani bogati interdisciplinarni pristop, na drugi pa konstruktivna in bogata diskusija, ki jo v Sloveniji pogosto pogrešamo, zato je bilo sodelovanje na tej konferenci toliko pomembnejša izkušnja.

Tadeja Tominšek Rihtar

Konferenca Metodija Šatorov - Šarlo i negovoto vreme (1897-1944). (Skopje 23. in 24. novembra 2005)

Konferenco o osebi, ki je bila v novejši jugoslovanskem komunističnem zgodovinoписju mnogokrat označena skrajno negativno, o makedonskem narodnem revolucionarju, komunistu in pomembnem funkcionarju Komunistične internacionale Metodiju Šatorovu-Šarlu, je organiziral Institut za nacionalna istorija iz Skopja. Na njej je bilo predstavljenih 29 referatov, ki so jih podali referenti iz Makedonije, Bolgarije, Poljske in Slovenije (podpisana o odnosu slovenskih komunistov do makedonskega narodnega vprašanja). Vsebinsko je bila tematika konference koncipirana dvosmerno. Na eni strani so referati razčlenjevali položaj makedonskega naroda v obdobju med obema svetovnjima vojnima in med drugo svetovno vojno, ki

ga je opredeljevalo bivanje Makedoncev v okviru štirih državnih skupnostih in narodnostno zatiranje. Izhajajoč iz nakazanega nerešenega nacionalnega vprašanja pa so na drugi strani referati analizirali dejavnost in pomen Metodija Šatorova pri reševanju makedonske nacionalne problematike.

Na konferenci so bila v ospredju naslednja vprašanja: odnos balkanskih komunističnih partij in Kominterne do makedonskega nacionalnega vprašanja, vloga Metodija Šatorova v narodno revolucionarnem gibanju Makedoncev - VMRO(ob), njegovo delovanje v Kominterni (1929-1934) in v Komunistični partiji Jugoslavije po vrnitvi iz Pariza leta 1939, odnos KPJ do Šatorova v obdobju 1939-1941, mesto Šatorova v zgodovinski zavesti, kakršno je ustvarila in potrdila partijska elita na primer na prvih povojnih kongresih KPJ in Komunistične partije Makedonije, s čimer je bila utrjena do začetka devetdesetih let prejšnjega stoletja negativna ocena njegovega delovanja, ki je bilo označeno za "izdajalsko, sabotersko, kontrarevolucionarno, nacionalšovinistično" itd.

Na konferenci so bili referenti precej enotni v oceni, da je bil glavni cilj Metodija Šatorova izbojevati samostojno državo Makedonijo, ki bi združevala ves makedonski narod. Njegov koncept reševanja makedonskega nacionalnega vprašanja naj bi bil glavni vzrok porajajočim se konfliktom, saj so bile njegove ideje nesprejemljive za tedanja vodstva balkanskih komunističnih partij.

Povsem v ospredju razprav je bila analiza delovanja Šatorova v letu 1941, ko je kot sekretar pokrajinskega komiteja komunistične partije v Makedoniji in kot član centralnega komiteja KPJ prišel v spor z vodstvom KPJ, kar je rezultiralo v njegovi izključitvi iz KPJ avgusta 1941. Na osnovi analiz konkretnih obtožb, ki so privedle do eliminacije Šatorova in njegovih sodelavcev, so na konferenci prevladale ocene o skonstruiranosti obtožb. Da je v veliki meri šlo za neresnične obtožbe med drugim potrjuje že samo dejstvo, da Šatorovu ni bilo omogočeno razčistiti očitana mu dejanja in ravnanja pred posebno partijsko komisijo, za kar si je sam prizadeval in, da je zahteval arbitražo celo pri samem vodstvu Kominterne. Nekatere obtožbe so bile na konferenci nesporno ovržene kot netočne oziroma klevetniške. Med takšne sodi npr. očitek o sabotiranju organiziranja oboroženega odpora proti bolgarskemu okupatorju, čeprav so makedonski komunisti v času, ko je bil Šatorov še sekretar pokrajinskega komiteja, organizirali zbiranje orožja, izvedli na desetine sabotažnih akcij, organiziran pa je bil tudi Skopski odred. Vse to je bilo z obtožbo Šatorova zanikano, vstajniško lovoriko pa si je prisvojilo novo vodstvo KPJ v Makedoniji. Tako je postal žrtev manipuliranja z zgodovinskimi dejstvi po vojni tudi dan vstaje, ki so ga Makedonci praznovali šele na 13. oktobra. Glede obtožbe o samovoljni priključitvi komunistične partije v Makedoniji k bolgarski komunistični partiji je bilo slišati ocene, da je šlo predvsem za povezovanje in sodelovanje makedonskih komunistov z bolgarskimi, ne pa za popolno podreditev, saj je makedonski pokrajinski komite še naprej vzdrževal zveze s centralnim komitejem KPJ in izvrševal njegove direktive.

Vsekakor ostaja ozadje odstranitve Metodije Šatorova še naprej nepojasnjeno. Tudi dr. Mile Mihajlov, ki je na konferenci predstavil enega od pomembnih dokumentov za razčiščevanje tega vprašanja, namreč obširno poročilo Metodija Šatorova izvršnemu komiteju Kominterne z dne 16. septembra 1941, se npr. sprašuje, kdo je stal za to odločitvijo: izvršni komite Kominterne, centralni komite Delavske partije Bolgarije, centralni komite KPJ ali osebno Josip Broz-Tito? Po mnenju ne-

katerih naj bi bila tudi smrt Šatorova 4. septembra 1944 v Bolgariji ob spopadu s fašističnimi oboroženimi silami enigmatična. Vendar bolgarski zgodovinar dr. Ilija Stefanov, ki proučuje delovanje Šatorova v Bolgariji v času vojne, teh špekulacij ni potrdil.

Na posvetu je prišla jasno do izraza težnja po rehabilitaciji Šatorova, a je v bogati diskusiji bilo slišati tudi opozorila, da je potrebno vlogo Šatorova ocenjevati v luči kontinuitete makedonske nacionalne misli in prizadevanj za osvoboditev ter se izogibati nacionalnemu romantizmu. Zaradi želje ovrednotiti vlogo Šatorova pri reševanju makedonske nacionalne problematike je bil nekoliko v ozadje potisnjen celovitejši oris njegovega delovanja v komunističnem gibanju, kateremu je pripadal od leta 1920 ter bil med drugim član centralnega komiteja bolgarske komunistične partije in pomemben funkcionar Kominterne. Glede primerjave situacij v Sloveniji in Makedoniji so bile večkrat poudarjene ugotovitve o povsem različnem stališču Josipa Broza - Tita oziroma CK KPJ do reševanja makedonskega in slovenskega nacionalnega vprašanja, saj je jugoslovansko partijsko vodstvo v prvem primeru imelo v vidu le vardarski del Makedonije, medtem ko je glede Slovencev poudarjalo njihovo pravico do združitve.

Vida Deželak Barič

Ocene in poročila

Jasna Fischer, Družba, gospodarstvo, prebivalstvo : družbena in poklicna struktura prebivalstva na slovenskem ozemlju od druge polovice 19. stoletja do razpada habsburške monarhije. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2005, 247 strani (Zbirka Ekonomska knjižnica)

"Nismo bili redki, ki smo vedno znova opozarjali, da moramo posebno pozornost posvetiti tudi raziskovanju gospodarske in socialne in ne le politične zgodovine slovenskega naroda," so bile ne le enkrat povedane in zapisane besede dr. Jasne Fischer, ki sodi med peščico pravih gospodarskih in socialnih zgodovinarjev med slovenskimi zgodovinarji. Misel je nadaljevala z ugotovitvijo, da "očitno ne smemo biti preveč neučakani in nestrpni, dati moramo času čas" kajti "za vzgojo zgodovinarja - specialista gospodarske in socialne zgodovine je pač potrebno kar veliko število let". Nato je ugotavljala, da ni pravega zanimanja za gospodarsko in socialno zgodovino, pri čemer je povedala žalostno in tudi zelo povedno dejstvo, da po njenem mnenju (ki se mu pridružujem) dva najboljša gospodarska zgodovinarja, ki smo jih kdaj imeli, Ferdo Gestrin in Jože Šorn, za svoje temeljne študije iz gospodarske zgodovine "nista nikoli dobila pravega priznanja". Šorn npr. ni našel založbe, ki bi mu bila pripravljena založiti temeljne študije o industrializaciji Slovenije in o prevratnem času v gospodarstvu po prvi svetovni vojno, kajti založbe si niso upale tvegati iz prepričanja, da je zanimanje za to vrsto zgodovino premajhno.¹ Za izid obeh Šornovih študij gospodarske zgodovine, ki sta izšli po njegovi smrti, se je močno zavzela Jasna Fischer in to tudi iz prepričanja, da so takšne knjige za vedenje o slovenski preteklosti potrebne, če ne kar nujne. Tako kot knjiga o kateri bo tekla beseda, ki jo je pripravila ob zaključku svoje delovne dobe.

Res je, knjige z izrazito oziroma izključno gospodarsko in socialno tematiko izhajajo pri nas le redko. Tem redkim se je sedaj pridružila knjiga Jasne Fischer. Izdal jo je Inštitut za novejšo zgodovino, katerega dolgoletna direktorica je Fischerjeva bila (le malo pred izidom knjige se je na lastno željo upokojila), izšla pa je v zbirki Ekonomska knjižnica. To zbirko je sicer v devetdesetih letih prejšnjega stoletja izdajala Cankarjeva založba in v njej je izšla vrsta študij iz gospodarske zgodovine oziroma zgodovine gospodarjenja, natančnejše gospodarske politike. Ker ni bila tržno zanimiva, jo je založba opustila. Jasna Fischer je iz prepričanja, da je takšna zbirka potrebna, le-tej ponudila "streho" na Inštitutu za novejšo zgodovino. Med nekaj knjigami, ki so v tej zbirki izšle potem, ko je izdajanje prevzel Inštitut za novejšo zgodovino (skupaj z Društvom ekonomistov Slovenije), pa je knjiga Jasne Fischer dejansko prva, ki je delo enega avtorja in govori o gospodarski in družbeni preteklosti. Pred tem so bile to objave referatov, torej zborniki znanstvenih konferenc. Poleg te značilnosti pa je to tudi knjiga, v kateri je objavljena klasična študija

¹ Jasna Fischer : Žarko Lazarević, Jože Prinčič: Zgodovina slovenskega bančništva. V : Prispevki za novejšo zgodovino 2000, št. 2, str. 131.

iz področja gospodarske zgodovine, to je razvoja gospodarstva, gospodarskih panog in posledic oziroma dejavnikov tega razvoja, kot so se kazali v socialnem in prostorskem gibanju prebivalstva na Slovenskem v času. To je področje raziskovanja, ki ga je Jasna Fischer obravnavala v svojem znanstvenem oziroma raziskovalnem delu. Doba, ki jo je obravnavala, je druga polovica 19. stoletja pa do konca črno-žolte monarhije. Po prepričanju avtorice je 19. stoletje doba, ko so bili postavljeni družbeni in gospodarski temelji našega časa. To v knjigi nazorno pokaže. Kljub prelomu na političnem področju, kot je bil konec habsburške monarhije in nastanek jugoslovanske države, se je stanje na gospodarskem področju, nastalo v 19. stoletju, v času industrijske revolucije pri nas, kazalo še vse do druge svetovne vojne, pa tudi še po njej. V mnogih primerih smo na področju gospodarstva še vedno pod vplivom časa Franca Jožefa.

Knjiga Jasne Fischer je nastajala vso njeno službeno in raziskovalno dobo in je zbir njenih najboljših raziskovalnih dosežkov, katerim so dodana nekatera nova spoznanja. Gre za rezultate njenega raziskovalnega dela, ki jih je predstavljala v znanstvenih člankih, objavljenih v znanstvenih revijah. To je "okostje" te knjige. Številne razprave so dokaj spretno združene v enovit tekst. Tega dela se je lotila, kot je sama zapisala v uvodu, z dvojnimi namenoma, oziroma da je "takšna monografija poučna dvojna". Po vsebini, kot "pripoved zgodbe o oddaljenih dogodkih" (bolj točno dogajanjih ali procesih) in kot prikaz načina dela, kako do te "zgodbe" priti. Torej vsebina in oblika oziroma način. Treba je namreč povedati, da je bila Jasna Fischer pri svojem raziskovalnem delu gospodarske in predvsem socialne zgodovine metodološki inovator. Prva je namreč začela uporabljati možnost računalniške obdelave podatkov in to že skoraj dve desetletji, preden so postali osebni računalniki "orodje" vsakogar. Seveda je šlo pri tem za računalniško obdelavo z luknjanjem računalniških kartic, ko so bile luknjice "nosilec" podatkov. To tehniko, ki je danes preživela in predstavlja že sama po sebi zgodovino, je avtorica v knjigi tudi predstavila. Takšna računalniška obdelava podatkov, konkretno je šlo za moštveno knjigo oziroma knjigo zaposlenih ljubljanske tobačne tovarne, je bila prva in do sedaj edina, ki je bila v slovenskem zgodovinopisju opravljena. Nasploh je Jasna Fischer v knjigi mnogo vsebine posvetila metodološkemu problemu raziskovanja gospodarske in družbene zgodovine v slovenskih deželah v drugi polovici 19. stoletja. Opozorila na metodološke probleme njenega raziskovanja se v knjigi nenehno ponavljajo.

Metodološkim vprašanjem, kar pomeni dejansko vprašanjem osnovnih virov za njene raziskave, je posvetila celo poglavje knjige. Bralca seznanja s poglavitnimi viri, ki so ji služili pri njenem raziskovalnem delu in pri "pripovedi zgodbe". Čeprav so v naslovu poglavja izpostavljeni metodološki problemi raziskovanja, pa so v njem predvsem vsebinski podatki o poklicni pripadnosti slovenskega prebivalstva. Poglavje namreč na podlagi popisov prebivalstva in moštvenih knjig (imenovane tudi matične ali delavske), ki so jih vodile tovarne o zaposlenih, predstavlja živahen gospodarski razvoj slovenskega ozemlja v okviru Avstrije. Avtorica bralca seznani s popisi prebivalstva, ki so bili izvedeni v habsburški monarhiji od leta 1869 do 1910 in z metodološkimi problemi uporabe le-teh v raziskovalne namene. Drugi vir, ki ga je uporabljala za prikaz socialne strukture prebivalstva in gospodarske podobe slovenskih dežel, pa so bile moštvene knjige, ki so po njenem mnenju "v nekaterih pogledih še pomembnejše statistično gradivo", ki pa "omogočajo samo vzorčni štu-

dij procesa nastajanja, oblikovanja in rasti modernega industrijskega delavstva na Slovenskem v posameznih industrijskih obratih posameznih industrijskih panog" (str. 59). Moštvene knjige so namreč ohranjene le za nekatere industrijske obrate iz obdobja pred prvo svetovno vojno ali pa le za določen čas in ne za celotno dobo. To pa otežuje raziskovanje in določa metodo raziskovalnega dela. Navedla je, katere še obstoječe tovarne v svojih kadrovskih oddelkih v tekočih registraturah še hranijo moštvene knjige iz 19. stoletja (vprašanje je, ali jih res še hranijo, kajti od časa, ko je te moštvene knjige uporabljala v teh podjetjih za svoje raziskave, so mnoga predala svoje arhivsko gradivo in dokumentacijo arhivom na območju, kjer so te tovarne bile; to bi lahko ugotovila in podatke "ažurirala"). Na osnovi podatkov iz moštvenih knjig je predstavila tudi podatke o kvalifikacijah zaposlenih in o rojstnem kraju in iz tega podatka izhajajočem prostorskem gibanju prebivalstva, to je migracijah. Žal pa gradivo ne omogoča te "podobe" za celotno slovensko ozemlje. Pripomba o tem poglavju pa je bolj uredniškega značaja, namreč glede na vsebino, ko predstavlja osnovno "tvarino", iz katere izhaja njena "zgodba", bi to poglavje, ki je uvrščeno kot drugo sodilo na začetek knjige.

Knjiga ima štiri vsebinsko zaokrožene dele - poglavja. Poleg tega o metodoloških problemih raziskovanja še oris gospodarskega razvoja slovenskih dežel od sredine 19. stoletja do razpada habsburške monarhije, poglavje o razvoju prebivalstva in o prebivalstvu v industriji, obrti in storitvenih dejavnostih. Poglavja je očitno nanizala glede na naslov knjige; najprej slika gospodarstva in nato prebivalstva. Vzročno - posledično ali dialektično!

V orisu gospodarskega razvoja prikazuje modernizacijske procese v neagrarnem gospodarstvu, torej "industrijsko revolucijo", ki je potekala v drugi polovici 19. stoletja v slovenskih deželah. Industrijska revolucija pri nas pa je bila v zamudi. Dotaknila se je modernizacije tudi v agrarnih panogah. Uvajane so bile tehnične in tehnološke novosti, ki so slovenske dežele v industriji in tudi obrti približale Evropi. Ugotavlja, da industrializacija v slovenskih deželah ni odstopala od znanih vzorcev drugod v Evropi, razen da je šlo za zamudništvo. Pri tem so imele poglavitno vlogo nove prometne povezave, predvsem železnica. Avtorica predstavi precej podatkov o posodabljanju in graditvi novih industrijskih obratov, ki so relativno še vedno zaostajali za drugimi deželami avstrijske polovice dvojne monarhije. Pri tem se ji zdi bistveno vprašanje, kaj je to pomenilo za Slovence in meni, da bi o tem morali poleg zgodovinarjev razmišljati tudi filozofi (sic!), kajti razmišljanje o temeljnih vrednotah je tudi njihova naloga. Predstavi tudi odprtost slovenske industrije, kar je odgovor na vprašanje, "kje so slovenska industrijska in obrtna podjetja prodajale svoje izdelke". To je bilo vprašanje, postavljeno februarja leta 1919 v anketi Zbornice za obrt in trgovino, torej ob vstopu v novo državo in nov gospodarski prostor. Pri anketi je šlo za nekakšno inventuro oziroma bilanco stanja slovenske industrije in obrti. Na anketo je v celoti odgovorilo 333 obrtnih in industrijskih podjetij iz vseh panog. Rezultati so pokazali, da je večina podjetij svoje izdelke prodajala v okviru avstroogrske monarhije in to v neposredni okolici obrata petina, dobra četrtina pa v okviru dežele, v kateri se je obrat nahajal. Okoli 40% podjetij, ki so odgovorila na anketo, je po njihovih navedbah prodajalo svoje izdelke na evropskih in svetovnih trgih. Glede na te podatke o prodaji sta bili torej slovenska industrija in obrt bolj lokalnega značaja. V zahodnoevropske države je bila prodaja okoli šestine, na območje Balkana pa petnajstina. Prodaja industrijskih in obrtnih

izdelkov iz slovenskih dežel je šla tudi v vzhodno Evropo, pa tudi v Afriko, Azijo in celo v Avstralijo. Po panogah je bilo največje število izvoznikov iz lesne industrije; med vsemi podjetji, ki so na anketo odgovorila, jih je bilo 90 oziroma dobra četrtina. (Tabela, ki prikazuje te podatke (tab. 1, str. 22-23), sicer ni točna in je v bistvu zavajajoča; seštevki, tako po posameznih območjih, kamor so šli industrijski in obrtni izdelki iz slovenskih dežel, kot delež (v odstotkih) se namreč ne ujemajo z navedenimi podatki; znano ni tudi število podjetij, ki jih tabela navaja; seštevke je 346, anketo pa je oddalo po navedbi (na strani 20) 333 obrtnih in industrijskih podjetij). Ob tem bi bila morda zanimiva poimenska navedba podjetij, ki so prodajala v širni svet, npr. v severno Ameriko (torej v ZDA in morda Kanado). Avtorica sicer navaja, da so iz "Slovenije" v severno Ameriko podjetja prodajala kemične izdelke (katere?), emajlirano posodo, čipke, papir in lesena merila (!); med izvozniki v Ameriko je bil tudi rudnik svinca z obratoma v Mežici in Železni kapli.

Na koncu poglavja o gospodarskem razvoju je v "dokaj ohlapnih obrisih" podan kratek pregled gospodarske in družbene (socialne) strukture slovenskih dežel, slovenskega etničnega ozemlja pred prvo svetovno vojno. Avtorica opozarja, da nam za kaj več kot ohlapni obris manjka podrobnejših študij in kvalificiranih analiz. Na gospodarsko in družbeno strukturo sta vplivala dva dejavnika: odprava fevdalizma z zemljiško odvezo 1848 in začetek hitrejšje in intenzivnejše industrializacije. Zato so predstavljene spremembe v agrarnem gospodarstvu, vključno z zemljiško posestno sestavo. Ta je namreč posledica zemljiške odveze in je bila bistveni dejavnik gospodarskega in socialnega razvoja Slovenije tedaj kot tudi še danes. Na koncu "bilance" gospodarstva slovenskih dežel pred vstopom v novo državo in nov gospodarski prostor, kjer je imelo slovensko gospodarstvo glede na sestavo in razvitost drugačen položaj in vlogo kot v habsburški monarhiji, predstavi še nekaj primerjav s Kraljevino Srbijo. Ta je namreč bila glede na strukturo prebivalstva, oziroma od česa se je to preživljalo, bistveno manj razvita kot slovenske dežele.

Tretji zaokroženi del knjige je prikaz razvoja prebivalstva, kar je bilo v soodvisnosti od razvoja industrije. To se je kazalo tudi v izseljevanju iz slovenskih dežel kot eni bistvenih značilnosti. Struktura kmečkih posesti oziroma majhnost kmetij na eni strani, ko so se mnogi "posestniki" bili prisiljeni proletarizirati, ter razvoj industrije na drugi, so namreč bili dejavniki velikega izseljevanja prebivalstva. Avtorica predstavlja soodvisnost prebivalstva in brezposelnosti, pri čemer opozarja, da je v vsem dolgoletnem študiju virov in literature redko naletela na neposredno omembo brezposelnosti. Odpravljanje brezposelnosti s strani politične oblasti je bilo npr. v začetku šestdesetih let 19. stoletja prizadevanje ljubljanskega župana Ambroža za ustanovitev tobačne tovarne, ki naj bi zmanjšala ali kar odpravila brezposelnost v Ljubljani. Opozarja, da je preučevanje brezposelnosti na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja večplastno in metodološko zahtevno. Vzrok za to je že večkrat omenjeno pomanjkanje ustreznih zgodovinskih virov oziroma nekompletnost le-teh. Ker je gradivo za Ljubljano domala celovito (v celoti ohranjeni popisi prebivalstva), se je Jasna Fischer osredotočila na prikaz razvoja prebivalstva Ljubljane in njegove družbene (socialne) sestave. To je prikazala kompleksno, tako glede kraja rojstva prebivalcev Ljubljane, iz česar je predstavila preseljevanje v mesto, kot tudi poklicne skupine. Glede na ohranjeno gradivo je predstavila še razvoj in družbeno sestavo prebivalstva okrajnega glavarstva Radovljica in to po gospodarskih panogah oziroma poklicih. Štajerske pa se je glede razvoja prebivalstva

dotaknila v prikazu treh t.i. statutarних mest, t.j. avtonomnih mest z lastnimi statuti, Maribora, Celja in Ptuja. Ugotovila je, da se je glede na rast prebivalstva kot najbolj vitalen pokazal Maribor, v katerem se je glede na celotno slovensko ozemlje v drugi polovici 19. stoletja število prebivalstva večalo najhitreje, takoj za Trstom. Najpočasnejša je bila rast prebivalstva Celja. Prikazana je tudi poklicna sestava in njeno spreminjanje teh treh mest na slovenskem Štajerskem po dejavnostih.

Četrty del knjige je avtorica v celoti posvetila neagrarnim gospodarskim panogam in razvoju prebivalstva, ki so v njih delale. Gre za prikaz proletarizacije kot posledice industrializacije. Rast števila prebivalstva, ki se je preživljalo z industrijsko in obrtno dejavnostjo je bila hitrejša od rasti vsega prebivalstva. Prikazan je razvoj prebivalstva v industriji in obrti po deželah - kronovinah po t.i. razredih, torej gospodarskih panogah. Najobširnejša pa je predstavitev delavk tobačne tovarne v Ljubljani od nastanka tovarne do začetka prve svetovne vojne. To je bila tudi na nek način osrednja tema raziskovalnega dela Jasne Fischer. Prikazan je razvoj tovarne, ki je bila značilna za industrializacijo Ljubljane, pa tudi širšega območja. Bistven pa je vsestranski prikaz družbene podobe zaposlenih v tovarni. To pa so bile predvsem ženske, t.i. cigarar'ce, kajti ročno zvijanje cigar je bila osrednja proizvodnja tovarne, ki je zaposlovala do 2450 oseb (leta 1893, ko jih je bilo največ). Med zaposlenimi je bilo okoli 86 % žensk; moški so bili predvsem vodilni, uradniki, nameščenci, tehniki in predelavci. Delavke tobačne tovarne je predstavila na osnovi moštvenih knjig. Te je kot vir podrobno (lahko bi rekli celo prepodrobno) predstavila, prav tako pa tudi "tehniko", ki ji je bila na voljo. Podatki moštvenih knjig so bili za njeno raziskavo namreč preneseni na t.i. luknjane kartice, "nosilci" podatkov za računalniško obdelavo. Na osnovi teh podatkov je "naslikala" natančno socialno podobo tobačne tovarne oziroma zaposlenih delavk; starost, kraj rojstva, ali so bile samske ali poročene, kolikokrat so bile poročene, čas dela v tovarni, povišanju mezd, izplačanih bolezninah in o drugem. Tako je npr. ugotovila, da sta dve delavki delali v tobačni tovarni do 90. leta starosti, da je bila večina delavk poročenih, koliko so bile stare ob poroki itd. Velik delež delavk je bil samskih, in so glede na redne dohodke bile "zaželenе" neveste. Večina delavk, kar 96 %, je bila ob vstopu v delovno razmerje nekvalificiranih. Ta resnično podrobna študija zaposlenih ljubljanske tobačne tovarne na osnovi moštvenih knjig kaže, da bi v primeru ohranjenosti teh knjig tudi v drugih večjih tovarnah, lahko dobili popolno socialno podobo slovenske družbe pred prvo svetovno vojno.

Na koncu je predstavila še razvoj storitvenih dejavnosti, trgovine, denarnih zavodov in prometa, natančneje železnice. Na osnovi zbranih in predstavljenih podatkov o aktivnem prebivalstvu oziroma zaposlenosti je jasno, da so imele tudi te dejavnosti v drugi polovici 19. stoletja dinamičen razvoj. Na koncu je povzetek v slovenščini in angleščini ter spisek virov in literature, ki odkriva, kaj je avtorica upoštevala pri svojem delu, zlasti novega.

Knjiga je opremljena, kot se za vsebino, ki gradi "pripoved zgodbe" na statističnem gradivu, spodobi, z mnogimi tabelami in grafikoni. So sicer koristni in nazorni pokazatelji, lotiti pa se jih je treba študijsko in zahtevajo od bralca precej časa. Sicer pa je študija o socialni sestavi slovenske družbe oziroma o odnosu razvoja prebivalstva in gospodarstva v drugi polovici 19. stoletja pa do konca črno-žolte monarhije pravo znanstveno delo, polno opozoril na metodološko problematiko raziskovanja, pa tudi polno koristnih podatkov. Te je sicer treba s sistematičnim in natančnim

branjem, ki ga knjiga zahteva, "izbrskati". Morda je to zato, da bo bralec vedel, s kakšnimi mukami se je morala spopasti avtorica, da je lahko predstavila podobo družbe, gospodarstva in prebivalstva slovenskega etničnega ozemlja v času industrijske revolucije, ki jo je to ozemlje doživelo z zamudo.

Študija Jasne Fischer, izdana kot monografija, pa se lahko pridruži najpomembnejšim delom slovenske gospodarske zgodovine, tistim, ki jih ni mogoče obiti, ko obravnavamo gospodarski razvoj slovenske preteklosti. S to knjigo pa je nekoliko preseženo tudi njeno mnenje, da je "raziskovanje družbene zgodovine še vedno področje, ki je bilo nekoliko zapostavljeno".

Zdenko Čepič

Maurice Williams: *Gau, Volk und Reich. Friedrich Rainer und der österreichische Nationalsozialismus. Eine politische Biographie nach Selbstzeugnissen.* Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, Celovec 2005, 312 strani. (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie; 90)

Kanadski zgodovinar Maurice Williams je napisal biografijo glavnega koroškega gaulajterja Friedricha Rainerja, ki sta jo za nemški jezikovni prostor priredila asistentni profesor na celovški univerzi Ulfried Burz in predsednica Zgodovinskega društva za Koroško Claudia Fräss-Ehrfeld.

Študija Mauricea Williamsa temelji domala izključno na lastnih pričevanjih koroškega gaulajterja. Zapisoval jih je na zahtevo svojih vsakokratnih ječarjev, nazadnje jugoslovanskih, in si s tem podaljševal življenje. Karakterizacija večine uporabljenih virov, predvsem pa opozorilo na čas njihovega nastajanja je še posebej potrebno, ker avtor le v redkih primerih upošteva sekundarno literaturo. Tudi pozoren bralec mora imeti ta aspekt neprestano v mislih, sicer ob poznavanju avstrijskega in predvsem slovenskega zgodovinopisja knjigo verjetno takoj odloži. Velik del virov je torej nastajal v specifičnih okoliščinah, deloma na zahtevo preiskovalcev in z znanim pričevalčevim ciljem razbremenitve in podaljševanja življenja. Upoštevati moramo torej njihovo izvirno naravo, ki dopušča kvečjemu sklep o povojni zapisi miselnosti jetnika. Miselnosti, ki jo je s svojimi številnimi sodelavci uveljavljal v času svojega vladanja, v njih ne zasledimo. Ta pa je bila za prizadeto prebivalstvo realna in zaznamovana s skrajnim nasiljem. Nekoč mogočni veljak se na osnovi lastnih pričevanj izkaže kot človek, nezmožen kritične refleksije, kot "oportunist prvega trenutka", kot oseba, ki vali odgovornost ali soodgovornost za svoja dejanja predvsem na nadrejene in politično odgovorne ljudi, na vermaht in na zloglasno zločinsko eses. Pri zasliševanjih nikoli ne prizna sokrivde, ne mučijo ga dvomi in nikoli ne obžaluje svojih dejanj. Nezmožnost kritičnega razglabljanja Friedricha Rainerja, kot se zdi, celo rasla s časovno distanco, ko v povojnih pričevanjih ocenjuje svoje delovanje kot vrhovni komisar Operacijske cone Jadransko Primorje in nekatere svoje ukrepe na "etničnem območju" v tem prostoru primerja z upravo v času avstro-ogrške monarhije. Taka primerjava je nesprijemljiva, ker zanika vse oblike "samouprave" kronovin in občin v monarhiji, ker pozablja na osnovno dejstvo, da tedanja oblast ni bila "tuja" in ni nikoli temeljila na okupacijski vojaški sili.

To Rainerjevo gledanje v zelo skopih besedah razdere tudi Maurice Williams, ki ugotavlja, da so vsi oblasti imeli v rokah v zadnji konsekvenci le gaulajterjevi "sve-tovalci" in nihče drug. To je veljalo tako za Ljubljansko pokrajino, ko je septembra 1943 prešla pod oblast Nemškega rajha, kot za vse druge predele Operacijske cone Jadransko Primorje vse tja do Šušaka in otoka Krka. O delu teh koroških elit ob-staja razprava v nemščini - da o številnih v slovenščini niti ne govorimo, čigar os-novnih podatkov in misli Williams ni vključil v svoja razmišljanja (*Alfred Elste, Kärntens braune Elite. Celovec, Mohorjeva založba, 1997*).

Na drugo posebnost in značilnost študije je prav tako treba takoj opozoriti. V nemškem prevodu je iz neznanega razloga izpadla iz naslova karakterizacija avstrij-skega nacionalnega socializma. V originalu avtor namreč govori o "paradoksu", "nesmislu" avstrijskega nacionalnega socializma in to svoje gledanje, svojo oceno utemeljuje v odstavkih študije, kjer govori o "anšlusu" Avstrije nemškemu rajhu. Nekateri avstrijski nacisti naj bi se bili po oceni avtorja namreč predajali utvari ne-ke neodvisne nacistične Avstrije in niso pričakovali popolnega "anšlusa". Misli ali ocene ne moremo pripisovati izključno avtorju, ki tudi v teh odstavkih sledi povoj-nim pisnim izvajanjem gaulajterja Friedricha Rainerja.

Rainerjevo gledanje pove nekaj o njegovi socializaciji, pri kateri je bil bistveno soudeležen zgodovinar Martin Wutte; Williams na to izrecno opozarja. Wutte je zagovarjal v vojnem času po pričevanjih gaulajterja zmernejše oblike germanizacije, vendar v zadnji konsekvenci z istim ciljem - ponemčenje slovenskega etničnega ozemlja in dominantnostjo, absolutno nadvlado nemštva tudi v načrtovanem pre-hodnem kratkem obdobju še obstoječe slovenske etnične prisotnosti. Maurice Williams pravi, da je Rainer v "narodnopolitičnih vprašanjih" iskal nasvete pri Martinu Wutteju, iz literature in virov (*Tone Zorn, Valentin Sima, Karl Stuhlpfar-er, Tone Ferenc*) pa vemo, da je ta zgodovinar dajal tozadevne nasvete, ne da bi ga bil za to gaulajter posebej prosil.

Osnova in "rdeča nit" celotne študije so gaulajterjeva pričevanja. V teh Friedrich Rainer ni razmišljal o vzrokih in učinkih, o sosledju ukrepov in posledic. Videti je, da se je dosledno izogibal tudi soočenju z dejansko stvarnostjo na tistem delu slo-venskega etničnega ozemlja v vojnem času, ki jo je po svojem imenovanju za gau-lajterja na Koroškem in zlasti po septembru 1943, ko je bil imenovan za vrhovnega komisarja Operacijske cone Jadransko Primorje, bistveno sooblikoval. Maurice Williams navaja v opombah dela zgodovinarjev, ki so pisali o fašizmu in nacizmu in njunih usodnih posledicah za Slovence, vendar le redko in skopo povzema vse-bino in rezultate navedenih raziskav. V primeru Ljubljanske pokrajine oziroma fa-šizma pogrešamo navedbe eminentnih objav virov *Toneta Ferenc*a in navedbo raz-prav *Milice Kacin Wohinc*, v primeru domobranstva pa navedbo npr. študije *Borisa Mlakarja* in številnih drugih. Zaradi tega bi bilo smiselneje, da bi bil glavni naslov razprave drugi podnaslov. Po svoji osnovni usmeritvi, navajanju lastnih pričevanj gaulajterja, se avtor ravna tudi za vojni čas. Pogosto citira gaulajterjeve govore iz raznih dnevnikov, ki so bili vsi v službi vladajoče nacistične ideologije in s tem apologeti nacizma in nacističnih mogočnejšev ter daleč od objektivnega poročanja. To velja seveda tudi za list *Karawanken Bote*, ki je delno izhajal v slovenščini in na osnovi katerega bi bil avtor lahko najbolj ilustriral in relativiral odnos gaulajterja do Slovencev in ovrغل njegove številne povojne zapise in trditve, češ da je upošte-val Slovence in Hrvate v Operacijski coni Jadransko Primorje kot "narodnosti". Pu-

stimo ob strani štajerske Slovence, ki nikoli niso bili pod Rainerjevo neposredno oblastjo. Na to dejstvo, in z njim povezanimi številnimi vprašanji, avtor ne opozarja z nobeno besedo, tudi ne pri navajanju poveljnih pogovorov med Rainerjem in štajerskim gaulajterjem Siegfriedom Uiberreitherjem, ki sta jih vodila v skupnem zaporu in so jih angleški stražarji snemali. O okupacijskih ukrepih Uiberreitherja na Štajerskem je izdal posebno dokumentacijo *Stefan Karner*, ki je Williams ne upošteva. Ustavimo se le pri Slovencih na Koroškem, v Mežiški dolini in na Gorenjskem. Rainerjeva poveljna trditev, da je "Slovenecem" dopuščal "nekaj več" politične in kulturne avtonomije in da naj bi bil leta 1942 spremenil politiko svojih predhodnikov do Slovencev, ni realna in je potrebna korekture. Po prevzemu oblasti na Koroškem konec novembra in v začetku decembra 1941, je namreč sledil pregon koroških slovenskih družin aprila 1942; konec leta 1942 so skušale oblasti z obširnimi aretacijami zatreti odpor slovenskega prebivalstva na Koroškem. Sledila je sodna obravnava z znanimi in potem na Dunaju izvršenimi smrtnimi obsodbami. Z vsemi sredstvi so nacisti poskušali v naslednjih mesecih zatreti odpor na Koroškem, kar se pa ni posrečilo kljub veliki okrepitvi žandarmerijskih postaj in kljub številnim oboroženim formacijam. Tudi nimamo prav nobenih realnih podatkov, da bi bil Rainer po svojem prihodu na Koroško spremenil nasilno politiko do Slovencev v Mežiški dolini ali na Gorenjskem. Resnici na ljubo pa je treba povedati, da je v teh predelih z zavednim in politično, kulturno in gospodarsko vodilnim slovenskim prebivalstvom dosledno opravil že Franz Kutschera, Rainer pa je delo nadaljeval. Še večje nasilje in pregon še večjega obsega je po mnenju zgodovinarjev preprečil predvsem nadaljnji razvoj vojnih dogodkov. Gaulajter Friedrich Rainer je bil obveščen o vseh represalijah proti slovenskemu civilnemu prebivalstvu, o vseh korakih vermahta in drugih vojaških in policijskih formacij proti odpornikom. To zelo nazorno dokumentirajo redna poročila žandarmerijskih postaj in Rainerju podrejenih oblasti, ki jih je po razdelilniku virov sodeč dobival na svojo mizo. Po vojni se je izgovarjal, da za represalije ni vedel. Mnenje torej, da je po svojem prihodu na Koroško spremenil politiko do Slovencev, temelji na krhkih osnovah kot tudi zapis, da bi bil brutalne metode nasilja prepustil svojim številnim kolaborantom. Maurice Williams sicer ne pove, katere kolaborante ima sam in katere je imel v mislih Rainer, vendar iz izvajanj sledi, da pri tem misli tudi na Leona Rupnika in domobranke. Vendar nič ne kaže na to, da bi bil esesovski general Erwin Rösener kot njihov dejanski poveljnik kdaj koli spremenil svoje ravnanje s pripadniki slovenskega odpora in tudi Rainer se je zapisal popolnemu zatrtju odpora in glede metod ni bil izbirčen.

Ulfried Burz in Claudia Fräss-Ehrfeld sta ob predstavitvi knjige v Celovcu poudarila, da je razprava nastala na osnovi obširnega študija virov v raznih arhivih. To je prav gotovo res, vendar bi bilo želeti, da bi bil avtor relativiral na številnejših mestih verodostojnost virov in bolj upošteval obstoječo avstrijsko, italijansko in slovensko strokovno zgodovinsko literaturo. Glede "nacionalnih političnih vprašanj" in Rainerjeve primerjave uprave s časom avstro-ogrske monarhije sta to storila v svojem uvodu tako Burz in Fräss-Ehrfeld kot v tekstu avtor sam. Burz in Fräss-Ehrfeld govorita v tej zvezi o licemerstvu, Williams, kot navedeno, o dejanski in odločilni moči gaulajterjevih "svetovalcev". Tej svoji ugotovitvi avtor ne ostaja zvest, ko govori o tem, da je Rainer po "trdem kurzu" skušal z novimi metodami, z "mehkejšimi tehnikami - kot denarno pomočjo in pregovarjanjem" nadomestiti v

Operacijski coni Jadransko Primorje slovensko kulturo z nemško. Po prevzemu mesta vrhovnega komisarja Operacijske cone Jadransko Primorje pa naj bi bil pokazal administrativne in organizacijske sposobnosti in Williams meni: "Da bi upravljal mešano-etnično ozemlje po možnosti brez konflikta, je spremenil stil svojega vodenja: nacistični namestnik se je spremenil v posredovalca, ki je skušal prilagoditi svoj stil dela tistemu nekdanjih upraviteljev habsburške monarhije s tem, da so bili sprejeti v službo sodelavci - domačini". Kakšne politične miselnosti so ti sodelavci - domačini bili, Williams posebej ne pove. Na nevzdržnost takih trditev oziroma takega gledanja sem že opozoril. "Etnično mešano" pa ni bilo le ozemlje Operacijske cone Jadransko Primorje, bila je to Koroška sama z večinsko slovensko Mežiško dolino, Jezerskim in Gorenjsko. Tu o "mehkejših tehnikah" ni bilo nikdar nobenega sledu. Tu se je koroški gaulajter dosledno ravnal po navodilih svojega fiderja in njegovega notranjega ministra ter stremel s številnimi koroškimi funkcionarji in najožjimi sodelavci, med katerimi je bil tudi Alois Maier - Kaibitsch, za tem, da "naredi deželo spet nemško". Pri tem so ga ovirali Slovenci sleherne stopnje slovenske narodne zavesti.

V prvem delu razprave Maurice Williams govori med drugim o ključnih postajah Avstrije in dela avstrijskega prebivalstva na poti v nacionalni socializem. Avtor opisuje Rainerjevo šolsko in poklicno pot pravnika oziroma notarja ter spregovori o mestu in funkciji paravojaških formacij meščanskega tabora, ki so se pripravljale na obračun s proletarskim delom avstrijskega prebivalstva in ne na obrambo nekih domnevno ogroženih avstrijskih mej. Po brambovcu Karlu Fritzu je Rainer prišel v kontakt z nemškimi nacionalnimi krogi. Karl Fritz je domneval, da bo prišlo do ponovnega konflikta na južni meji, vendar Maurice Williams ne tematizira njene realne ogroženosti in tudi ne razmišlja o mestu Karla Fritza in Hansa Steinacherja, da omenim le dva Korošca, pri zgodnjem načrtovanju delitve slovenskega etničnega ozemlja v primeru "anšlusa" in širjenja nemškega imperializma na jugovzhod. Ta nevarnost je bila realna. Nacionalni socializem je imel po Williamsu na Koroškem, kjer je bila doma velikonemška in vsenemška miselnost, ugodna tla. Svojo moč in svoj vpliv je širil po legalnih organizacijah in društvih, kot so to bili med drugimi turnerji, nemški šulverajn in Koroška domovinska zveza s svojim celebriranjem vsakoletnih desetooktobrskih proslav. Avtor opisuje razne struje v nacionalsocialističnem gibanju v Avstriji in govori o mestu, ki ga je v njem zavzemal Friedrich Rainer. Svoje prve zasluge za nacizem si je Rainer zaslužil kot obveščevalec, nanj so kmalu postali pozorni drugi voditelji v Avstriji in tudi v rajhu. Velike preglavice so Rainerju povzročale rivalitete med vodilnimi, ki jih je zapazil v gibanju in razmišljal je o tem, kako bi utegnili biti bolj udarno in s tem uspešnejše. Po propadlem juliskem puču leta 1934 so oblasti Rainerja aretirale in nekaj časa je bil zaprt. Črtali so ga z liste kandidatov za notariat, kar ga je najbolj prizadelo. Vrhovni cilj gibanja je bil "anšlus", razhajanja so obstajala med nacisti le glede trenutka priključitve Avstrije. Avtor ne govori o tem, da so na Koroškem vsi novo izvoljeni deželni glavarji v svojih "nastopnih govorih" v deželnem zboru javno zagovarjali oziroma propagirali "anšlus". Šele po uvedbi diktature v nemškem rajhu so na primer socialni demokrati tozadeven pasus črtali iz svojega političnega programa. Nacisti so se po puču po prikriti nemški pomoči hitro reorganizirali, infiltrirali postopoma v politični sistem stanovske države in vzpostavili svoje mreže ilegalne eses, varnostne službe, tajnih odborov v avstrijski vojski in prek "nacionalnih referentov" dobili vpliv

na politično odločanje. Ta referat je na Koroškem vodil pisatelj Josef Friedrich Perkonig. V dnevih "anšlusa" so koroški nacisti izvedli "revolucionarni prevzem oblasti" in kot prvi javili na Dunaj popoln prevzem oblasti na Koroškem na ravni dežele in občin.

V drugem, za slovensko zgodovino pisje zanimivejšem poglavju sledimo delovanju Friedricha Rainerja najprej v funkciji gaulajterja v Salzburgu, nato pa na Koroškem. Že kot salzburški gaulajter je Rainer razvijal velike ambicije. Hotel je napraviti mesto za vodilno na kulturnem in intelektualnem področju v celotnem rajhu. Videl in našel je nasprotnika predvsem v rimskokatoliški cerkvi, ki jo je prizadel zlasti z razlastitvami, nadalje s tem, da je njene ustanove popolnoma izrinil iz vzgojnih in izobraževalnih procesov, ji vzel mladino in izpeljal strogo ločitev med Cerkvijo in politiko. Pri tem mu je koristil odločni antiklerikalizem, ki je bil prisoten na Koroškem v vseh nemških meščanskih strankah, razen seveda pri krščansko socialni, v vsej razsežnosti pa ga najdemo tudi pri koroški socialni demokraciji v času monarhije in v demokratičnem obdobju prve republike. Ta dejavnost Rainerja je pomembna in vredna posebne omembe, če pomislimo na poznejše zadržanje ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana, ki bi bil moral biti o Rainerju seveda natančno poučen. Koroško je Friedrich Rainer konec novembra 1941 prevzel z velikimi slovesnostmi in v kratkem času je obiskal vse najvažnejše kraje dežele in se mudil tudi na Gorenjskem. Glavno nalogo je videl v rešitvi "koroškega vprašanja". Dejanjsko je to pomenilo izginotje Slovencev na Koroškem. V tem osrednjem poglavju razprave naletimo na vrsto terminoloških nejasnosti, ki slonijo na Rainerjevih povojnih zapisih in ki jih avtor ni odpravil. Tako pogosto ni jasno, "katere" Slovence je imel Rainer v mislih, ko je za jugoslovanske oblasti pisal svoja pričevanja. Ali so to bili koroški Slovenci, Slovenci v Mežiški dolini in na Jezerkem, Slovenci na Gorenjskem ali pa pozneje Slovenci v Ljubljanski pokrajini. Nejasnosti obstajajo tudi glede geografskega poimenovanja Gorenjske. Avtor s "pričevalcem" govori enkrat o Južni Koroški v smislu Gorenjske, potem je s tem pojmom spet mišljen jezikovno mešan del avstrijske Koroške. Ta se pojavlja tudi kot južnovzhodna Koroška, spet drugič je govora o jezikovno mešanih predelih Avstrije. Razliko v nacistični retoriki dokumentirata tudi dve izjavi. Notranji minister Wilhelm Frick je gaulajterju Rainerju 16. decembra 1941 naročil, da "to deželo spet in popolnoma napravi nemško" in pri tem mislil na južnovzhodno Koroško in Gorenjsko, gaulajter sam pa je nekaj dni prej v Šentvidu ob Glini govoril o tem, da hoče "ljudi Južne Koroške spet pripeljati nazaj v nemški narod" in pri tem mislil na Gorenjce. Nekonsekventnost je opazna tudi pri poimenovanju funkcije gaulajterja Rainerja kar zadeva zasedena območja. Občina Jezersko domala ne igra vloge, Mežiška dolina postane del "stare-gaua".

Glavnega nasprotnika nacizma gaulajter Friedrich Rainer na Koroškem ni videl v Judih temveč v Slovanih, konkretno Slovencih. Stalno je govoril o nemškem kulturnem prostoru, o nemškem življenjskem prostoru. Položaj koroških Slovencev pred napadom rajha na Jugoslavijo prikazuje avtor na osnovi povsem problematičnih virov v pozitivnejši luči, čeprav je na primer prav za odločilno šolsko področje znano, da je bila utrkvistična šola z malimi izjemami ukinjena že v času stanovske države oziroma avstrijske inачe fašizma. Prebivalstvu Gorenjske nacistični režim tudi ni dopuščal "malenkostne politične dejavnosti", kot je zapisano. Politično dejavna je bila v namene nagle in popolne germanizacije prostora in ljudi le "Koroška

ljudska zveza" (Kärntner Volksbund), ki je bila pod popolnim vplivom nacističnih struktur. Kmalu pa so organizacijo nadomestile organizacije nacistične stranke in stranka sama. Friedrich Rainer je po Williamsu menil, da bo nemška zmaga "spametovala" tudi separatistične Slovence in jih pridobila končno za rajh. Po vojni se je Rainer izgovarjal, da ni vedel za nasilne represalije proti slovenskemu prebivalstvu in da je proti koncu leta 1942 spremenil nasilno germanizacijsko politiko. Kot vemo, te ni spremenil niti na Koroškem, kjer naj bi jo po 10. oktobru 1942 bistveno usmerjal nov znanstveni inštitut (Institut für Kärntner Landesforschung). Maier-Kaibitsch ga je po vojni obdolžil, da je bil spiritus rector aprilskega pregona koroških Slovencev. Z Odilom Globočnikom je leta 1943 razglabljal o možnosti pregona koroških Slovencev v okolico Lublina in o nadaljnjem pregonu koroških Slovencev je namignil v pogovoru tudi kapiteljskemu vikarju Andreasu Rohrachnerju. Po vojni ni hotel o tem nič vedeti, prav tako je zanikal nasilne represalije. "Standardne oblike" nasilnih represalij pa so na procesu potem potrdili njegovi ožji podrejeni kot Josef Vogt, Franz Hradetzky, Erwin Rösener in na svojem procesu tudi Alois Maier-Kaibitsch. Josef Vogt je naštel te oblike in govoril o masovnih aretacijah, strogem ravnanju z ujetniki, o jemanju talcev, eksekucijah in deportacijah preživelih družinskih članov ustreljenih, kolektivnih kaznih, deportacijah družin zaprtih in aktivnih partizanov v koncentracijska taborišča, nasilnih rekrutacijah delavcev, požigih vasi in streljanju civilistov. Vogt je kot priča rezimiral: noben nasilni ukrep na Gorenjskem ni mogel biti izvršen brez podpore in vednosti Rainerja. Gorenjce je Rainer oktobra 1942 vključil v sistem novačenja in delovne službe. Po lastnih besedah je germanizacijo hotel doseči z investicijami in namestitvami. Maurice Williams dodaja, da je v tem smislu dosegel nekaj uspehov in nekritično navaja ustanovitev kmetijske šole na Gorenjskem, novo ureditev potnih dovoljenj in gradnjo ljubljanskega predora. Z nobeno besedo ne omenja prvotni in trajajoči roparski pohod nacizma, ki ga dokumentira med drugim ukinitev slovenskih blagovnih in denarnih zadrug, ki jih je "prevzela" Koroška zadružna zveza, ukinitev vrste mestnih denarnih zavodov, ki so "prišli" pod znano dunajsko banko, sistematično ropanje premoženja deportiranih Slovencev in še bi lahko naštevali. Pri gradnji ljubljanskega predora bi pričakovali vsaj v opombi pojasnila, kdo ga je gradil. Dejstvo je, in to registrira tudi avtor, da nemške zmage ni bilo, da Rainer ni uspel ne z nasilno germanizacijo in tudi ne z "mehkimi tehnikami" in da se je vse končalo z zmago zavezniških sil in s tem tudi partizanov.

Čeprav Maurice Williams pri opisu položaja in vloge Cerkve v Ljubljanski pokrajini sledi pričevanjem Friedricha Rainerja in vplete v razmišljanja tudi zasliševanja drugih eksponentov nacizma, je treba le opozoriti na zelo skope, kratke in karakteristične ocene avtorja samega. Kot vrhovni komisar Operacijske cone Jadransko Primorje se je Rainer septembra 1943 srečal s škofom Gregorijem Rožmanom in Leonom Rupnikom. Glede na položaj župnij na Gorenjskem, torej v ljubljanski škofiji, predvsem pa dejstvu, da so bili od tam pregnani domala vsi duhovniki, in poznanega antiklerikalizma Rainerja, lahko le ugibamo, zakaj je Rožman nacističnega veljaka sploh sprejel. Rainer je po lastnih pričevanjih obljubljal konservativnim krogom delno avtonomijo in celo namignil, da misli na združitev Ljubljanske pokrajine z Gorenjsko, torej neko vrsto obnove Kranjske. Obenem je govoril o "nerazveseljivem času italijanske okupacije" in namignil na nevarnost komunizma, s čimer je želel nagovoriti cerkvene kroge. Ob teh povojnih pričevanjih se je seveda

treba vprašati, v čem je bila nemška okupacijska politika milejša od italijanske, ali pa je Rainer že tedaj računal s pozabljivostjo prizadetih ljudi v Ljubljanski pokrajini in tudi s tem, da se ljudje bojijo komunizma. Maurice Williams z enim samim stavkom označuje to sodelovanje: "Kar je sledilo, je bilo zelo nenavadno za Tretji rajh. Rimsko-katoliška cerkev in nacistična država sta sodelovali na območju, kjer je vladal Rainer." Rainer sam pa je po vojni pričeval, da je bilo to edino območje nacistične Velike Nemčije, kjer sta obe instituciji sklenili namembno alianso. Seveda so zanimiva tudi nadaljnja razmišljanja Rainerja v tej zadevi, vendar so v slovenski zgodovinski literaturi pretežno že znana. Rupnika in domobrance je pridobil za boj proti partizanom in Rösener je bil njihov poveljnik. Z zaprisego domobrancev 20. aprila 1944 in 30. januarja 1945 se avtor vsebinsko ne ukvarja. V opombi pa le opominja, da sta potekali v dnevih nabitih s simboliko. Govori o "bizarni situaciji" in pravi, da je 20. aprila 1944 škof Rožman maševal, kar da je bilo v očigled navzočnosti vse regionalne elite eses nekaj povsem nenavnega in spet navaja Rainerjeva pričevanja, ki je potrdil, da je to bilo "nekaj, kar se nikjer drugje ni zgodilo, ne v Nemčiji in ne v zasedenih deželah." Rainer je v svojih pričevanjih, po besedah avtorja, še hladno dostavil, da "se je moral zdeti dogodek rajhovskemu vodji Himmlerju precej nenavaden". Gaulajterja, Rupnika in škofa je družil zlasti boj proti partizanom oziroma komunistom in Osvobodilni fronti, ki so jo vsi enačili s komunizmom. Rainerju pa je po lastnih ocenah uspelo, da je funkcionaliziral strah pred komunizmom v svoje namene in vse podredil.

Kratko se ustavimo še pri opisu Rainerjevega delovanja na kulturnem področju, ko je bil vrhovni komisar v Operacijski coni Jadransko Primorje. Globlje se v problematiko ne mislimo spuščati, temveč predvsem opozoriti na vse preveč nekritično povzemanje Rainerjevih povojnih pričevanj oziroma nekomentiranem povzemanju njegovih izvajanj. Rainer sam tako rekoč govori o ustanavljanju raznih kulturnih društev in skupin, o društvih za Slovence, Italijane in Furlane, o radijskih oddajah v slovenščini, italijanščini, furlanščini in nemščini, o avtonomiji tržaške univerze, o muzejih, arhivih, gledališčih, orkestrih, o zaščiti starin itd. Človek bi po takem pozitivnem povzemanju in naštevanju sodil, da je na tem območju vladala, z današnjimi besedami povedano, prava kulturna razgibanost, multikulturnost. Temu seveda ni bilo tako. Analize naropanih knjig, ki jih je nedavno tega opravila Avstrijska nacionalna knjižnica in potem prezentirala tudi v obliki posebne in srhljive razstave (*Murray G. Hall et al., izd., Geraubte Bücher. Die Österreichische Nationalbibliothek stellt sich ihrer NS-Vergangenheit. Wien: Österreichische Nationalbibliothek, 2004*; v Operacijski coni Jadransko Primorje je rop knjig in kulturnih dobrin po nalogu Rainerja izvajal koroški konzervator Walter Frodl, ki po vojni o tem svojem delu ni hotel nič več vedeti), dokumentirajo ravno obratna dejanja. Po prevzemu oblasti so posebni nacistični pooblaščenци organizirali pravi roparski pohod na knjižnice v Operacijski coni in si prisvojili vse, kar so ocenili kot ohranitve vredno, drugo pa je šlo na grmade. Glede umetnin in antikvitet, katerih ropanje da naj bi bil Rainer prekinil oziroma ustavil, pa vemo, kako vprašanje bremeni odnose med Italijo in nasledstvenimi državami Jugoslavije. Sicer pa tudi Maurice Williams le odstavek dva za tem ugotavlja, da Rainerjevim izvajanjem najpogosteje primanjkuje sleherni samokritični pristop. Vsem povojnim lastnim "pričevanjem" navkljub je Rainer totalno obvladoval Operacijsko cono Jadransko Primorje in ni dopuščal najmanjšega dvoma glede nemške nadrejenosti, o nekih "mehkih oblikah" germani-

zacije tudi v teh predelih ni bilo govora, vsako obliko odpora je skušal zadušiti z nasilnimi metodami. V tej zvezi bi opozoril tudi na delno zelo motečo rabo pojmov. Ilustriral bi rad to na dveh, treh primerih: tako se v primeru škofa Rožmana govori o "škofu Slovenije", o "vrhovnem cerkvenem dostojanstveniku dežele" in ponovno o "Sloveniji", ki je seveda ni bilo, kot ni bilo "Kranjske".

Ko se je bližal konec Tretjega rajha, je Friedrich Rainer začel utrjevati meje in vztrajal takorekoč do zadnjih dni na svojem položaju. Zanimive so paralele predaje oblasti v Ljubljanski pokrajini in v starem gauu Koroška. Gaulajter sam oblasti ni predal kakim demokratom. V primeru Ljubljanske pokrajine in Gorenjske je predaja potekala preko esesovskega generala Erwina Rösenerja na Leona Rupnika, ki je nemudoma nastopil pot v begunstvo v Millstatt na Koroškem, oziroma na Narodni odbor za Slovenijo. V primeru Koroške je akt potekal po administrativnem šefu, prav tako prepričanem nacistu Meinradu Natmešniku in šele ta je "oblast" predal izbranim zastopnikom predvojnih demokratičnih strank, med katerimi ni bilo komunistov. Rainer je še do zadnjega upal, da bo mogoča enostranska kapitulacija in da bodo nemške enote na strani zahodnih zaveznikov nadaljevale boj proti Sovjetom. Zato je bil za odpor do zadnjega proti njim in proti Titovi Jugoslaviji. Tik pred prihodom angleških vojaških sil v Celovec je nekoč mogočni Rainer izginil iz Celovca in postal z nekaterimi drugimi skrivač na planinah zgornje Koroške, dokler ga niso izsledili Angleži in zaprli. Prek številnih zaporov je potem pristal v Nürnbergu oziroma v Dachauu, odkoder je bil februarja 1947 izročen jugoslovanskim oblastem. Friedrich Rainer se je na procesu v Ljubljani zagovarjal tako kot domala vsi vojni zločinci - izgovarjal se je, da je "izpolnjeval povelja, ukaze in navodila nadrejenih", da "je opravljal svoje dolžnosti". Ni bil prav nič samokritičen in uvideven, skratka, imel se je za nedolžnega. Zanimivo je, da tudi Maurice Williams govori o spektakularnem procesu (Schauprozess), v nemški terminologiji bolj v smislu "montiranega" procesa in tako sledi Alfredu Elsteju in drugim avtorjem (*Alfred Elste et al., Österreich auf der Anklagebank. Anatomie eines politischen Schauprozesses im kommunistischen Slowenien. Celovec: Mohorjeva, 2000 / Nacistična Avstrija na zatožni klopi : avtonomija političnega spektakularnega procesa v komunistični Sloveniji. Celovec, Ljubljana, Dunaj; Mohorjeva, 2002*). Pojma ne definira. V nemški strokovni literaturi običajno razumemo pod tem pojmom "montiran proces" v smislu procesov v Sovjetski zvezi pod vlado Stalina. Za tako poimenovanje pa procesu primanjkuje bistvena komponenta - namreč montirana obtožnica. Gaulajter Friedrich Rainer pa se je v Ljubljani moral zagovarjati za izvršene vojne zločine, za katere je bil odgovoren. Proces je potekal javno, s čimer pa ne zasluži imenovane karakterizacije.

Politična biografija temelječa na lastnih pričevanjih je težko branje, ker vse preveč sledi Rainerjevi povojni interpretaciji nacizma. Avtor te interpretacije na več mestih sicer zelo skopo korigira. Mestoma pa naravnost ignorira obstoječe zgodovinarje, ki prikazuje Rainerja in čas njegovega vladanja, ki je bil poln nasilja, v drugi luči. Razprava se včasih močno približuje popolnoma nekritični avtobiografiji.

Gabriela Stieber, Consolidated Intelligence Reports. Psychological Warfare Branch Military Government Kärnten 1945 bis April 1946. Eine Quellenedition zur Geschichte der britischen Besatzungszeit in Kärnten. Klagenfurt, Verlag des Kärntner Landesarchivs, 2005 (Das Kärntner Landesarchiv 32), 456 strani.

Gabriela Stieber, Die Briten als Besatzungsmacht in Kärnten 1945-1955. Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchivs, 2005, 396 strani.

Ob priložnosti avstrijskega leta spominjanja 1945-1995 (konec 2. svetovne vojne, podpis avstrijske državne pogodbe, pristop Avstrije k Evropski uniji) je Gabriela Stieber objavila v Založbi Koroškega deželnega arhiva razpravo o britanski zasedbeni oblasti na Koroškem (1945-1955) in jo dopolnila še z izdajo ustreznih virov za čas od maja 1945 do aprila 1946. Znanstvena obdelava te tematike je bila že zdavnaj potrebna. Tako so na primer že pred desetimi leti bile objavljene analize zasedbenega časa za zvezne dežele Tirolsko/Predarlško (Klaus Eisterer), Gornjo Avstrijo (Kurt Tweraser) in tudi za (avstrijsko) Štajersko (Siegfried Beer, izd.), ki vse v veliki meri vključujejo vire vsakokratne zasedbene sile.

V dosedanjih publikacijah, ki obravnavajo povojni čas na Koroškem, britanska zasedbena politika (z izjemo Roberta Knighta, pa tudi Augusta Walzla oziroma v zadnjih mesecih poročila Avstrijske komisije zgodovinarjev) domala ni predmet razmišljanj. (Projekt o koroških Slovencih 1945-1955, ki ga je izvedel Avguštin Malle v sodelovanju z Brigitte Entner, žal še ni objavljen). To dejstvo preseneča, ker prav publikacije, ki govorijo o koncu vojne in o povojnem času, opozarjajo na vlogo Britancev v mejnem vprašanju. Posebno mesto ima v njih seveda opis t.i. "tekme" britanske in jugoslovanske vojske 8. maja 1945 za zasedbo Celovca oziroma Koroške. Zanimanje za nadaljnje aktivnosti Britancev pa popusti v trenutku, ko postane britanska pozicija nesporna in ko zapustijo Koroško jugoslovanske enote.

Gabriela Stieber se je že pri svojem delu o begunskih taboriščih na Koroškem in na avstrijskem Štajerskem po 1945 (objavljeno 1999) začela intenzivneje ukvarjati z britansko vojaško vlado na Koroškem in z arhivalijami, ki jih hrani predvsem The National Archives (prej Public Record Office = PRO) v Londonu. Sledil je projekt o Britancih kot zasedbeni sili na Koroškem, ki ga je financiral avstrijski Sklad za pospeševanje znanstvenih raziskav. Dopolnjeni in predelani rezultati tega projekta so sedaj dostopni kot publikacija. Obenem je Stieberjeva objavila edicijo virov, ki so pomembni za ta čas.

"Consolidated Intelligence Reports" (= CIR) so zbirna poročila, zbrana in sestavljena s strani Psychological Warfare Branch - British Units/Austria. Osnova za te CIR so bila tedenska pisna poročila posameznih častnikov o situaciji na njihovem konkretnem službenem področju. Naslovniki "Consolidated Intelligence Reports", ki so nastala na opisan način, so med drugimi bili: v Avstriji stacionirane divizije, poveljstva British Troops for Austria, britanska vojaška vlada v Avstriji, britanski zastopniki pri zavezniški komisiji, pa tudi britanski Foreign Office v Londonu. Tudi poveljstvo sil Združenih držav v Avstriji je dobivalo kopijo. Ta poročila so bila pomemben informacijski vir pri tekočih odločitvah. Prva poročila so imela do začetka julija 1945 ime "Austria Report" in so zadevala izključno Koroško. Šele sosedno s Prvo kontrolno pogodbo (4. julija 1945) in popolnim prevzemom Štajerske

(24. julija 1945) so nastala "Consolidated Intelligence Reports", ki so presegala Koroško in vključevala tudi Štajersko in Dunaj. Do 21. aprila 1946 je nastalo vsega 49 poročil, 46 jih je objavljenih v ediciji virov Gabriele Stieberjeve.

Poročila sama so standardizirana in zajemajo v delih, ki govorijo o Koroški, na prvem mestu običajno izčrpno poročilo o dogodkih in težnjah v vrstah koroških Slovencev, sledijo poročila o denacifikaciji in odprtih mejnih vprašanjih. Natančno so nadalje opisane in preverjene politične stranke in mladinske organizacije, reakcijam prebivalstva na razne ukrepe posvečajo posebno pozornost. Poleg političnih so poročevalci opisali tudi gospodarske in socialne razmere v deželi. Večini poročil so priložene priloge kot na primer programi strank ali spomenice in tudi analize o gospodarskem položaju.

Kakorkoli razveseljiva in važna ta edicija virov za nadaljnje raziskave o koroški povojni zgodovini že je, ima le eno odločilno pomanjkljivost. Manjkata obširen uvod in kritična obravnava virov. Tako na primer manjka izrecno opozorilo, da v ediciji objavljeni viri niso integralni, temveč da so objavljeni le tisti deli, ki zadevajo Koroško. Nadalje manjka, in to je mnogo huje, razmišljanje o poročilih, skratka njihova kritična obravnava. Naj navedem primer: V CIR najdemo rubriko z naslovom "Rumours", v kateri poročevalci obravnavajo govorice, ki so krožile med prebivalstvom. Pa tudi v "serioznih" delih poročil najdemo vedno spet govorice, ki so jih častniki zbrali in jih deloma ocenili kot resnico, dejstvo. Stieberjeva natančneje ne pove, kako so posamezna poročila nastala, oziroma pod kakšnimi pogoji so britanski častniki prišli do svojih informacij. Važno vlogo so pri tem imeli informatorji in - zaradi jezikovnih pregrad - predvsem prevajalci. Ti so informacije lahko izločevali in jim pripisovali različno težo. Ob tem Stieberjeva sama citira v drugi od nje objavljeni knjigi izjavo tedanjega varnostnega direktorja za Koroško, polkovnika Stossierja, iz januarja 1946 (str. 329). Stossier je v njej kritiziral dejstvo, da so bili številni ljudje, s katerimi so Britanci imeli družabne stike, bivši nacionalsocialisti, podobno da je bilo z mnogimi prevajalci, ki so jih zaposlovali Britanci. Te osebe so posredovale Britancem čisto svojstveno gledanje na probleme, s katerimi je bila soočena dežela - eden bistvenih problemov je bila nova ureditev sožitja med obema etničnima skupinama na Koroškem.

Kako pomembno je upoštevanje teh okoliščin (in številnih drugih) pri vrednotenju virov britanske vojaške vlade, dokumentirajo med drugim dogajanja okoli Geralda Sharpa. Gerald Sharp je bil vodja "Information Services Zone Unit" in v tej funkciji tudi glavni odgovorni za izdajanje "Koroške kronike". Sharp je gojil zasebne stike s slovenskimi begunci in koroškimi Slovenci, predvsem krščanske orientacije. V prvi (uničeni oz. s strani Britancev umaknjeni) izdaji Albuma Koroške pa je našel tudi besede priznanja in občudovanja za oborožen odpor koroških Slovencev in slovenskega naroda sploh. Na osnovi številnih osebnih pogovorov si je ustvaril bolj diferencirano gledanje o "slovenskem problemu", ki se je močno razlikovalo od onega vojaške vlade na Koroškem. Čeprav ni bil prijatelj Osvobodilne fronte, ni dvomil, da si je OF osvojila med slovensko govorečim prebivalstvom priznanje in podporo. Zato je kritiziral odnos britanske vojaške vlade in koroške deželne vlade, ki sta zankavali to podporo. Britanske oblasti na Koroškem so Sharpu nato očitale preveliko pristranskost in ga konec leta 1947 odpustile. Njegova poročila o slovenskem vprašanju pa pričajo o nekem distanciranem kritičnem interesu in se v marsičem razlikujejo v oceni od večjega števila britanskih poročil o slovenski problematiki.

Manjkajoče kritično vrednotenje tega fonda virov je tem bolj nerazumljivo, ker Stieberjeva v knjigi *"Britanci kot zasedbena sila na Koroškem 1945-1955"* spet in spet opozarja na nedoslednosti, ne da bi jih analizirala in interpretirala v imenovani knjigi ali v ediciji virov.

Monografija *"Britanci kot zasedbena sila na Koroškem 1945-1955"* je, kot omenjeno, publiciran rezultat projekta, financiranega s strani Sklada za znanstvene raziskave. Stieberjeva v uvodu knjige opozarja, da njeno delo temelji v večji meri na britanskem arhivskem materialu in obenem navaja tiste fonde PRO, ki so relevantni za koroško povojno zgodovino. V znanstvenem aparatu (seznamu virov) samem pogrešamo eksplicitno navajanje provenience virov. To tembolj začudi, ker Stieberjeva uporablja tudi gradivo Avstrijskega državnega arhiva. Seznam literature sam pa je spet strukturiran, obsežen in upošteva tudi najnovejše publikacije o povojnem času in času zasedbe. Uporabo monografije kot edicijo virov olajšuje obsežen indeks osebnih in krajevnih imen. Besedilo poživljajo reprodukcije in obsežna raba slikovnega materiala. Večji del uporabljenega slikovnega materiala je iz Koroškega deželnega arhiva, reprodukcije pa so iz fondov PRO.

Kratko o vsebini publikacije. V prvem poglavju Stieberjeva opisuje strukturo britanske vojaške vlade in njeno preoblikovanje v *"Civil Liaison"*, v drugem poglavju razpravlja o vojaškem in političnem položaju na Koroškem neposredno po končani vojni do Prve kontrolne pogodbe. Tretje in najboljširnejše poglavje naslavlja s *"Kontrola in nadzorovanje javnega življenja"*. V njem obravnava najrazličnejša področja: obnovo političnih strank in organizacij na Koroškem pred novembrskimi volitvami (25. 11.), problem vojnih ujetnikov, Displaced Persons in begunce, varnostnopolitična vprašanja, denacifikacijo, obnovo sodstva, gospodarsko infrastrukturo, šolstvo, oskrbo in prehrano prebivalstva, zdravstvo in socialo ter kulturo. V četrtem poglavju razčlenjuje in obravnava odnos Britancev do koroških Slovencev. V zadnjem poglavju končno Stieberjeva opisuje vsakdan v času zasedbe, ki je potekal nekako med prepovedjo fraternizacije, rekviriranjem in končno legalnim bratnjem. Kot dodatek objavlja štiri dokumente: poročilo Martina Herza o političnih razmerah na Koroškem iz julija 1948; poročilo o repatriaciji sovjetskih državljanov iz maja 1945; seznam funkcionarjev OZNE iz aprila 1946 in refleksije Sira Geoffreya Wallingerja o koncu zasedbenega časa iz decembra 1955.

Časovno težišče Stieberjeve je prvo leto zasedbe oziroma čas do sklepa Druge kontrolne pogodbe (junija 1946). To utemeljuje v uvodu predvsem s situacijo, s katero je bila soočena na osnovi virov. Medtem ko je prvo zasedbeno leto v Public Record Office obsežno dokumentirano, so fondi za naslednja leta vedno redkejši. Tako postavitev časovnega težišča kot tudi vsebinska razčlenitev dopuščata domnevo, da imamo pri imenovani knjigi bolj opravka z nekakšnim povzetkom relevantnih virov v fondih PRO kot pa z analizo britanske zasedbene politike. Domnevo potrjujejo dolgi citati (v originalu), ki venomer prekinjajo tekst. Ta tehnika pisanja bi bila lahko povsem legitimna, če bi jo bila avtorica v uvodu kot tako tudi definirala. Včasih je kar težko razločevati med čistim navajanjem dokumentov - in s tem gledanjem nastopajočih britanskih akterjev - in interpretacijami Stieberjeve oziroma drugih avtorjev, na katere se sklicuje. Občasno enostavno prevzame tudi (napačne) razlage Britancev ali pa avtorjev, ki so razpravljali o snovi. Tako na primer zaznava francoske preživele koncentracijskega taborišča na Ljubelju kot francoske vojne ujetnike (str. 50). Problematično to postane, če avtorica, ko skuša in-

terpretirati vire, prevzema besednjak iz hladne vojne in deloma celo gledanja avtorjev, ki mejijo na revizionizem. Tak primer najdemo pri opisu dogajanj na libuškem polju (avtorica govori o pliberškem) maja 1945 oziroma izročitvi Hrvatov, Srbov in Slovencev s strani britanske armade Jugoslaviji (in Kozakov Sovjetski zvezi) (str. 54-56). Bralec se lahko sprašuje, zakaj atributi "sovražni Titu" oziroma "protikomunistični" služijo kot utemeljitev za preganjanje Hrvatov in Slovencev s strani povojne Jugoslavije, ne navaja pa se njihova poprejšnja kolaboracija z Nemci oziroma njihova afiniteta do fašizma (str. 57).

Na drugi strani Stieberjeva spet ugovarja v številnih primerih tako imenovanemu koroškemu "mainstreamu" in razkriva nekaj mitov. Tako na primer pravi, da je iniciativa za etabliranje in uveljavitev dvojezičnega pouka na dvojezičnem ozemlju povsem jasno izhajala s strani provizorične koroške deželne vlade (str. 304-306) in da ta šolska oblika ni bila, kot se to pogosto trdi, izsiljena s strani Britancev.

Kljub izraženi kritiki knjiga nudi brez dvoma zanimivo branje, ki vedeželnemu bralcu ponuja vrsto novih pogledov na povojni čas in ga obenem vzpodbuja k nadaljnjim razmišljanjem.

Brigitte Entner

Hellwig Valentin, Der Sonderfall. Kärntner Zeitgeschichte 1918-2004. Hermagors, Klagenfurt = Mohorjeva založba, Celovec 2005, 358 strani (ilustrirano).

Po številnih razpravah in obsežni monografiji (Nationalismus oder Internationalismus? Arbeiterschaft und nationale Frage mit besonderer Berücksichtigung Kärntens 1918-1934. Celovec: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 2000, 480 strani), v katerih je obravnaval predvsem zgodovino delavstva, socialne demokracije in dogajanj v letih 1918 do 1920, je Hellwig Valentin pri Mohorjevi založbi v Celovcu izdal novejšo zgodovino Koroške. Namenja jo širšemu krogu za zgodovino zainteresiranih bralcev. V tekstu ne navaja opomb, ki so sicer običajne v znanstvenih objavah, pač pa na koncu nudi obširen seznam strokovne literature. Med navedbami manjka nekaj monografij in razprav, ki bi avtorja pri tej novi razpravi lahko "obvarovale" nekaterih napačnih sklepov. Navaja tudi arhive, ki hranijo vire o koroški zgodovini, prav tako tiskane vire in tisk, kar vse je uporabljal pri pisanju obsežne in s številnimi fotografijami opremljene knjige. Hellwig Valentin, ki se je habilitiral na graški univerzi in tam poleg svoje službe pri koroški deželni vladi tudi predava, se gotovo uvršča med dobre poznavalce novejše koroške zgodovine.

Avtor se ne omejuje na politično zgodovino. V posebnih podpoglavjih vključuje veliko informacij s področja gospodarskega razvoja dežele in s tem socialnega prestrukturiranja njenega prebivalstva iz prevladujočega agrarnega v razvejano in modernizirano postindustrijsko družbo. Poleg tega najdemo osnovne informacije o kulturnem dogajanju, o športu in Cerkvi. Knjiga je razdeljena na tri časovna obdobja, ki jih razčlenjujejo številni podnaslovi. Poglavlja imajo enotno strukturo z različnimi poudarki v posameznih obdobjih. Obširno je prikazan politični razvoj z veliko pozornostjo na "koroškem vprašanju", sledi opis gospodarskega in socialnega razvoja, poglavja pa zaključuje s prerezom dogajanja na literarnem, umetnostnem,

cerkvenem in športnem področju. V bistvu se avtor te razdelitve drži tudi v drugem poglavju, ki zajema čas nacistične diktature. Seveda pa tukaj o nekem razvejanem in strankarskem življenju ni govora. Prisila pa je segala tudi na gospodarsko področje in ljudje vklenjala v ozke okvire tudi na drugih sektorjih.

V uvodu Valentin našteva fenomene, zaradi katerih meni, da je Koroška "izjemen primer". Verjetno bi našli za vsako avstrijsko zvezno deželo podobne izjemne kriterije. V celoti Koroška daje sliko povsem navadne province, če izvzamemo tako imenovano "koroško vprašanje", torej prisotnost slovenske etnične skupine v deželi. Med posebnostmi avtor v uvodu ne omenja "zunanjepolitičnih ambicij" nekaterih povojnih političnih akterjev na Koroškem, čeprav potem o njih precej obsežno piše. Podobne ambicije so občasno razvijali tudi politični funkcionarji drugih zveznih dežel. Inovativnost koroških je bila ta, da so pri tem prvotno sodelovali koroški Slovenci - lahko bi celo trdili, da so bili njihovi soinicijatorji - in da so uspešne oblike sodelovanja potekale med različnimi družbenimi sistemi. V prvi polovici petdesetih let 20. stoletja so vidna celo prizadevanja, da bi s pomočjo koroških Slovencev pridobili slovensko oziroma jugoslovansko Socialistično zvezo delovnega ljudstva za tesnejše politično sodelovanje. Vendar so viri, ki bi bolje osvetlili te poskuse in reakcije nagovorjenih, nedostopni.

Pri opisu gospodarskega in socialnega razvoja dežele bo tudi zgodovinsko zainteresiran bralec ob obilici podatkov kmalu obupal. Ta podpoglavja spominjajo na statistične letopise. Na tem mestu bi bilo bolje, če bi bil avtor ponudil diagrame, tabele in statistike. Na drugi strani pa so zelo zanimive primerjave z ekonomskim razvojem države predvsem po letu 1945, ki govorijo o zaostajanju dežele, čeprav je napravila velik razvoj. Druge avstrijske zvezne dežele so bile glede gospodarskega razvoja še uspešnejše. Gospodarske značilnosti v letih po prvi vojni vse do "anšlusa" so predvsem porast brezposelnosti, propad večjih in velikih industrijskih podjetij s področja rudarstva in železopredelovalne industrije. Za še vselej prevladujoče kmečko prebivalstvo pa je bil usoden postopni propad lesne industrije in žagarstva, ki pa je imelo bolj značilnosti obrti. Tudi tujski promet je zaostajal in z znanimi ukrepi nemškega rajha leta 1934 domala popolnoma zamrl. Država je skušala z različnimi potezami poživiti gospodarstvo. Med temi je bila gradnja ceste čez Visoke Ture. V času nacistične diktature je bilo gospodarstvo popolnoma pod kuratelo vojnih naporov. Tudi gradnja prvih dravskih elektrarn je potekala v tem smislu.

Hellwig Valentin pod pojmom "koroško vprašanje" variira, subsumira različna dogajanja. Ne uporablja ga v smislu slovenskega zgodovinopisja, ki ga povezuje s politično orientacijo slovensko govorečega dela koroškega prebivalstva in ki ga ne "transplantira" v čase pred letom 1848.

Avtor ponuja zanimiva razmišljanja o odnosu socialne demokracije do koroških Slovencev. Prvi so se uspešno borili za družbeno in politično emancipacijo vse do "prevzema" oblasti, drugi so pri svojih prizadevanjih za nacionalno emancipacijo vse premalo upoštevali, da jo je mogoče doseči le s pomočjo družbene in socialne.

V delu Hellwiga Valentina najdemo nekaj preseženih trditev, ki se nanašajo na preteklost koroških Slovencev. Omenim naj ponovno trditev, da je slovensko narodno gibanje bilo vnešeno v deželo od zunaj (že *Josip Apih* je v 19. stoletju opozoril na koroški delež pri snovanju slovenskega narodnega programa, v zadnjih letih o tem ni pisal le *Janko Pleterški* temveč tudi *Stane Granda* in izšel je zbornik o Matiju Majerju-Ziljskemu in še bi lahko naštevali), da je slovenski zastopnik v okviru

pogajanj za kulturno avtonomijo odklonil vpis v kataster - Slovenci so se temu sicer dolgo upirali, potem pa na tako zahtevo pristali. Nadaljnji tak problem je odnos dela slovenskega vodstva do stanovske države. Drži, da so bili nekateri narodni voditelji navdušeni nad ideološkim sozvočjem z režimom, potem pa tudi temeljito razočarani, ker niso nič dosegli in se je položaj koroških Slovencev poslabšal, kar je zelo nazorno nakazal leta 1937 že *Valentin Podgorc* (*Die Kärntner Slowenen in Vergangenheit und Gegenwart. Grundsätzliches zur Minderheitenfrage*), kronska priča dobrega odnosa koroških Slovencev do režima, v zadnji konsekvenci pa tudi najostrejši njegov kritik. Duhovniki so med koroškimi Slovenci dejansko bili vsestransko delavni, vendar avtor njihovo vlogo mestoma precenjuje, predvsem pa je treba ta angažma duhovščine postaviti v širši okvir katoliškega in pozneje krščanskosocialnega gibanja v Avstriji in s tem permanentne akomodacije političnega katolicizma. Slovenski duhovniki v tem pogledu niso bili nekaj izjemnega, temveč del sistema. Tudi duhovniki iz vrst večinskega prebivalstva so bili družbeno aktivni. Vsi skupaj pa predvsem na željo in do konca leta 1933 z dovoljenjem vodstva Cerkve v Avstriji, ki je branila in hotela ohraniti svoje družbene pozicije. Kakšno vlogo je Cerkev pri tem pripisovala jeziku, je drugo vprašanje. Koroški Slovenci so se v drugi polovici 19. stoletja politično poskušali organizirati na dveh ideoloških osnovah. Konservativni del je poskušal najti na osnovi katoliške orientacije vse do leta 1890 skupno platformo s katoliško orientiranim nemškim prebivalstvom, del slovenskega prebivalstva pa se je skušal po taborih organizirati na nacionalni, slovensko narodni osnovi. V politični borbi socialni demokrati nikakor niso bili edini, ki bi bili uporabljali pri svojih agitacijah in svojem delu slovenščino, kot to meni Valentin. To so počenjali vsi drugi - tudi najbolj nemško nacionalni in leta 1938 tudi nacisti (prevod izjave avstrijskih škofov glede glasovanja 10. aprila 1938 v slovenščino). Politično organiziranje prebivalstva po družtvih v začetku sedemdesetih let 19. stoletja mimo deloma celo deklarirane enakopravnosti rabe slovenščine na južnem Koroškem sploh ni moglo potekati. Stranke so izdajale svoje letake in drug agitacijski material v slovenščini, kar so praticirale še po drugi svetovni vojni. To dokazujejo primeri tako pri ljudski kot socialistični stranki, da o komunistični niti ne govorimo. Posamezni, tudi od slovensko govorečega prebivalstva cenjeni socialdemokratski funkcionarji Prve (Simon Gaggli) in Druge avstrijske republike (Ferdinand Wedenig) so slovenščino stalno uporabljali.

Ugotovitev, da so bili Korošci "republikanci prve ure", je relativna. Po zlomu monarhije to ni bila posebna odlika. Glede plebiscita leta 1920 avtor meni, da je bil rezultat diplomatskih prizadevanj in mejnih bojev. Zanimive so avtorjeve strnjene misli o mestu in vlogi koroške socialne demokracije v prelomnem času vse do propada demokratičnega sistema v Avstriji leta 1934 (1933) in navezave po drugi vojni na usmeritev stranke v nacionalnem vprašanju na osnovna izhodišča Prve avstrijske republike. Pravi, da je Volkswehr nosila glavno težo bojev in da navdušenje koroškega prebivalstva, da bi aktivno sodelovalo v bojih, ni bilo posebej izrazito. Dediščine pa so se potem po Valentinu polastile meščanske stranke in Heimatschutz, ki je v prvih poplebiscitnih letih teroriziral zlasti koroške Slovence in njihova zborovanja ter prireditve, kmalu pa svojo "dejavnost" razširil še na socialne demokrate. Ti so bili potem le še neke vrste lišp ob oktobrskih prireditvah, dokler se od njih niso za nekaj let ločili, potem pa leta 1930 - ob desetletnici plebiscita - v enem samem zamahu vse nadomestili, kot ugotavlja avtor. V spominski prireditvi

leta 1930 vidi osnovni vzorec za vse jubilejne prireditve ob 10. oktobru v naslednjih desetletjih. Nemškonacionalni in meščanski tabor si je znal uspeh plebiscita prilastiti. Valentin tematizira tudi slovesne obljube slovenskemu prebivalstvu z dne 28. septembra 1920, ne omenja pa, da se je dežela glede njih zavezala tudi pred mednarodno zavezniško plebiscitno komisijo in jih pozneje (konkretno leta 1930) verbalno obnovila. Enoten nastop meščanskih strank na deželnozborskih volitvah leta 1923 Valentin ocenjuje, v primerjavi s celotno državo, kot zakasneli "meščanski blok". V oceni hajmatbunda se ne razlikuje od drugih kritičnih zgodovinarjev.

Glede formiranja strank poseže avtor v devetnajsto stoletje in prepričljivo prikazuje kriterije, ki so za stalno vplivali na povezovanje in sodelovanje nemških nacionalnih strank in socialdemokratske. Kot tri glavne kriterije izpostavi soglasje med njimi na področju šolske in kulturne politike in dosledno odklanjanje političnega katolicizma. Tako je tudi za socialne demokrate postalo nemštvo izraz napredka, slovenstvo pa sinonim za nazadnjaštvo. Kritično se nadalje sooča z antisemitizmom in antiklerikalizmom med vodilnimi socialdemokrati, kar vse da je pozneje številnim socialnim demokratom olajševalo prehod v vrste najprej ilegalne in potem vladajoče nacistične stranke. Socialni demokrati so proti "hujskaškim duhovnikom" verbalno nastopali v enaki obliki kot nacisti, meni Valentin. Seveda pa je treba pripomniti, da so nacisti, ko so prišli na oblast, s temi tudi pospravili. Moč socialnih demokratov na slovenskem, oziroma jezikovno mešanem področju vidi predvsem v velikem številu kmečkih poslov in v posebnem dednem pravu, na kar je v svoji študiji *Narodna in politična zavest na Koroškem* opozoril tudi Janko Pleterški. Ne omenja pa propada fužinarstva in železopredelovalne industrije in z njim povezanega vračanja dela industrijskega delavstva v agrarni sektor in s tem vnašanja socialističnih oziroma socialdemokratskih idej med kmečko prebivalstvo. Meni, da je socialna demokracija od vsega začetka nagovarjala kmečki proletariat in postala zbirališče narodnih asimilantov. Kratko se ustavlja tudi pri funkcionarski strukturi socialne demokracije. Prav z delom teh funkcionarjev sta bila svoj permanentni boj *Mir* in pozneje *Koroški Slovenec*. Za oba lista je bil August Neutzler paradni primer korumpiranega in proti delavskim interesom usmerjenega funkcionarja. *Koroški Slovenec* borovelskim socialnim demokratom z Neutzlerjem na čelu nikoli ni pozabil ravnanja z zavednimi slovenskimi delavci po plebiscitu. Zelo natančno Hellwig Valentin prikazuje za obe demokratični obdobji razmerje moči političnih strank v deželnem parlamentu in s tem možnosti pa tudi odgovornosti za napredek in razvoj dežele na vseh področjih družbenega življenja. Volitve leta 1930 pomenijo zanj premik na desno ne le zaradi dveh mandatov nacistične stranke. Upravičeno opozarja, da *Koroška slovenska stranka* oziroma *Politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem* nista našla stika z delavstvom, da nista razvila čuta za socialna vprašanja. Ne moremo pa soglašati z avtorjevim mnenjem, da bi bila stranka ali organizacija v Prvi avstrijski republiki delila z nemškimi nacionalci krščanskega temeljnega prepričanja ali soglašala v načelnem poudarjanju nacionalnega elementa. Takim domnevam manjka osnova in prav ob volitvah 1923 in 1927 se je *Koroški Slovenec*, seveda iz pozicije nemoči, naravnost zaničevalno posmehoval volilnim koalicijam na strani nemških meščanskih strank. Zmotno je mnenje, da bi bili Slovenci v stanovskem deželnem zboru imeli kdajkoli tri mandate. Prvič, deželni parlament ni imel posebne teže, bil je, kot Valentin sam ugotavlja, le posvetovalni organ, drugič, ni bil imenovan po narodnostih, temveč je imel stanovski

značaj s posebno vlogo Cerkve v šolskih zadevah in zadevah mladinske vzgoje. Rudolf Blüml je bil sicer Slovenec, v stanovskem deželnem zboru pa je zastopal interese Cerkve in Slovenci so se zelo trudili, da bi spravili v ta posvetovalni gremij svojega človeka, ki bi tam zastopal slovenske kulturne interese. Valentin analizira porast nacionalnih socialistov in meni, da je vsaj na Koroškem bil nacistični puč leta 1934 neke vrste uvertura v marec 1938.

Uvertura se je spremenila marca 1938 v dobesedno krvavo realnost. Glasovanje 10. aprila 1938 je bila navadna politična farsa ob vsem dejanskem histeričnem navdušenju velikega dela koroškega prebivalstva za firerja in nacistično Nemčijo. Avtor navaja število občin, ki so si izborile naslov "firerjeve", govori o 412 glasovih proti in 326 neveljavnih. Histerija in načrtna agitacija tistih dni je tak rezultat gotovo omogočila, vendar bi morali zvedeti nekaj o tistih, ki so bili pri glasovanju izključeni, nadalje o tistih nasprotnikih novega režima, ki so že bili "na varnem" in še o čem. Koroška je imela po Valentinu glede na procentni delež prebivalstva v državi najvišji odstotek ilegalnih nacistov in najvišji delež esesovcev med vsemi gaudi. Avstrijski tedaj seveda niso bili. Nacistični režim je protislovensko politiko dosledno nadaljeval, vendar je nikakor ni začel, kot bi bilo mogoče interpretirati Valentinova razmišljanja. Z začetkom novega šolskega leta je ukinil zadnje ostanke utrakvističnega šolstva, z njegovim sistematičnim rušenjem pa so začele koroške oblasti že v demokratični republiki takoj po plebiscitu in nadaljevale pod okriljem stanovske države, kot je to dokumentiral Ernst Dlaska, vodilni človek Koroškega deželnega šolskega sveta. O zadržanju koroških Slovencev v tistih usodnih dneh je povedal svoje *Teodor Domej*, ki je posebej izpostavil veliko razliko med navdušenim večinskim prebivalstvom in precej indiferentnim zavednim slovenskim. V tistih dneh pričakovati od pripadnikov slovenske manjšine pogumnih korakov in dejanj, je iluzorno. Hoteli so preživeti in prav na nikogar se ne bi bili mogli nasloniti. Bili so prav socialni demokrati, ki so Francu Petku in Jožku Tischlerju po vojni očitali neke vrste kolaboracijo z nacizmom, ker sta se marca, aprila in maja 1938 srečala z nekaterimi nacističnimi mogočneži v deželi in na Dunaju. O Karlu Rennerju in Ferdinandu Wedenigu so tedaj socialni demokrati utemeljeno raje molčali. Renner se je svojega zadržanja v vprašanju "anšlusa" pred Sovjeti po vojni zelo kesal. Če se je nemški rajh po marcu 1938 pri svojem ravnanju proti koroškim Slovencem oziral iz znanih razlogov na Jugoslavijo, potem moramo take "zunanjepolitične ozire" priznati tudi kraljevini Jugoslaviji, ki je dobila na svoji severni meji mogočno, predvsem pa imperialistično razpoloženo sosedo. Ni se mogla zavzeti za manjšino na Koroškem, kot so pod diktatom vojne nevarnosti zaenkrat klonili v Münchnu vse bolj glasni nasprotniki nacistične Nemčije. Ti aspekti so v knjigi zanemarjeni.

O okupaciji, delitvi in okupacijski upravi slovenskega etničnega ozemlja kot je predstavljeno v knjigi, bi lahko marsikaj pripomnili. Gaulajter Friedrich Rainer prebivalstvu tega ozemlja prav v ničemer ni popuščal. Bil je njegov diktatorski in nasilni vladar. To so občutili tudi delavci v "starem gauu", številni prisilni delavci in delavke v kmetijstvu in v industriji in vsi vojni ujetniki. Ta temna stran koroške zgodovine še ni dorečena. Odpor koroških Slovencev je imel osnovo v vseslovenskem in sicer prav v zaporedju, ki ga Hellwig Valentin tako odlično zazna, ko pravi, da je imel vojaške, politične in teritorialne cilje. To je bilo dejansko zaporedje temeljnih točk *Osvobodilne fronte*. Seveda je treba ceniti vsak individualni odpor proti nacizmu od prvega dne "anšlusa" naprej. Ta je tudi na Koroškem med većin-

skim prebivalstvom prerasel v organiziran, pa čeprav je ostajal po razsežnosti majhen. Avtor poroča, da so nasprotniki nacističnega režima vzdrževali od februarja 1945 naprej radijsko zvezo z Rimom in Londonom. Ne govori o "samoosvoboditvi", temveč opisuje "prevzem oblasti" po predvojnih demokratičnih strankah iz rok Meinarda Natmešnega, kot je dokumentirano potekal. Da so akterji pri tem nekaj tvegali, je jasno. Gaulajter Friedrich Rainer je krvavo vladal do zadnjih dni pred kapitulacijo, sicer bi ostalo pri življenju nekaj slovenskih upornikov, na primer Majda Vrhovnik.

Zadnje poglavje knjige, ki zajema celotno obdobje po drugi svetovni vojni, je najboljše. Avtor se sooča s problematiko poimenovanja in sledi temeljnemu delu *Geralda Stourzha (Um Einheit und Freiheit. Staatsvertrag, Neutralität und das Ende der Ost-West-Besetzung Österreichs 1945-1955. Wien: Böhlau 1998)*. Leta 1945 do 1955 naslavlja z naslovom "Od osvoboditve do svobode" in se s tem prijetno opredeljuje od tistih, ki v letu 1945 vidijo poraz in popoln zlom ter okupacijo po zavezniških silah. S problematiko koroških Slovencev se avtor v tem delu razprave ukvarja kar v več podpoglavjih, tudi pri vprašanjih, ki niso neposredno ali izključno manjšinska. Tako govori najprej o "nacionalnem vprašanju", potem o "koroškem vprašanju", sledi podpoglavje o "vprašanju narodnih skupnosti" in pri tem podnaslovu vztraja tudi pri zadnjem večjem sklopu obravnave zgodovine koroških Slovencev. Iz tega in obravnavanja slovenskih vidikov tudi v drugih podpoglavjih, bi lahko sklepali, da je koroška deželna zgodovina pač tista, ki upošteva oba etnična elementa v deželi in se skuša soočati s problematiko obeh, ne glede na to, ali je bila konfrontativna ali konsensualna. Vsebinsko glede manjšinske problematike, jugoslovanskih teritorialnih zahtev, razvoja znotraj narodne skupnosti, novembrskih volitev 1945, nastanka sedmega člana in njegovega izvajanja ali neizvajanja ne prinaša novosti. To velja tudi za politične stranke. Seveda velja reči, da so le socialisti lahko navezali na čas Prve avstrijske republike, ljudska stranka je nastala iz različnih meščanskih taborov predvojnega časa, komunisti so se kot stranka, zastopana v deželnem zboru, pojavili šele po vojni. Do obnovitve nemškega nacionalnega tabora pa je prišlo šele pri volitvah leta 1949. Ta tabor je nagovarjal zlasti bivše nacistične in v deželi in v državi pri teh volitvah dosegel pomembne uspehe. Zanimivo je, da Hellwig Valentin izrecno poudarja veliko vlogo, ki jo je v povojni politiki na Koroškem odigral energični Karl Newole, direktor Urada koroške deželne vlade. Njegov vpliv naj bi bil temeljil na pripadnosti prostozidarjem in tem so se prištevali tudi odločujoči častniki britanske armade, dejanski oblikovalci prvega povojnega dogajanja na Koroškem. O odnosu med koroškimi Slovenci in socialnimi demokrati načelno pravi: "Kot emancipacijsko gibanje je bila Socialistična stranka Avstrije naravni zaveznik nacionalne manjšine v deželi. Pripadniki narodne skupnosti, ki so hoteli napredovati, so našli v socialni demokraciji novo domovino - seveda za ceno odpovedi svoji slovenski-narodni identiteti - za katero je vladalo med socialnimi demokrati malo razumevanja. Da bi zavrnil pravice slovensko mislečih tovarišev, se je rada posluževala - kot že v času habsburške monarhije - deklamatoričnega internacionalizma, ki je spretno prikrival nadvlado nemškega elementa. Na splošno se je koroška Socialistična stranka Avstrije držala svoje tradicionalne 'nemške' orientacije." Zanimiva je Valentinova ugotovitev, da je leta 1949 obstajala možnost nesocialističnega deželnega glavarja. Mesto naj bi zasedel Hans Steinacher, ki sta ga sprejeli ljudska stranka in Zveza neodvisnih, vendar centralno vods-

tvo ljudske stranke temu ni ugodilo. Socialisti so spremenili svojo taktiko in začeli v večji meri poudarjati svoje "koroštvo". Steinacher pa je igral pri volitvah 1953 pomembno vlogo in "pripomogel", da je prišlo do ostrih razhajanj in obračunov med Slovenci. *Demokratska fronta delovnega ljudstva* je v tej situaciji odločila in pozvala svoje pristaše, da volijo socialistično stranko. Reakcija te stranke je bila popolnoma enaka oni krščanskih socialcev v letu 1930. Na očitke iz meščanskega tabora, da se druži s slovenskimi komunisti-titovci, ni našla drugega odgovora, kot tega, da se jih ne more ubraniti. Te skupne poteze strank Valentin ne omenja. Preobrat v stranki na "nacionalne pozicije" oziroma "koroštvo" je po mnenju Hellwiga Valentina odigral svojo vlogo leta 1958, ko je deželni glavar Ferdinand Wedenig ukinitel obvezno dvojezično šolo. S tem obratom, tako ocenjuje, je stranka dalj časa vezala del nemškega nacionalnega volilnega potenciala nase. Določneje spregovori Valentin o vzponu in padcu Hansa Sime, ki je bil gotovo eden izmed velikih političnih politikov koroških socialistov. Zanimive so v tej zvezi ugotovitve, kako je deželni glavar ravnal v zadevi dvojezične topografije. O svojem načrtu je obvestil vse - najprej seveda svojo stranko na deželni in zvezni ravni, potem ostale stranke po gremiju koroške deželne vlade, zastopnike Slovencev in brambovcev. Kljub temu se še danes veliko govori o Simovi samovolji v tej zadevi. Podporo je našel pri kanclerju Brunu Kreiskemu, ki ga je pa nato pustil na cedilu. Sima je trpel po svojem odstopu zaradi družbenega izključevanja s strani strankinih prijateljev in šele v poznih letih našel nekaj priznanja. Oblast je prevzel leta 1974 njegov tajnik Leopold Wagner, ki je socialdemokrate kljub absolutni večini ali prav zaradi nje, s svojimi najožjimi sodelavci zapeljal v krizo. Absolutna večina je odločujoče zavedla v tvegane podvige na gospodarskem področju in sinonim njihove gospodarske neprijetnosti je postala tovarna celuloze St. Magdalen pri Beljaku. Hellwig Valentin ne tematizira vprašanja druge osporavane tovarne celuloze, Rebrce, ki je prešla v roke slovenskega kapitala, kar nekaterim vodilnim socialistom ni bilo po volji. Proti angažmaju kapitala iz Jugoslavije je zagnal ostro gonjo koroški hajmatdinst, česar Valentin ne omenja. Wagnerjevo obdobje se je končalo z znanim atentatom, ki ni zaključil le njegove politične kariere, temveč posredno tudi prevlado socialdemokratov na deželni ravni.

Tudi za zadnje obdobje Hellwig Valentin nudi osnovne poteze razvoja strank, pri čemer ne prezre majhnih. Dominantnost socialdemokratov je trajala vse do leta 1989. Ljudska stranka je permanentno izgubljala na pomenu, dokler ni pristala na moči bivših krščanskih socialcev v Prvi avstrijski republiki. Kljub temu ji je uspelo, da je po Haiderjevem znanem reku o "pošteni zaposlitveni politiki Tretjega rajha", imenovala deželnega glavarja. Po zadnjih volitvah 2004 se je socialdemokratska stranka podredila svobodnjakom in odločilno pripomogla k temu, da je Jörg Haider spet postal deželni glavar. Povrnila se je k svojim osnovnim starim izhodiščem nemške orientiranosti ter sprožila s tem svojim korakom ostre interne konflikte.

Hellwig Valentin zaključuje knjigo s podpoglavjem o kulturnem življenju v deželi po letu 1945. Zajema vso širino področja in pri tem upošteva slovenski delež. Čeprav se dotika nekaterih kritičnih vprašanj, bralec dobi vtis, da je bilo to področje vseskozi zaznamovano z uspehi. To velja za "ljudsko kulturo", prek visoke do dejanskih dosežkov literature tja do znanosti s pomembnim korakom ustanovitve Univerze v Celovcu. Do odločilnega premika je prišlo že v času deželnega glavarja Hansa Sime. Ta pa je imel tudi veliko posluha za umetnost. Ko avtor govori o vlogi

Cerkva na Koroškem, omenja spremenjen odnos socialnih demokratov do nje in navaja izjavo strankinega predsednika Petra Ambrozyja, ki je leta 1989 menil, da naj bi Cerkev v družbenem življenju igrala "tudi politično" vlogo. Ob obilici tem je naravno, da so nekatere nakazane samo pregledno. To velja tudi za poglavje o medijih, kjer pa je dobrodošla informacija o posegu socialnih demokratov v avtonomnost redakcije lastnega glasila konec osemdesetih let.

Delo Hellwiga Valentina, redkim pomotam in nekaterim preseženim trditvam navkljub, daje spodbudo za možne nove poti v koroškem zgodovinopisju. Razprava je po svoji zasnovi in z upoštevanjem vseavstrijskega razvoja predvsem na gospodarskem področju socialna in družbena zgodovina dežele v zadnjem (kratkem) stoletju. Slovenski element se v njej ne pojavlja kot nekaj ekskluzivnega, posebnega, temveč je osnovni sestavni del avtorjevih razmišljanj.

Avguštin Malle

Gorazd Bajc, Iz nevidnega na plan : slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji. Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper 2002, 375 strani. (Knjižnica Annales 30).

Gorazd Bajc spada med najprodrnejše slovenske zgodovinarje mlajše generacije. Kot pripadnik slovenske manjšine v Italiji v sebi združuje sintezo dveh različnih zgodovinskih gledišč, slovenske in italijanske, kar mu vsekakor omogoča bolj objektivno in poglobljeno analizo nedavno minulega zgodovinskega dogajanja in procesov na naših tleh. Tovrstne kvalitete vsebuje tudi tu recenzirana knjiga, sicer predelano magistrsko delo, ki ga je avtor obranil na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani leta 2001. Raziskave o nekaterih tu obravnavanih temah je avtor sicer že objavljaj, vendar so te sedaj razširjene ter poglobljene.

Delo *Iz nevidnega na plan* se ukvarja z doslej dokaj neznanim delovanjem predvsem nekaterih primorskih liberalnih narodnjakov v emigraciji med drugo svetovno vojno ter nekaterih drugih primorskih družbenopolitičnih delavcev oziroma Primorcev, ki so kot pripadniki italijanske vojske - seveda prisilno mobilizirani - padli v ujetništvo britanske vojske. Vsem je bilo skupno nadvse pogumno bojevanje proti okupatorju ter požrtvovalno delovanje za priključitev Primorske v skupno jugoslovansko državo. Nekaj teh ljudi se je vključilo v britanske tajne službe, prek katerih so nato delovali bodisi na območju tedanje Jugoslavije oziroma Italije ali pa na drugih mednarodnih prizoriščih (London, Kairo, ...). Med temi tajnimi službami je še posebej potrebno izpostaviti britansko Upravo za posebne operacije - Special Operations Executive (SOE) in oddelek za koordinacijo in zvezo - Inter-Services Liaison Department (ISLD) v kateri je bila pritegnjena večina tovrstnih primorskih kadrov.

Že na prvi pogled je potrebno ugotoviti, da je temeljita in kritična uporaba arhivskega gradiva oziroma časopisov in spremne literature, spletnih strani ter avdiovizualnega gradiva o tedanjem dogajanju ena najmočnejših prednosti tega dela. Arhivsko gradivo, ki ga je Bajc uporabljal pri svojem delu, je med drugim zaobjemalo

obsežen fond SOE, ki ga hranijo v Public Record Office zdaj National Archives v Londonu. Ta je bil sicer med vojno v večji meri uničen, določeni dokumenti pa še vedno niso na voljo širši strokovni javnosti, zato si je moral avtor pomagati tudi z interno zgodovino SOE, ki jo je v povojnem času sestavil William James Millar Mackenzie: *The Secret History of SOE: The Special Operations Executive 1940-1945*. Ob tem je avtor raziskoval tudi arhivsko gradivo britanskega zunanjega ministrstva (PRO FO), Britanskega vojnega ministrstva - War Office (PRO WO), Vojnega kabineta - Cabinet Office (PRO CAB), dokumente britanskega poslaništva pri jugoslovanski begunski vladi (FO 536) in posebnega oddelka za vojno propagando - PWE (FO 898). Posebnega pomena, znanstveno kot osebno, je bilo za avtorja preučevanje zasebne zapuščine prof. Ivana Rudolfa, ki je sodeloval tako s SOE kot tudi s tajno britansko obveščevalno službo - Military Intelligence 6 (MI6).

Med sprehodom skozi poglavja knjige se po sintetičnem prikazu različnih vrst britanskih obveščevalnih služb in oblik njihovega delovanja v drugem poglavju, ki se imenuje Primorska slovenska ilegala in predvojno sodelovanje z Britanci, srečamo z zgodovinskim orisom dogajanj na širšem območju Primorske oziroma Julijske krajine pred drugo svetovno vojno. Spoznamo tako nekatere povezave TIGR-a z britanskimi obveščevalnimi službami kot Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, katere predsednik je bil dr. Ivan Marija Čok, borec za narodnostne pravice Slovencev, ki pa po drugi svetovni vojni ni naletel na naklonjen odnos jugoslovanskih oblasti. Obenem se pred nami razpre natančen vpogled v bolj ali manj podtalno pletenje različnih obveščevalnih, vohunskih navez in tudi vojaških sodelovanj med britanskimi tajnimi službami in primorskimi Slovenci. Jugoslovanska begunska vlada je celo poizkušala izkoristiti te naveze za ponovno vzpostavitev poražene jugoslovanske kraljeve vojske, kar izvemo iz tretjega poglavja Jugoslovanska begunska vlada in njeni načrti z vojsko, vendar pa to ni bilo uspešno zaradi pomanjkanja prostovoljcev in uspehov Titovih partizanov, ki so uspeli pridobiti naklonjenost zaveznikov do njihovega boja. V četrtem poglavju spoznamo Jugoslovanski odbor iz Italije, ki je bil vse do sedaj premalo poznan, njegova somišljenika pa sta bila tudi Čok in Rudolf. Peto poglavje govori o temi "Britanski nameni in težava glede posebnih operacij v Jugoslaviji", nadaljnja poglavja pa si sledijo predvsem na teme urjenj za posebne operacije (urjenje padalcev), nadaljnje vloge primorskih liberalnih narodnjakov pri koordinaciji zvez med domovino in britanskimi tajnimi službami (pošiljanje misij) in tako dalje.

Celostni vtis Bajčevega dela je nadvse pozitiven, knjiga nedvomno predstavlja prelomno študijo na področju poznavanja delovanja in povezovanja primorskih in drugih slovenskih borcev proti okupatorju in za združitev Primorske z drugim slovenskim etničnim prostorom, pa najsi so bili ti locirani na teh ozemljih ali pa v daljni tujini. Za konec navedimo poudarek recenzenta akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca iz njegove spremne besede k tu obravnavanemu delu: "... Gorazd Bajc je opravil zgledno in korektno zgodovinsko znanstveno monografijo, ki je pomemben prispevek k poglobitvi in širitvi našega vedenja o primorskem in vseslovenskem protifašizmu, ki se nam odkriva v veliko bolj kompleksni in deloma protislovni podobi."

Silva Bon, Anna Di Gianantonio, Chiara Fragiaco, Marina Rossi: *Sarà ancora bello - Saj bo še vse v redu : Storie delle donne della Venezia Giulia tra fascismo, Resistenza e dopoguerra - Prigode primorskih žena v času fašizma, odpora in povojne izgradnje. Centro Isontino di ricerca e documentazione storica e sociale "Leopoldo Gasparini", Gradisca d'Isonzo, 2004, 204 strani (ilustrirano).*

Med bojem za Gorico konec septembra 1943 je neki fant iz Idrije, da bi jo potolažil, Ditki (Giuditi) Giraldi rekel: "Ditka, še lušno bo". Na naslovnici knjige so njegove besede, izrečene v dialektu, spremenjene v: "Saj bo še vse v redu".

V knjigi s tem naslovom so avtorice Anna Di Gianantonio, Silva Bon, Marina Rossi in Chiara Fragiaco prepletle zgodbe slovenskih in italijanskih antifašistk in Judinj, ki so v času fašizma, vojne in v burnem povojnem času t.i. boja za meje aktivno delovale ali kot pomembne politične delavke, ali pa le kot "navadne" aktivistke. V veliki večini bi te ženske živele ustaljeno vsakdanje družinsko življenje žena, mater in gospodinj, mogoče delavk, a jih je poseben čas navedel v upor proti narodnostnemu, rasnemu, socialnemu zatiranju, v upor proti okupatorjem. Seveda so bile še vedno manjšina, a tudi tisti moški, ki so se aktivno vključili v boj, so bili manjšina, večina je še vedno "ostala doma" in čakala na konec vojne.

Na temo antifašizma in vojne so v Sloveniji in Italiji izšla številna dela, ki pa "ženske" komponente boja skoraj ne obravnavajo. Ženske so prišle v zavest mnogih generacij šolarjev vsaj v Sloveniji, tudi v mojo, ali kot idealizirane skrbne "partizanske" matere ali pa kot heroine, ki jih je odlikoval moški pogum. Dejansko pa je šlo za neke vrste neprostovoljno herojstvo tako v aktivnem in pasivnem boju, kot tudi v zaporih in taboriščih. Večino je preveval strah pred mučenjem, pred izdajo kot posledico tega mučenja. Tiste, ki so izkusile taborišča, teh svojih doživetijev dolga leta niso bile sposobne izpovedati. Bile so dvojno zapostavljene, kot ženske in kot taboriščnice, saj je vsaj v Sloveniji na bivših internirancih dolga leta ostajal sum, zakaj so sploh lahko ostali živi. Pravi taboriščnik je bil le mrtev taboriščnik. Tudi množična ženska organizacija je bila večinoma razumljena kot tista, ki mora skrbeti za socialo in podobna "ženska" vprašanja.

Hkrati pa je sposobnost znajti se v vsakem položaju, ostati hladen, biti sposoben ukrepati v nevarnosti povzročila, da so obenem rasli samozavest teh žensk, njihova samostojnost, osvobojenost od tradicionalne vloge, od tega, da ženska sodi le v družino. Izbira za komunizem je bila zanje skoraj naravna. Ali kot zapiše Anna Di Gianantonio: "Postale so komunistke, ne da bi veliko mislile na politiko. To svojo odločitev so živele kot naravno in predvideno nadaljevanje boja proti fašistom in nemškemu okupatorju". Pri Giuditi Giraldi npr., ki je bila otrok iz narodnostno mešanega zakona, gre tudi za "željo za pomiritev, za sobivanje, za spoštovanje dveh kultur, ki so usmerjale njeno politično delovanje".

Italijanske fašistične oblasti so v Julijski krajini izvajale dvojno nasilje, proti politični levici in kulturni genocid nad slovensko in hrvaško manjšino. Prvi so bili njeni politični in ideološki nasprotniki, drugi, t.i. alogeni, pa so bili nasprotniki že s tem, ker so se rodili in čutili kot Slovenci oziroma Hrvati. To nasilje nad rodом (narodom) so zlasti močno občutile Slovenke, saj je že z dejstvom, da so otroci obiskovali le italijanske šole, fašizem neposredno vstopil v njihove domove.

Na vključitev primorskih Slovenk v politiko je tako odločilno vplivala njihova narodnost, pri mnogih pa tudi razredna, ideološka opredelitev, v ljudski oblasti

(socializmu) so videle tisto silo, ki jim bo zagotovila boljše življenje. Med politično aktivnimi Slovenkami tako najdemo kmečke ženske, delavke in izobraženke in vse so verjele, da gradijo boljše življenje zase in za svoje družine. Mnoge med njimi so bile globoko verne, vendar jih to ni odvrnilo od sodelovanja s "komunističnim" osvobodilnim gibanjem. Protikomunizem, kakršen je bil zlasti med vojno razširjen v osrednji Sloveniji, je bil namreč veliki večini Primorcev tuj. Dekleta so npr. dopoldne kot članice Marijine družbe krasile cerkev, zvečer pa kot aktivistke sodelovale na sejah organov Osvobodilne fronte ali v delu narodnoosvobodilnih odborov. Tu se lahko le vprašamo, zakaj avtorice niso vključile tudi pričevanj tistih Slovenk, ki niso izhajale iz socialno težkih razmer, a so se tudi odločile za odpor. S tem nam umanjka celosten pogled na odločitve Slovenk, pa tudi levo usmerjenih Italijank, saj so tudi med njimi nekatere, ki niso bile iz t.i. socialnega dna.

Slovenke so družili travmatični spomini na požig Narodnega doma, na prvi tržaški proces leta 1930, rešitev pa so našle v Jugoslaviji in mnoge tudi v komunizmu. Ta jugoslovanska komponenta je pri Slovenkah, ki so predstavljene v knjigi, potisnjena v ozadje, saj je poudarek na ideologiji. Značilna je npr. izjava Vere Husu: "Sama sem bila prepričana, do bo komunizem razrešil vse. Revščina, dom, problemi žensk, za vse naj bi se našla rešitev". Mnogi viri pa nam potrjujejo ravno nasprotno, in sicer, da je bilo pri njih prav narodnostno zatiranje tisto osnovno gibalno, zaradi katerega so se priključile upor, saj so primorski Slovenci in Slovenke osvoboditev razumeli kot izgon nemškega okupatorja in tudi kot izgon Italije.

Menim, da je ta nekoliko izkrivljena slika deloma posledica dejstva, da so intervjue delale Italijanke, obenem pa so akterke svoje spomine pač nehote nekoliko priredile. Nedvomno je na to najbolj vplivala travma, ki jo je med slovenskimi levičarji pustil razkol ob sporu med Komunistično partijo Jugoslavije in Informbirojem junija 1948. Razkol je šel tako daleč, da Stanislava Čebulovec, ki se je priključila proinformbirojevski struji v Komunistični partiji Svobodnega tržaškega ozemlja, t.i. Vidalijevi, od jugoslovanskih oblasti ni dobila dovoljenja, da bi odšla na pogreb svojega očeta v Ilirsko Bistrico. Prav vprašanje vzrokov in posledic, ki jih je razkol okrog Informbiroja sprožil med Slovenci, je treba še poglobljeno proučiti.

Dogajanje okrog Informbiroja je v spominih postavljeno v ospredje povojnega dogajanja, zapostavljen pa je s čustvi nabit čas mirovnih pogajanj, čas, ko so bile pričevalke na različne načine vpletene v spopad okrog mejnega vprašanja. Udeleževale so se zborovanj, demonstracij in drugih manifestacij, ki so se vrstile in ki jih je organizirala ali ena ali druga stran z namenom, da bi podprla priključitev spornega območja eni ali drugi državi. Je pa iz pričevanj nekaterih razvidna tudi želja po kaznovanju, po pregonu izdajalcev, po ponižanju tistih, ki so jih ponižali. Tudi v tem okviru moramo gledati na povojne dogodke, zlasti na množične usmrčitve in na to, kako so vesti o njih odmevale med prebivalstvom.

Zaradi teh nekoliko spremenjenih spominov menim, da ni povsem točno naslednje izvajanje avtoric: "Pri pripovedovanju doživljajev iz povojnega obdobje, iz pripovedovanja partizank je razpoznavni nek zanimiv vidik dojemljanja vzrokov, da je najbolj strupeni nacionalizem izbruhnil po koncu vojne in ne med oboroženim spopadom, nacionalizem, ki so ga pogosto izvajali tisti, ki so bili le nekaj let prej najbolj zaupni bojni tovariši. (...) V njihovem spominjanju nacionalizem kot eden najslabših vidikov političnega boja ne pripada odporu, ampak se je pojavil šele v povojnem času kot posledica dejstva, da obljube svobode in enakosti, ki so bile

vpete v osvobodilno gibanje in za katere je bilo porabljene veliko energije, niso bile uresničene."

Pri Slovenkah posebej izstopa zgodba Stanislave Batista Čebulovec s partizanskim imenom Katra. V njeni zgodbi najdemo veliko podobnosti z mnogimi ženskami, ki so se odločile za tvegan protifašistični odpor. Šlo je za sovraštvo do fašizma, za ideale, ki so jih gojili do Sovjetske zveze. Stanislava Čebulovec je tako kot mnogi drugi italijanski in slovenski komunisti udeležbo Italije v napadu na ZSSR doživljala kot tragičen dogodek, ki je potrjeval vse negativnosti fašizma. Poseben je njen odnos do sovjetskih ujetnikov, ki so jih vključili v Wehrmacht v okviru ruskega bataljona, in ki jih je prav ona povezala s slovenskimi partizani. Naj ob tem dodam, da je se je avtorica po nepotrebnem spustila v razlago sistema slovenskega osvobodilnega gibanja na Primorskem, ki ni predmet obravnave te knjige.

Povsem drugačne so odločitve Judinj, ki jih od ostalih pričevalk v tej knjigi razlikuje tudi dejstvo, da so prihajale iz dobro situiranega meščanskega okolja. Ko so bili leta 1938 sprejeti rasni zakoni, so bili tamkajšnji Judje prizadeti in so se počutili izdane tudi zaradi tega, ker so mnogi pred tem poudarjali svoje italijanstvo. Obenem so se rešili le tisti, ki so se zavedali smrtni nevarnosti, ki jo je zanje prinašala totalna vojna in načrt njihovega uničenja, smrtni nevarnosti, ki jo je nemška okupacija predstavljala za judovsko skupnost. Odločitev za odhod in za vključitev v odporništvo je za mnoge pomenila življenje. Njihov protifašizem je tako večinoma temeljil na smrtni grožnji in nujnosti tudi fizičnega preživetja, ne le preživetja kot naroda, kot je to veljalo za Slovence. Silva Bon zapiše: "Za Judinje je bilo odporništvo bolj kot politično narodnostni boj državljanski boj v smislu ali v imenu pripadnosti manjšinski veri. One so dvojno tvegale svoje življenje, predvsem kot Judinje in tudi kot protifašistke".

Posoče je bilo tisti del ozemlja italijanske države, kjer je bil osvobodilni boj med najmočnejšimi, prav tako tudi udeležba tamkajšnjih žensk. To je razvidno tudi iz podatkov v seznamu 348 tamkajšnjih žensk, ki so na različne načine sodelovale v osvobodilnem boju. Ti sezname dokazujejo, da je bilo število odpornic na tem območju večje kot drugod. Čeprav deloma iz drugačnih nagibov, zlasti zaradi velike revščine, v kateri so živele, so mnogo njihove odločitve podobne odločitvam Slovenk, ki so se vključile v osvobodilni boj. Številke o udeležbi žensk v osvobodilnem boju, ki jih navaja Chiara Fragiaco, govorijo same po sebi.

Kako je odpor spremenil ženske in njihov položaj v družbi? Stanislava Čebulovec je zapisala: "Kako bi lahko današnja ženska ostala le gospodinja? Uspeva jim narediti veliko lepih stvari, pomagajo možem. Mi smo začeli leta 1943; ko smo govorile o teh stvareh, so se nam moški posmehovali, govorili o tem z zaničevanjem. Sedaj se nam nihče več ne posmehuje, ker vedo, da smo sposobne doseči to, kar hočemo. Danes je ženska dosegla enakost z moškimi. Ko se je umiril spopad ob Informbiroju, se je položaj razjasnil. Ni več tistega sovraštva, nič več se pisano ne gledamo, se pozdravljamo."

Naj se za zaključek torej vprašam, kako pa se je deklarativna ženska enakopravnost dejansko uresničevala. Ugotovim lahko, da so se ne le med "navadnimi" ljudmi, ampak tudi med prepričanimi komunisti pogosto ohranjali stari predsodki o tem, da je mesto ženske doma, da je njeno delo manj vredno ipd. Zelo povedna je okrožnica Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora glede plač za njihove namешčence, v kateri je osnovna plača za ženske le 85% moške. Oktobra 1949 v de-

vetčlanski politbiro Komunistične partije Svobodnega tržaškega ozemlja kljub protestom ženskih predstavnic niso izvolili nobene ženske z obrazložitvijo, da "v politbiroju niso ženske, mladi ali stari, ampak so delavci partije", da gre za "kadrovsko politiko in ne za sentimentalizem". Obenem pa so tudi ženske same vse prevečkrat še vedno pristajale na podrejeno vlogo v družini in družbi. In vprašajmo se, ali je danes bistveno drugače?

Nevenka Troha

Zdenko Čepič, Damijan Guštin, Martin Ivanič: Podobe iz življenja Slovencev v drugi svetovni vojni. Knjižnica Enciklopedije Slovenije, Mladinska knjiga, Ljubljana 2005, 403 strani (ilustrirano).

Izid knjige *Podobe iz življenja Slovencev v drugi svetovni vojni* sodi v kontekst širšega obeleževanja 60-letnice konca druge svetovne vojne. To je bila priložnost, podobno kot ob 50-letnici, za ponovno kritično ali manj kritično oceno, kaj je okupacija Slovincem prinesla, kakšno usodo sta nacizem in fašizem namenila slovenskemu narodu, priložnost za tehtanje (ne)smotrnosti konkretnih odločitev Slovencev, za ocenjevanje posameznih dogodkov, razbiranje ključnih procesov itd.

Omenjena knjiga želi govoriti o Slovencih in drugi svetovni vojni predvsem skozi govorico fotografije kot dokumentom časa, v katerem je nastala in ki pogosto najbolj avtentično ilustrira neko dogajanje, njena izpovedna moč je večkrat bolj prepričljiva kot govorjena ali pisana beseda, nenazadnje pa fotografija predstavlja tudi izjemno živo vez med preteklostjo in sedanostjo, oziroma sredstvo za ohranitev spomina. V knjigi je objavljenih okoli 850 dokumentarnih fotografij, ki so jih v času vojne posneli fotografi vseh v spopad vpletenih strani. Številne tu objavljene fotografije so bile že prej objavljene, kar še zlasti velja za tako imenovani železni repertoar, ki je bil pri sestavljanju celovite zgodbe tudi tu nepogrešljiv in neizogiben. Opozoriti velja, da imamo v Sloveniji že pol stoletja na voljo kar zajetno edicijo Fotografski dokumenti o boju Komunistične partije Slovenije : Zbornik fotografij iz narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda 1941-1945 (tom II, knjige 1-3, Ljubljana 1961-1966), vendar se je projekt ustavil pri februarju 1944, fotografije iz kasnejšega vojnega obdobja pa so bile priložnostno objavljene v številnih knjigah s tematiko druge svetovne vojne na Slovenskem. Zato je pomen knjige *Podobe iz življenja Slovencev v drugi svetovni vojni* zagotovo že v samem dejstvu, da prinaša prvi obsežen in celovit prikaz dokumentarnega fotografskega gradiva na enem mestu za celotno vojno obdobje. Pri tem so avtorji knjige ob sodelovanju slovenskih muzejev in drugih ustanov podvrgli ponovnemu tehtnemu premisleku vprašanje, kaj iz resnično velikega števila ohranjenih fotografij uvrstiti v knjigo, kako se izogibati nepotrebnemu ponavljanju že znanih fotografij in po možnosti izbrati čim več manj znanih ali neznanih fotografij, pri čemer so uspeli pridobiti kar nekaj fotografij, ki jih hranijo zasebniki.

Izbor fotografij je utemeljen že v naslovu knjige. Le-ta napoveduje podobe iz življenja, to je življenje ljudi v njihovem vojaškem in civilnem vsakdanu. Izhodišče za izbor fotografije je izključno človek v določeni situaciji in dejanju ali kvečjemu po-

sledica njegovega dejanja. Gre torej za tako imenovani akcijski žanr fotografij, ki daje knjigi pečat izjemne izpovedne moči. Navedena uredniška odločitev je narekovala, da določen tip fotografij praviloma tu ni upoštevan (npr. portreti oseb, posnetki zgodovinsko pomembnih pisnih dokumentov ali objektov). Izbor fotografij se ne omejuje le na vojaško in politično dogajanje, ampak posega v vse plati življenja.

Knjiga je zasnovana kot kombinacija zbornika fotografij in besedila. Slednjega sta v sintetični in kar se da poljudni obliki prispevala dr. Zdenko Čepič in dr. Damijan Guštin. Obe komponenti, to je govorica fotografije in govorica besedila, sta v medsebojnem dialogu in potekata hkrati, kar je od urednikov zagotovo terjalo precej dodatnega napora glede njunega usklajevanja. Poudarek je nedvomno na fotografiji, vendar je tudi besedilo precej obsežno. Takšna kompozicija nam omogoča uporabljati knjigo oziroma se seznanjati s Slovenci med drugo svetovno vojno na več načinov: mogoče je brati le besedilo, ki dejansko v veliki meri predstavlja sintetičen pregled zgodovine Slovencev med drugo svetovno vojno, čeprav uredniki niso nameravali pisati zgodovine druge svetovne vojne; mogoče je brati besedilo ob hkratnem spremljanju fotografij; pa tudi sam pregled fotografij izrisuje zaokrožen pregled vsakovrstnega dogajanja med vojno. Fotografije so opremljene z bolj ali manj obseznimi podnaslovi, s podatki o njihovem nahajališču ter avtorju fotografije, če je le-ta znan, s čimer je bilo opravljeno pomembno strokovno delo.

Posebej je treba izpostaviti domišljeno opredelitev in sistematično razvrstitev upoštevanih tematik in njihovo nadaljnjo podrobno členitev na podteme, tako da je kompozicija knjige ob kombinaciji tematskega in kronološkega principa izvedena v izjemno pregledno in hkrati skladno celoto. Zaradi tehnično kakovostne izvedbe, kar je pomembno še zlasti v primeru objavljanja fotografskega materiala, ima knjiga tudi reprezentativni značaj.

Knjiga je uvedena s poglavjem *Vojna brez primere*, kjer so podane glavne značilnosti največjega vojaškega spopada v zgodovini, ki je potekal v letih 1939-1945, in so ga na eni strani opredeljevali osvajalnost, genocidnost, etnocidnost, v političnem pogledu pa totalitarni model vladanja, na drugi strani pa boj za ohranitev političnih pridobitev demokracije ob hkratnih naporih za preseganje ideoloških in političnih razlik v vrstah protifašistične koalicije. Mir v senci vojne 1939-1941 govori o stopnjevanju občutka ogroženosti med Slovenci v okviru Kraljevine Jugoslavije, o Slovencih v Avstriji in Italiji, ki so v tem času že morali obleči vojaške suknje, o težavnem notranjem in zunanjem političnem položaju Kraljevine Jugoslavije, ki je vse bolj očitno postajala tarča interesov in apetitov sosednjih držav, ter o pripravah na obrambo domovine. V poglavju *Okupacija* so predstavljeni napad Nemčije in Italije aprila 1941 in razkosanje Slovenije, uvedba okupacijske oblasti ter značilnosti okupacijske politike, kot so aneksionizem, razslovenjevanje, izganjanje in preseljevanje prebivalstva. Poglavje *Odpor* obravnava ob dejstvu večinsko prisotnega protiokupatorskega razpoloženja med Slovenci dileme v zvezi z organiziranjem odpora proti okupatorjem oziroma taktiko vodenja odpora, ustanovitev Osvobodilne fronte, razpredanje mreže ilegalnega in oboroženega odpora, ki preide v tako imenovano ljudsko vstajo. Tematski sklop *Kolaboracija* razčlenjuje oblike kolaboracije, to je politične, upravne, kulturne, ideološke in vojaške ter zagate protirevolucionarnega tabora pred koncem vojne. Poglavje *Vojske in vojskovanje* obravnava vojske vseh treh okupatorjev, domobransko, četniško in partizansko

vojsko, taktiko ter dinamiko bojevanja, udarno moč posameznih formacij ter učinkе letalskih napadov glede na materialno škodo in človeške žrtve. Poglavje Politično življenje podaja pregled politike okupatorjev, slovenskega strankarskega življenja ter politične dejavnosti odporniškega gibanja. V tematskem sklopu Nasilje in vojna hudodelstva se seznanimo z okupacijskim pravnim okvirom pri zatiranju uporništv, s preiskovalnimi postopki, z zapori, s talci in smrtnimi obsodbami, s koncentracijskimi taborišči, s skrajnimi oblikami zastraševanja (požigi vasi in množični poboji prebivalstva) in nasiljem, ki sta ga povzročali tako partizanska kot protipartizanska stran. V primerjavi z dosedanjimi opisi druge svetovne vojne in do nedavnega prevladujočimi pogledi nanjo, ko so bile v ospredju tako imenovane velike teme (politične in vojaške), je izstopajoča tema Živeti z vojno. Odstira nam pogled v vsakdanje življenje, vpeto v številne omejitve in prepovedi, pri čemer je še posebej izpostavljen primer Ljubljane v žici. V tem sklopu so obravnavani vojno gospodarstvo, preskrba, cerkev in versko življenje, obveščevalna in propagandna dejavnost, kulturno življenje, šolstvo in šport, zdravstvo in demografska problematika, predstavljeni pa so tudi utrinki iz povsem vsakdanjega življenja. Poglavje Slovenci in svet govori o Slovencih v jugoslovanski begunski vladi, o predstavnikih zavezniških držav v Sloveniji, o zavezniški materialni pomoči odporniškemu gibanju, o državnopravnem položaju Slovenije v federativni Jugoslaviji ter še o Slovencih, ki jih je vojna zatekla na različnih koncih sveta (npr. ameriški Slovenci), oziroma jih je vojna vihra razpršila po Evropi in širom sveta. Zadnje poglavje Osvoboditev obravnava Slovenijo kot zaledno ozemlje dveh front ter zaključne vojaške operacije partizanske vojske, predvsem njen prodor v smeri Trsta, Ljubljane in boje na Štajerskem ter Koroškem, ko so potekali še po kapitulaciji Nemčije.

V zaključnem delu prinaša knjiga dragocen pregled Dejana Vončine o fotografski dejavnosti in fotografijah v času vojne z opaznim poudarkom na partizanski fotografiji in fotografijah, kar je razložljivo s stališča pogojev, v kakršnih je ta fotografija nastajala, kaže pa to dejstvo tudi na slabšo preučенost fotografske dejavnosti zunaj odporniških vrst. Povsem na koncu je dodan še kronološki pregled najpomembnejših dogodkov na Slovenskem in v svetu v času druge svetovne vojne, ki ga je skupaj s predgovorom pripravil Martin Ivanič.

V obsežno delo, nabito s podatki, se je prikradla nekaj faktografskih netočnosti oziroma spodrsrljajev. Tako je pri fotografiji na strani 125 navedeno, da je potekala parada uniformiranih vermanov v Mariboru dne 23. 4. 1941, kar ni mogoče, saj je odredba o ustanovitvi Štajerske domovinske zveze izšla šele 10. maja 1941 in šele nato so začeli ustanavljati vermanšaft kot pomožno organizacijo omenjene zveze. Na strani 161 je navedeno, da so ujete in padle partizane Savinjskega bataljona izpostavili ogledu in zasramovanju v Celju avgusta 1942, v resnici pa se je to zgodilo 15. novembra 1942. Protikomunistično zborovanje v Unionski dvorani v Ljubljani 14. novembra 1943 ni potekalo na obletnico atentata na nekdanjega bana Dravske banovine dr. Marka Natlačena (str. 213), saj je bila prva obletnica 13. oktobra. Omenjeno protikomunistično zborovanje je imelo precej širše ozadje, saj je bilo posvečeno "vsem žrtvam zločinškega in brezbožnega komunizma", vzpodbudili pa so ga v prvi vrsti dogodki po kapitulaciji Italije, to je množične partizanske usmrtitve četnikov in vaških stražarjev, ki so bili zajeti v Grčaricah in na Turjaku. Res pa je, da je bila ob tej protikomunistični manifestaciji tudi množična žalna slovesnost na Natlačenovem grobu, na kateri je opravil molitev škof dr. Gregorij Rožman, slove-

snosti pa se je udeležil tudi general Leon Rupnik. V zvezi z Rupnikom velja pripomniti, da le-ta ni bil imenovan na položaj predsednika pokrajinske uprave na predlog škofa Rožmana, kot je navedeno na strani 100, drži pa, da se je škof s tem imenovanjem strinjal.

Knjiga nedvomno predstavlja zanimiv in privlačen pogled na mnogotere bivanjske strani in ravni, kakor so jih doživljali in živeli Slovenci v času druge svetovne vojne. V njej prihaja do izraza izpovedna moč fotografije, ki vsaka zase sicer govori samo o kratkem trenutku, kot ga je ujel fotograf, a ga je urednikom knjige uspelo večše vgraditi v širše zgodovinsko dogajanje, v središču pa je človek. Med odlike knjige nedvomno sodi celovit in precej uravnotežen pogled na obravnavani čas. Izbor fotografij je avtorsko delo, ki skupaj z besedilom podaja njihov pogled na to zgodovinsko obdobje. Glavne koordinate, v okviru katerih se giblje pripoved, so okupator, njegovi cilji in metode, ter izhodišče, da je bila vojna s stališča Slovencev "obrambna in osvobodilna, narodna, a tudi revolucionarna in ponekod občasno državljanska" (str. 11). Delo je v odnosu do odpornišтва vsekakor afirmativno z morda nekoliko premalo izpostavljeno vlogo komunistične partije.

Vida Deželak Barič

i **INŠTITUT**
n **NOVEJŠO**
z **ZGODOVINO**
ZA

UDC

949.172"18/19" (05)

UDK

ISSN 0353-0329